

Анатоль Франс

ДЕРЖЛІТВИДАВ УКРАЇНИ

Анатоль Франс

Переклад з французької

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ-1955

ANATOLE FRANCE
L'ÎLE DES PINGOUINS

*Переклад з французької
за редакцією*
МИКОЛИ ТЕРЕЩЕНКА

ПЕРЕДМОВА

Хоч і здається, що я охочий до всяких розваг, та життя моє має лише одну мету. Воно геть усе скероване до здійснення одного великого плану. Я пишу історію пінгвінів. Працюю над нею завзято, і мене не спляє сила труднощів, що здаються іноді непоборними.

Щоб знайти поховані пам'ятки цього народу, я почав робити розкопи. Першими книгами людей було каміння. Я вивчав каміння, яке можна вважати за первісний літопис пінгвінів. Я розрив на березі океану непограбовану могилу, — в ній я знайшов, як водиться, кремінні сокири, бронзові мечі, римські гроші та монету на двадцять су з відбитком Луї Філіппа I*, короля французького.

Для часів історичних мені багато чим допомогла хроніка Іоанна Тальпі*, ченця з Бергарденського монастиря. З неї я черпав обіруч, бо ж іншого джерела пінгвінської історії часів раннього середньовіччя зовсім немає.

З XIII століття починаючи, ми на джерела багатші — багатші, та не щасливіші. Писати історію надзвичайно важко. Ніколи не знайдеш достоту, як же саме відбувалися події, і труднощі в історика стають все більші, чим рясніше в нього документів. Коли якийсь факт відомий з одного тільки свідчення, то його приймаєш без великого вагання. Непорозуміння починаються тоді, коли подія дійшла до нас від двох чи багатьох сучасників, бо свідчення їхні завжди суперечні й завжди непримиренні.

Безперечно, наукові підстави, щоб дати якомусь свідченню перевагу над іншими, бувають часом дуже поважні.

Та ніколи вони не бувають такі поважні, щоб підвестись над нашими пристрастями, забобонами, інтересами та щоб перебороти непевність розуму, притаманну всім статечним людям. Так що факти ми завжди подаємо зацікавлено або легковажно.

Я розповів кільком вченим археологам та палеографам, землякам своїм і чужоземцям, у яку скруту я зайшов, компонуючи історію пінгвінів. І зазнав від них зневаги. Вони подивились на мене з вибачливою посмішкою, що ніби говорила: «Та хіба ми пишемо історію? Хіба ми пробуємо видобути з якогось тексту чи документа хоч крихту життя або правди? Ми їх публікуємо, та й по всьому. Ми тримаємось букви їх. Тільки буква цінна і певна, а не дух. Ідеї — то фантазія. Треба бути геть нікчемним, щоб писати історію, — треба мати тільки уяву».

Все це було в погляді та посмішці наших учених палеографів, і від розмов з ними я геть занепадав духом. Яюсь, після розмови з одним видатним спеціалістом по печатях, я був пригноблений ще більш як звичайно, і раптом мені спало на думку таке міркування:

— Але ж історики єсть, їх рід не зовсім перевівся. З півдесятка їх зберігається в Академії Моральних наук. Вони не публікують тексти, а пишуть історію. Вони не скажуть мені, що треба бути нікчемним, щоб братися до такої роботи.

Ця думка додала мені духу.

Другого дня я з'явився до одного з них, хитромудрого діда.

— Я прийшов, пане, — сказав я йому, — попитати поради у вашого досвіду. Великої праці докладаю я, щоб написати одну історію, а в мене нічого з того не виходить.

Він відповів мені, знизавши плечима:

— А навіщо вам, бідолашному, так морочитись, і до чого писати історію, коли її варт тільки списати, як водиться, з найвідоміших праць? Якщо у вас новий погляд, оригінальна думка, якщо ви покажете людей і речі по-новому, то цим ви здивуєте читача. А читач не любить, щоб його дивували. В історії він шукає тільки дурниць, уже відомих йому. Якщо ви заходитеся повчати його, то тільки принизите його й обурите. Не пробуйте просвітити його, бо він кричатиме, що ви ображаєте його переконання.

Історики списують одні в одних. Цим вони заощаджують сили й застерігають себе від закидів про зухвальство. Ідїть за їх прикладом і не будьте оригінальні. Оригінальний історик зазнає від усіх недовіри, зневаги й огиди.

Чи, може, ви гадаєте, пане, що я був би в такій пошані й повазі, коли б дбав у своїх історичних писаннях про якусь новину? Та й що таке новина? Нахабство!

Він підвісся. Я подякував йому за ласку й пішов собі, але він мене гукнув:

— Ще одне. Коли хочете, щоб вашу книгу добре зустріли, доконче вихваляйте при кожній нагоді чесности, на яких ґрунтується суспільство: схиляння перед багатством, побожні почуття і особливо покірність бідаків, що є підвалиною суспільного ладу. Проголосіть, пане, що походження власності, дворянства й поліції буде трактуватися у вашій історії з усією пошаною, якої ці установи варті. Заявіть, що ви припускаєте надприродне, коли воно трапляється. З цією умовою ви матимете успіх у доброму товаристві.

Я обміркував ці справедливі поради й поклав собі якнайсуворіше дотримуватись їх.

Не буду тут розглядати пінгвінів до їх перетворення. Вони починають мене цікавити тільки з того часу, як виїшли з зоології і вступили до історії й теології. Та коли великий святий Маель обернув на людей якраз пінгвінів, то треба на них спинитися, бо й сама назва ця тепер викликає непорозуміння.

Ми називаємо пінгвіном птаха арктичних країн, що належить до сім'ї лапоногих; а маншотом називаємо пінгвіновидого птаха, що живе в антарктичних морях. Так робить, наприклад, Ж. Лекуент у описі своєї подорожі на «Бельгії». «З усіх птахів, що живуть на Герляшській протоці,— пише він,— найцікавіші, безперечно, маншоти. Їх іноді неправдиво називають південними пінгвінами. Навпаки, доктор Ж.-Б. Шарко твердить, що справжні і єдині пінгвіни — це якраз ті антарктичні птахи, яких ми звемо маншотами, і доводить, що вони й назву свою «Pinguini»* дістали, мабуть, за свій жир від голландців, які доїхали 1598 року до мису Магелана. Та коли маншоти звуться пінгвінами, то як же назвати пінгвінів? Доктор Ж.-Б. Шарко нам цього не каже й зовсім цим, здається, не турбується.

Що ж, хай маншоти стануть чи будуть пінгвінами, з дим треба погодитись. Знайшовши їх, Шарко має право дати їм назву. Хай же він хоч дозволить північним пінгвінам залишатись пінгвінами. Тоді будуть південні й північні пінгвіни, антарктичні й арктичні, старі пінгвіни й колишні маншоти. Це, певно, завдасть труднощів орнітологам, що дбають за опис та класифікацію лапоногих; вони, мабуть, запитають, чи годиться та сама назва для двох сімей, що живуть на протилежних полюсах і різняться кількома прикметами, а саме: дзьобом, пливцями та лапами. А мене ця плутанина аж ніяк не лякає. Попри всю відмінність моїх пінгвінів від пінгвінів Ж.-Б. Шарко, подібність між ними далеко більша і глибша. І ті, й ті відзначаються поважністю та супокоем, комічною гідністю, широю дружністю, лукавою добродушністю та незграбними і в той же час урочистими манерами. І ті, й ті миролюбні, балакучі, очочі до видовищ, заклопотані громадськими справами, а може трохи й честолюбні.

Правду сказати, пливці в моїх гіперборейців* укриті не лускою, а пір'ям, та хоч ноги в них поставлені трохи не так назад, як у пінгвінів південних, вони все-таки ходять з випнутими грудьми й піднесеною головою, досить достойно похитуючись тулубом, а їх чудовий дзьоб (*os sublime**) був не останньою причиною помилки, в яку впав апостол, коли взяв їх за людей.

Мушу визнати, що цей труд написаний у стилі старих істориків, що послідовно розповідають про події, про які збереглася пам'ять, і що зазначають в міру змоги причини й наслідки, а це вже є не так наука, як мистецтво. Кажуть, що такий спосіб викладу не задовольняє вже точний розум і що давню Клію* тепер мають за дурноляпку. Дуже можливо, що в майбутньому буде написана якась повніша історія, історія життєвих умов, яка нам покаже, що ось такий народ за ось такої доби створив і споживав на всіх ділянках своєї діяльності. Ця історія буде вже не мистецтвом, а наукою, і дивуватиме точністю, якої старій історії бракує. Та щоб створити її, треба силу статистичних відомостей, а їх досі не було в жодного народу, зокрема і в пінгвінів. Можливо, що нові нації й дадуть колись матеріал для такої історії. Щодо минулого людськості, то боюсь, що завжди доведеться задовольнятися оповіданням у старому стилі.

Цікавість такого оповідання залежить найбільше від проникливості й сумлінності оповідача.

Життя народу, як сказав один великий письменник з Алькі, є плетиво злочинів, злиднів та божевілля. І в Пінгвінії воно таке ж, як і в інших, але в її історії є чудові сторінки, які я, сподіваюсь, досить добре висвітлив.

Довгий час пінгвіни були войовничі. Один з них Жако-Філософ*, змалював їхню вдачу в невеличкому нарисі звичаїв, який я тут наводжу і який потішить, мабуть, читача:

«За останніх драконідів Пінгвінію обходив мудрий Граціан. Одного дня, ідучи прохолодною долиною, де в чистому повітрі дзенькали дзвіночки на коровах, він сів на лавці під буком біля якоїсь хатки. На порозі жінка годувала грудьми дитину; хлопець бавився з великим собакою, сплячий дід сидів проти сонця і, розтуливши рота, пив денне світло.

Господар дому, молодий та кремезний, запропонував Граціанові хліба з молоком.

Дельфінський філософ, прийнявши цю сільську страву, промовив:

— Дякую вам, любі мешканці любої країни. Все дихає тут радістю, згодою й миром.

Коли він це казав, мимо проходив пастух, граючи на сопілку марш.

— Що то за жвава пісенька? — спитав Граціан.

— Це військовий гімн проти дельфінів, — відповів селянин. — У нас усі його співають. Малі діти його вже знають, ще й говорити не навчившись. Ми ж усі добрі пінгвіни.

— Ви не любите дельфінів?

— Ми їх ненавидимо!

— За що ж ви їх ненавидите?

— Ще й питаєте? Хіба ж дельфіни не сусіди з пінгвінами?

— Атож.

— От за це пінгвіни й ненавидять дельфінів.

— Хіба ж це причина?

— Безперечно. Хто сусіда, той і ворог. Он гляньте на поле, що межує з моїм. Воно належить людині, яку я ненавиджу над усе. Після неї мої найгірші вороги — це люди ген з того села, що лежить на протилежному схилі долини коло березового гаю. В цій тісній, звідусіль замкнутій до-

лині є тільки оте село та моє — і вони ворогують. Як тільки зйдуться наші хлопці з їхніми, так зразу й починають лаятись та битись. А ви хочете, щоб пінгвіни не ворогували з дельфінами! То ви, мабуть, не знаєте, що таке патріотизм? У мене з грудей вириваються тільки два вигуки: «Хай живуть пінгвіни! Смерть дельфінам!»

Тринадцять століть воювали пінгвіни проти всіх народів світу з постійним запалом і мінливим щастям. Раптом їм за кілька років набридло те, що так довго тішило, і вони завзято прихилились до миру, висловлюючи це достойно і щиро. Їх генерали чудово пристосувались до нового на-строю; вся їх армія — офіцери, унтер-офіцери й солдати, новобранці й ветерани — залюбки на це пристали; тільки базграчі й бібліотечні пацюки ремствували, та ще каліки не могли заспокоїтись.

Цей самий Жако-Філософ скомпонував щось на зразок повчального оповідання, де смішно й дотепно змалював різні людські вчинки, і додав туди дещо й з історії рідного краю. Дехто питав його, навіщо він написав цю перелицьовану історію та яка, на його думку, з того буде користь його батьківщині.

— Дуже велика, — відповів філософ. — Коли пінгвіни побачать свої вчинки геть перекривленими та позбавленими всього, що їм лестить, то вони краще зрозуміють їх, а може, й самі помудрішають.

У цій історії мені не хотілося поминути нічого такого, що може зацікавити митців. У ній знайдете розділ про пінгвінське середньовічне малярство, і якщо цей розділ не такий повний, як мені хотілося б, то не моя це провина, — тому доказом буде страшна пригода, якою я кінчаю свою передмову.

В червні місяці минулого року мені спало на думку порадитись про походження й розвиток пінгвінського мистецтва з незабутнім Фульгенцієм Тапіром*, ученим автором «Загального літопису малярства, скульптури й архітектури».

Ввійшовши до його робочого кабінету, я побачив біля круглого письмового стола, заваленого страшними купами паперу, на диво короткозорого чоловічка, що кліпав очима з-під золотих окулярів.

Відшкодовуючи себе за слабкі очі, він досліджував чуттєвий світ своїм довгим рухливим носом, обдарованим надзвичайною чуйністю. Цим органом Фульгенцій Тапір

спізнавав мистецтво й красу. Зауважено, що у Франції музичні критики найчастіше бувають глухі, а художні — сліпі. Тому вони й мають здібність зосереджуватись, конче потрібну для естетичного сприйняття. Чи ви, може, гадаєте, що Фульгенцій Тапір, коли б очі в нього відрізняли форми та кольори, в які прибирається таємнича природа, зійшов би по горі друкованих та рукописних документів аж на вершину догматичного спіритуалізму і створив би величну теорію, що зводить мистецтво всіх країн і часів в одну точку — Французьку Академію, його найвищу мету?

На стінах робочого кабінету, долі й навіть на стелі — скрізь були набряклі пакунки, грубезні папки, скриньки з силою-силенню карток, і я з подивом та жахом споглядав на ці брили вченості, що ось-ось, здавалось, заваляться.

— Вчителю, — сказав я схвильовано, — я вдаюся до вашої доброти та знання, які обоє невичерпні. Чи не погодитесь ви дати мені провід у моїх важких дослідах про походження пінгвінського мистецтва?

— Пане, — відповів мені вчитель, — все мистецтво, розумієте, все мистецтво, воно в мене на картках, розташованих за абеткою та за предметним порядком. Я матиму за обов'язок дати до вашого розпорядку все, що торкається пінгвінів. Злізьте на драбинку й відсуньте он ту шухляду вгорі. В ній ви знайдете все, що вам треба.

Я з трепетом послухався. Та тільки-но я висунув фатальну шухляду, як звідти посипались сині картки й дощем почали падати в мене з рук. Певне, з співчуття мало не зразу висунулися сусідні шухляди; рожеві, зелені й білі картки поринули з них струменем, а згодом з усіх шухляд теж посунули різнобарвні картки, наче ті гірські водоспади навесні. В одну мить вони вкрили підлогу грубим паперовим шаром. Виринаючись із невичерпних водозборів, їх потік падав все буйніше. Фульгенцій Тапір, по коліна залитий, спостерігав уважним носом катастрофу, він пізнав її причину і зблід від жаху.

— Скільки мистецтва! — скрикнув він.

Я гукнув його, нахилився, щоб допомогти йому злізти на драбину, що вгиналася під зливою. Та було надто пізно. Спантеличений, безтямний, жалюгідний, загубивши свою бархатну шапочку і золоті окуляри, він тепер марно змагався куцими руками проти хвилі, що сягала вже йому під

пахви. Раптом знявся страшенний вихор карток, закрутивши його у велетенському вирі. Якусь мить я ще бачив у прірві блискучий череп ученого та його гладкі ручки, потім безодня зімкнулась — і потоп розлився над тишею й нерухомістю. Мене й самого загрожувало поглинути разом з драбиною, і тому я виплигнув у найвищу шибку вікна.

Кіберон, 1 вересня 1907 р.

Книга перша

ПОХОДЖЕННЯ

Розділ I

ЖИТТЯ СВЯТОГО МАЕЛЯ

Маеля, що народився в Камбрії в царській родині, на дев'ятому році віддали до Івернського монастиря вивчати священне та світське писання. В чотирнадцять років він зрікся спадщини й дав обітницю служити богам. Свій час він поділяв, за статутом, між співанням гімнів, студіюванням граматики та міркуванням над вічними істинами.

Незабаром у монастирі небесною запашистю розквітли його чесноти. І коли блаженний Гал, абат івернський, пішов у потойбічний світ, молодий Маель прийняв по ньому провід у монастирі. Він заснував у ньому школу, лікарню, дім для приїжджих, кузню, різні майстерні та окремо корабельню і наказав ченцям обробляти навколо землю. Він власноруч доглядав монастирський сад, кував метали і навчав послухників, і життя його текло тихо, як та річка, що відсвічує небо і зрошує поля.

Надвечір цей слуга божий сідав звичайно на крутому морському березі, на тому місці, що й досі зветься стільцем святого Маеля. В ногах у нього розбивалося шумовиння хвиль об дивовижні груди скель, кошлатих від зелених водоростей та бурих фукусів і подібних до чорних драконів. Він споглядав, як сонце сідало в океан, мов жертвна червона проскура, що славною кров'ю своєю багрить хмарні небесні та гребені хвиль. І святий муж бачив у тому символ розп'яття, через який божественна кров прибрала землю в царський багрець. В морській далечині темносиньою смугою видніли береги острова Гад, де свята Брігіта, що взяла постриг від святого Мало, керувала жіночим монастирем.

Так-от Брігіта, зачувши про чесноти преподобного Маеля, попросила в нього, як пишного дару, якогось витвору його руки. Маель вилив їй мідний дзвоник, а виливши його, благословив і кинув у море. І поплив дзвоник, дзвонячи, до берега Гадського, де свята Брігіта, почувши дзвін мідний на хвилях, зустріла його побожно і понесла його з дочками своїми урочистим походом, співаючи псалмів, до монастирської каплиці.

Отак підносився святий Маель шаблями чесноти. Він уже на дві третини пройшов свою життєву путь і сподівався в супокій дійти кінця свого на землі серед братів своїх духовних, аж ось об'явився йому певний знак, що божественна мудрість розсудила інакше і що кличе його господь до подвигів не таких мирних, та не менше достойних.

Розділ II

АПОСТОЛЬСЬКЕ ПОКЛИКАННЯ СВЯТОГО МАЕЛЯ

Одного дня, ідучи в роздумі берегом тихої бухти, яку обступали дикою греблею скелі, вганяючись у море, побачив він кам'яне корито, що плавало у воді, мов човен.

А в такому саме човні рушали в Арморіку* благовістити євангелію святий Гірек, пресвятий Колумбан і сила інших шотландських та ірландських ченців. Ще недавно свята Авоія, прибувши з Англії, попливла вгору по Орей-ріці в ступі з рожевого граніту, де потім клали дітей, щоб були здорові; святий Вуга переплив з Іберії* в Корнуель на скелі, уламки якої, збережені в Пенмарку, сціляли прочан від пропасниці, коли притулитись головою до них; святий Самсон приплив у бухту гори святого Михайла в гранітовому човні, який потім назвали мискою святого Самсона. Тим-то й зрозумів святий Маель, побачивши оте кам'яне корито, що призначив його господь христити поганців, які жили ще по берегах та островах британських.

Він віддав свою ясену патерицю святому Бюдоку, доручивши йому таким чином керувати монастирем. А потім, взявши хлібину, барильце прісної води та святу євангелію, ввійшов він у кам'яне корито, що й понесло його тихо до острова Гедік.

Тут без упину бушують вітри. Бідний люд тут ловить рибу в розколинах скель, а овочі розводить на піщаних та кам'янистих городах під захистом мурів з сухого каменю і тамарискових живоплотів. Посеред острова росло чудове фігове дерево, широко розкинувши своє гілля. Остров'яни поклонялися йому.

І святий Маель сказав їм:

— Ви поклоняєтесь цьому дереву, бо воно гарне. Отже, ви чуйні до краси. І от я відкрию вам таємну красу.

І він оповістив їм євангеліє. А навчивши їх, охрестив їх сілля та водою.

Тоді Морбіганські острови були численніші, ніж тепер, бо багато з них від того часу провалилось у море. Святий Маель обернув у віру христову шістдесят островів. А потім він поплив у своєму гранітному кориті вгору по Орей-ріці. І пропливши три години, він ступив на землю коло римського дому. З димаря здіймався малий димок. Святий муж переступив поріг, над яким мозаїкою зображено було собаку, що лапами вперся в землю і вишкірив зуби. Його зустрів старе подружжя — Марк Комбаб та Валерія Меренс, що жили тут плодами своєї землі. Внутрішній дворик був оточений портиком, колони якого знизу до середини були пофарбовані в червоне. До стіни прихилився черепашковий водограй, а під портиком здіймався вівтар, де господар порозставляв глиняних божків, побілених вапном. Деякі з них зображували крилатих дітей, інші — Аполлона* та Меркурія*, а деякі мали форми голих жінок, що заплітають собі коси. Та ось святий Маель, роздивляючись ці постаті, побачив серед них зображення молодої матері з немовлям на колінах.

Він зразу ж сказав, показуючи на цей образ:

— Це свята діва, мати божа. Поет Вергілій* провістив про неї в своїх пророчих віршах раніш, ніж вона народилася; ангельським голосом він проспівав: «Jam redit et virgo»*. І в поганські часи робили з неї священні постаті, як і оця, що ти, Марку, поставив на своєму вівтарі. І, певно, вона охороняла твою скромну домівку. Отак ті, що пильнують природного закону, готують себе до спізнання вищих істин.

Після цієї розмови Марк Комбаб та Валерія Меренс обернулись у християнську віру. Разом з молодого відпущеницею, Целією Авітеллою, що була їм дорожча за світло очей, прийняли вони хрещення. Всі робітники їхні зреклись поганства і охрестилися того самого дня.

З того часу Марк Комбаб, Валерія Меренс і Целія Аві-телла жили у великій чесноті. Вони упокоїлись у бозі й причислені були до лику святих.

Ще тридцять сім років благовістив преподобний Маель язичникам у середині краю. Двісті вісімнадцять каплиць і сімдесят чотири монастирі спорудив він.

Аж ось одного дня дізнався він у місті Ванні, де провіщав евангелію, що без нього івернські ченці порушили статут святого Гала. Заклопотано, як та квочка, що збирає курчат, подався він до своїх заблуканих дітей. Йому тоді було вже майже дев'яносто сім років, але руки його були міцні й слова падали щедро, як зимовий сніг у глибоку долину.

Абат Бюдок віддав святому Маелеві ясену патерицю і розповів про нещастя, що спіткало монастир. Ченці посперечалися відносно числа, коли належить святкувати великдень. Одні стояли за римський календар, інші — за грецький, і страх перед можливою хронологічною ерессю хвилював монастир.

Була й ще одна причина розбрату. Черниці з Гадського острова, жалюгідно відкинувшись своєї колишньої чесноти, приїздили раз у раз човном на Івернський берег. Ченці зустрічали їх у домі для приїжджих, і з того була ганьба, яка наганяла розпач на святобожні душі.

Повідомивши про все це, абат Бюдок закінчив:

— Коли прийшли черниці, настав кінець невинності й спокою наших ченців.

— Охоче вірю цьому, — мовив преподобний Маель. — Бо жінка — це пастка хитрої будови, — як зачнеш її, так у неї й піймався. На лихо чарівна принада цих створінь здалеку діє ще могутніше, ніж зблизька. Вони тим більше навіюють бажання, чим менше його задовольняють. Тому й сказав поет про одну з них:

«Від вас тікаю, а потім вас шукаю».

Таким чином бачимо ми, сину мій, що облуда плотського кохання над самотниками та ченцями сильніша, ніж над мирянами. Демон любострастя все життя спокушав мене, та найжорстокіші спокуси були мені не від зустрічі з жінкою, хоч би й якою гарною та благоуханною. Вони були мені від образу відсутньої жінки. Ще й тепер, хоч старий я і вже дев'яносто восьмий рік мені виходить, а лукавий часто призводить мене до гріха проти чесноти, хоч би й у помислі.

Вночі, коли холодно мені в ліжку моему й коли глухо цокотять мої ветхі намерзлі кості, чую я голоси, що проказують другий вірш із третьої книги: «Царів»:

«Dixerunt ergo et servi sui:—Quaeramus domino nostro regi adolescentulam virginem, et stet coram rege et foveat eum, dormiatque in sinu suo, et calefaciat dominum nostrum regem»¹.

І диявол показує мені дівчину в першій пишності її, і вона каже мені: «Я твоя Абігайль, я твоя Суламиф. О, пане мій, пригорни мене на ложі твоему».

— Вір мені,— додав старий,— що без окремої ласки небесної не може чернець зберегти чесноту ділом і помислом своїм.

Зразу ж узявшись поновлювати невинність та мир у монастирі, він виправив календар за хронологічними та астрономічними обчисленнями й звелів усім ченцям прийняти його; вирядив зледащилих дочок святої Брігіти у їхній монастир, але не вигнав їх брутально, а громадою провів до човна, співаючи псалмів та літаній.

— Вшануймо в них,— казав він,— дочок Брігіти і наречених господніх. Не йдімо за прикладом фарисеїв*, що пишаються зневагою до грішниць. Треба принижувати жінок цих у гріху їх, а не в їх особі, і ганьбити те, що вчинили вони, а не їх самих, бо вони суть створіння божі.

І святий муж почав намовляти своїх ченців, щоб вірно додержували статуту свого ордену:

— Коли корабель не кориться стернові,— казав він,— то він розбивається об підводне каміння.

Розділ III

СПОКУСА СВЯТОГО МАЕЛЯ

Ледве встиг преподобний Маель поновити лад у Івернському монастирі, як прийшла йому звістка, що острів'яни Гедіка, перші і найдорожчі його серцю висвященці, знову вдалися в поганство і квітчають священне фігове дерево вінками та стрічками.

¹ І сказали слуги його: «Пошукаймо нашому цареві незайману дівчину, щоб доглядала вона царя й прислужувала йому, спала б коло його грудей і зогрівала б нашого царя» (лат.)

Перевізник, що приніс такі скорботні новини, ще й висловив побоювання, що ті заблукані люди незабаром вогнем і залізом знищать капицю, споруджену на березі їхнього острова.

Святий муж поклав негайно відвідати своїх невірних дітей, щоб повернути їх знову до віри та не дати їм упасти в навіженість блюзнірства. Ідучи до дикої бухти, де було прив'язане його корито, він звернув очі на корабельні, які тридцять років тому спорудив у глибині цієї бухти, щоб будувати кораблі, і в яких тепер співали пилки й били молотки.

І в цю мить диявол, що не знає втоми, під личиною ченця, на ім'я Самсона, вийшов з корабельні, підійшов до святого і почав спокушати його такими словами:

— Отче мій, остров'яни гедіцькі грішать безупинно. Кожна хвилина віддаляє їх від бога. Незабаром вони з вогнем і залізом підуть на капицю, яку ти поставив на березі острова своїми праведними руками. Час не терпить. Чи не здається тобі, що твое кам'яне корито повезло б тебе швидше до них, коли б було як слід наряджене, мало б стерно, щоглу й вітрила? Тоді гнав би тебе вітер. Твої руки ще міцні й можуть керувати судном. Добре було б також припасувати гострий форштевень попереду твого апостольського корита. Та ти вже подумав про це, мабуть, сам, бо вельми мудрий еси.

— А звісно, час не терпить,— відповів святий муж.— Тільки ж учинивши так, як ти кажеш, сину мій Самсоне, чи не вподоблюсь я тим маловірам, що не покладаються на господа? Чи не знехтую я дару того, хто послав мені човен кам'яний без пристрою й вітрил?

На це питання диявол, з якого добрий був богослов, відповів іншим питанням:

— Отче мій, чи ж похвально, склавши руки, чекати, поки прийде допомога згорн, і все просити у всемогутнього, замість діяти людським розумом та самому собі допомагати?

— Безперечно ні,— відповів святий старець,— закедбати людський розум — це спокушати бога.

— А хіба,— підбивав диявол,— розум не каже тобі, що треба нарядити човен?

— Це розумно було б, коли б не можна було дійти мети інакше.

— Хе-хе, то кадуб твій, виходить, швидкохідний?

— Такий швидкохідний, як богові вгодно.

— Звідки ти знаєш? Він сунеться, як мул абата Бюдока. А то ж справжній шкарбун. Чи ж тобі заборонено збити його кращим?

— Сину мій, світлом сяють твої слова, та тільки гострі вони надміру. Не забувай, що човен мій чудовний.

— Тому правда, отче. Гранітне корито, що плаває у воді, як корок, є корито чудовне. Жодного сумніву в тому немає. Так що з того?

— Неспокій у мене на серці. Чи ж годиться вдосконалювати людським і природним способом таку чудовну споруду?

— Отче мій, якщо ти збудешся правої ноги і бог поверне її тобі, то чи буде це чудовна нога?

— Звісно, сину мій.

— А чи взуєш ти її?

— Безперечно.

— Так коли ти гадаєш, що можна взути в природний черевик чудовну ногу, то мусиш так само гадати, що можна й природним пристроєм нарядити чудовне судно. Це ясно. Та на лихо і в людей найсвятіших бувають години кволості й затемнення? Ось один з найславетніших апостолів бретанських, що міг би вчинити подвиги, достойні вічної хвали... Але дух повільний і рука лінива! Прощай же, отче мій! Пливи помаленьку, а коли прийдеш нарешті до берегів гедіцьких, то побачиш дим над руїнами каплиці, що ти власною рукою поставив і освятив. Поганці спалять її разом з дяконом, якого ти настановив і якого вони засмажать, як ковбасу.

— Велике хвилювання моє,— мовив слуга божий, втираючи рукавом піт із чола свого.— Ти скажи, сину мій Самсоне, це ж не мале діло — нарядити кам'яне корито. І чи не трапиться нам, якщо ми за це діло візьмемось, згаяти більше часу, ніж можна надолужити цим?

— Ох, отче мій,— скрикнув диявол,— не встигне пісок у годиннику пересипатись, як ми впораємо діло це. Потрібні пристрої ми знайдемо в корабельні, що ти тут на березі колись спорудив, та в склепах, щедро наповнених потрібним знаряддям. Я сам прилаштую все як слід. Перед тим як іти в ченці, я був матросом і теслею, та ще й іншого майстерства багато знав. До праці!

Зразу ж він повів святого мужа в сарай, де повнісінько було потрібних до плавання речей.

— Бери, отче мій!

І кинув йому на плечі вітрило, щоглу, гафель та гік.

Потім, узявши сам форштевень і стерно з румпелем і прихопивши скриньку з теслярським начинням, він подався до берега, тягнучи за собою святого мужа, що, захеканий, зігнувся і сховався потім під вагою вітрила й щогли.

Розділ IV

ПЛАВАННЯ СВЯТОГО МАЕЛЯ ПО ЛЬОДОВИТОМУ ОКЕАНУ

Диявол, закасаючи рясу аж під пахви, витяг корито на пісок і нарядив його менше як за годину.

Тільки-но сів святий Маель, його корито полинуло під розгорнутими вітрилами так прудко, що берег зразу зник з виду. Старий керував на південь, щоб об'їхати Лендс-ендський мис. Але непереможна течія зносила його на південний захід. Він проплив понад південним берегом Ірландії і зненацька звернув на північ. Увечері вітер зміцнів. Даремно пробував Маель згорнути вітрила. Корито, мов навіжене, бігло до казкових морів.

При місяці підіймалися з води опасисті північні сирени з волоссям конопляного кольору, білими грудьми та рожевими стегнами і розмірено співали, б'ючи смарагдовими хвостами по пінявих хвилях:

Де простуєш ти, смиренний Маелю,
В своєму навіженому кориті?
Твоє вітрило надуте,
Як груди Юнони*,
Коли полився з них Молочний шлях.

Якусь хвилину вони сміялись йому навздогін при зорях гармонійним своїм сміхом. Але корито бігло в сто разів швидше за червоний корабель вікінга*. І захоплені на льоту буревісники чіплялись лапками за волосся святого мужа.

Незабаром знялася буря з хмарами й ревом, і корито, гнане шаленим вітром, полетіло чайкою серед туману й хвиль.

Три доби стояла ніч, а потім темрява зразу розірвалась. І святий побачив на обрії берег, блискучіший від діаманту. Цей берег хутко зростав, і незабаром у крижаному світлі нерухомого й низького сонця Маель побачив над хвилями

біле місто з мовчазними вулицями, розлогіше за Стобрамі Фіви*, де, скільки око сягає, тяглися руїни сніжного форуму*, палаци з наморозі, кришталеві арки й веселковіobelіски.

Океан був укритий пливучою кригою, з-під якої визирали моржі з диким і лагідним поглядом. Проплив і Левіафан*, викидаючи стовп води аж під хмари.

А на крижині, що пливла поруч кам'яного корита, сиділа біла ведмедиця з ведмедем у лапах, і Маель почув, як шепотіла вона тихенько вірш із Вергілія: «Іпсіре, раге рует»*.

І старець заплакав від смутку та хвилювання.

Прісна вода, замерзнувши, розсадила барильце. І щоб заспокоїти спрагу, Маель смоктав крижинки. І їв хліб, намоклий у солоній воді. Борода його й волосся кришились, як скло. Одежа вкрилася шаром льоду й за кожним рухом різала йому тіло. Здіймалися дивовижні хвили, їх піняві пащі роззявлялись на старця. Двадцять разів морські вали заливали судно. І поглинув океан святу евангелію, що була в пурпуровій обгортці із золотим на ній хрестом, що її апостол так пильно зберігав.

А на тридцятий день вгамувалося море. І от під жахливий рев неба й води на кам'яне корито посунула сліпучо біла гора на триста футів заввишки. Маель керує вбік, і румпель ламається в його руках. Щоб стишити розгін, він пробує ще взяти риф. Та коли він хоче зв'язати джгути, вітер вириває їх, і линва, падаючи, обпікає йому руки. І він бачить трьох демонів з чорними шкіряними крилами, з довгими пазурами, і ті демони, почепившись за пристрої, надимають вітрило.

Зрозумівши тоді, що лукавий керував ним, він на себе кладе хрест. Зразу ж вітер шаленим поривом з стогоном і ревом підхоплює кам'яне корито, зносить щоглу з вітрилом, зриває стерно і форштвень.

І корито попливало за водою по втишеному морю. Святий муж, ставши навколішки, подякував богові, що визволив його з гемонських лабет. Тоді побачив він знову на крижині ведмедицю, що промовляла в бурю. Вона пригортала до грудей своє улюблене дитя, а в лапі тримала пурпурову книгу з золотим на ній хрестом. Причаливши до кам'яного корита, вона привітала святого мужа, сказавши: «Рах tibi, Maell!»¹

¹ Мир тобі, Маелю! (лат.).

І подала йому книгу.

Святий муж пізнав свою евангелію і, здивувавшись вельми, проспівав у потеплілому повітрі гімн творцеві й творінню.

Розділ V

ХРЕЩЕННЯ ПІНГВІНІВ

Пропливши з годину за течією, святий муж пристав до вузького берега, замкнутого між шпильастими горами. Цілий день і цілу ніч ішов він цим берегом, обминаючи скелі, що стриміли неперехідними мурами. І отак він пересвідчився, що острів цей круглий, а посеред нього стоїть гора, повита хмарами. Він радісно дихав свіжим, вогким повітрям. Падав дощ, але дощ цей такий був тихий, що святий муж промовив до господи:

— Господи, ось острів сліз, острів каяття.

На березі було порожньо. Знесилившись від втоми та голоду, він сів на камінь, де в тріщинах лежали жовті з чорними крапками яйця, завбільшки з лебедячі. Але він їх не зайняв, промовивши:

— Птахи — це жива слава божа. Я не хочу, щоб через мене поменшало одною славою.

І він пожував лишай, видираючи їх з тріщин по каміннях.

Святий муж уже майже обійшов острів навкруги, не стрівши жодної душі живої, і вийшов на широку полонину між бурими й червоними скелями, між якими водоспадні шуміли, а шпилі їх голубіли під хмарами.

Відблиск полярної криги в океані засліпив очі старому. Проте трохи світла ще проходило між його набряклих повік. Він помітив якісь живі постаті, що товпились на виступах скель, мов на приступках амфітеатру. І разом його вуха, оглухлі від довгого шуму морського, почули невизначні голоси. Гадаючи, що то люди, які живуть за природним законом, і що господь послав його навчити їх, він почав їм благовістити.

Злізши на високий камінь серед дикої половини, він промовив:

— Остров'яни, хоч ви й маленькі на зріст, а скидаєтесь не так на юрбу рибалок чи мореплавців, як на сенат мудрої

республіки. Своєю поважністю, мовчанкою та спокійним поведінням ваші збори отут на дикій скелі нагадують засідання римських сенаторів у Храмі слави або суперечки афінських філософів у Ареопазі. Певна річ, ви не маєте ні їхнього знання, ні їхнього хисту, та перед богом ви, може, й переважаєте їх. Я здогадуюсь, що ви прості й добрі. Обходячи береги острова вашого, я не помітив ніде жодних слідів убивства чи різні, я не бачив ні голів, ні ворожих скальпів, настромлених на списи або прибитих над дверима по селах. Ви, здається мені, незнайомі з мистецтвами і не обробляєте металів. Але серця ваші чисті й руки ваші невинні. І істина легко пройде в душі ваші.

А ті, кого він прийняв за людей, маленьких на зріст, але поважних у поведінці, були пінгвінами, яких поєднала весна і які стояли парами на природних приступках скелі, урочисто випнувши свої білі черева. Часом вони ворушили пливцями, мов руками, й мирно вигукували. Людей вони не боялись, бо ніколи їх не бачили й ніякої кривди від них не знали, а в ченцеві почували лагідність, що заспокоювала навіть найполохливіших тварин і пінгвінам надзвичайно подобалась. Вони цікаво і приязно повернули до нього свої маленькі круглі очі, здовжені попереду білою овальною плямою, що надавала їх поглядом чогось чудного й людського.

Зворушений їхньою увагою, святий муж оповідав їм євангеліє:

— Остров'яни, земний день, що зійшов оце над вашими скелями, є образ духовного дня, що сходить над душами вашими. Бо я несу вам внутрішнє світло й тепло душі. Як сонце топить кригу на горах ваших, так розтопить Ісус Христос кригу ваших сердець.

Так казав старець. Скрізь у природі голос породжує голос, усе, що дихає денним світлом, любить чергування пісень, тож і пінгвіни відповіли старцеві дивним звуком своїх горлянок. І голоси їх бриніли ніжно, бо були вони в порі кохання.

І святий муж, гадаючи, що вони належать до якогось ідолянського племені й своєю мовою висловлюють бажання приєднатись до віри христової, він закликав їх охреститися.

— Думаю, що ви часто купаєтесь,— сказав він їм.— Бо щілини скель цих наліті чистою водою, і я бачив допіру, на збори ваші йдучи, що кілька з вас поринали в ці природні купелі. А чистота тіла є символ чистоти духовної.

І він пояснив їм походження, природу й наслідки хрещення.

— Хрещення, — сказав він їм, — це Прийняття, Відродження, Оновлення, Освячення.

І розтлумачив їм по черзі кожне це слово.

Потім, освятивши попереду воду у водоспадах та проказавши заклинання, він почав хрестити тих, кого щойно навчив, бризкаючи на голову кожному чистою водою та вимовляючи священні слова.

І хрестив отак птахів три дні й три ночі.

Розділ VI

НАРАДА В РАЮ *

Коли звістка про хрещення пінгвінів дійшла до раю, то там не зраділи і не засмутились, а тільки геть здивувалися. Сам господь бог був у скруті. Він зібрав засідання духовенства та вчених і запитав їх, чи вважають вони це хрещення за дійсне.

— Воно недійсне, — сказав святий Патрик.

— Чому недійсне? — спитав святий Гал, що вихрестив корнуельців і підготував святого Маєля на апостольські подвиги.

— Таїнство хрещення недійсне, — відповів святий Патрик, — коли його вчиняють над птахами, як недійсне й таїнство шлюбу, коли вчинити його над євнухом.

Та святий Гал відказав:

— Який же, по-вашому, зв'язок між хрещенням птаха і шлюбом євнуха? Ніякогісінького. Шлюб є, так би мовити, таїнство умовне, попереднє. Священик наперед благословляє певний акт; видима річ, якщо акт не відбудеться, то й благословення лишається без наслідків. Це ясно, як божий день. Я знав на землі в місті Антрімі багатія Садока, що жив з одною жінкою і зробив її матір'ю дев'ятох дітей. У старих літах, поступившись моїм намовам, він погодився одружитися з нею, і я благословив їх союз. На лихо Садок через похилий вік свій не спромігся здійснити шлюб. За недовгий по тому час він збувся всіх своїх достатків, і Жермена, — так звали ту жінку, — не в силі терпіти злидні, попросила скасувати шлюб, що був недійсний. Папа погодився

з її проханням, бо воно було справедливе. Оце вам про шлюб. Але хрещення вчиняють без застережень і без жодних умов. Сумніву немає: пінгвіни це таїнство прийняли.

Святий папа Дамасій, коли його попросили висловитись, сказав так:

— Щоб знати, чи дійсне хрещення й чи дасть воно наслідки, тобто освячення, треба зважити, хто його чинить, а не над ким воно чиниться. Справді, освятна сила цього таїнства походить із зовнішнього акту, за допомогою якого воно відбувається, а хрещений не бере участі у власному освяченні жодною особистою дією; коли б інакше було, то не хрестили б немовлят. І щоб охрестити, не треба виконувати якоїсь особливої умови, не треба бути в стані благодаті; досить мати намір зробити те, що робить церква, промовити священні слова й додержати певних форм. А ми не можемо сумніватись, що преподобний Маель виконав приписи. Отже, пінгвінів охрещено.

— Ви так гадаєте? — спитав святий Генале. — А що ж таке, по-вашому, хрещення? Хрещення — це акт поновлення, в якому людина народжується з води та духа, бо входить у воду грішною, а виходить новонаверненою, новою істотою, багатою на плоди праведності; хрещення — це зерно безсмертя, хрещення — це записка воскресіння, хрещення — це похорон з Христом у його смерті й причастя до повстання з домовини. Не випадає надавати птахам цього дару. Розважмо, отці мої. Хрещення стирає первородний гріх, а пінгвіни ж не в гріху зароджені; воно скидає весь тягар гріхів, а пінгвіни ж не грішили; з нього береться благодать і дар чесноти, що з'єднує християн з Христом Ісусом, як члени тіла з головою, але немає в ньому глузду, якщо пінгвіни неспроможні набути чеснот праведників, дів та вдів, прийняти благодать і з'єднатися з...

Святий Дамасій не дав йому докінчити:

— Це доводить, — мовив він жваво, — що хрещення було недоцільне, а не те, що воно недійсне.

— Та коли так міркувати, — відказав святий Генале, — то можна охрестити во ім'я отця, сина й святого духа, покривши або в воду зануривши, не те що птаха чи тварину, а й неживу річ, статую, стіл, стілець чи що. Тварина тоді буде християнкою, ідол, стіл — християнином! Це ж нісенітниця!

Слово взяв святий Августин. Запапа глибока мовчанка.

— Я хочу вам на прикладі показати, яку силу має обря-

дова формула,— промовив завзятий єпіскоп гіппонський.— Мова буде, правда, про діло диявольське. Та коли ми встановимо, що диявольське закляття має силу над нерозумними тваринами й навіть над неживими речами, то як же сумніватися, що сила священної формули поширюється на дух звіриний і на мертеву матерію?

За мого часу в місті Мадаврі, батьківщині філософа Апулея*, жила відьма, якій, щоб принадити якогось чоловіка у своє ліжко, досить було спалити на тринюгах пасмо волосся з його голови разом з певною травою та проказавши замовляння. Якось скотілося їй таким способом здобути кохання одного хлопця, але служниця піддурила її, і замість волосся того юнака вона спалила шмат шерсті з цапиного бурдюка, що висів десь у шийкаря. І вночі бурдюк з вином поскакав через місто аж до відьминої хати. Це факт достеменний. В освяченні, як і в чаруванні, силу має форма. Сила божественної формули не може бути менша й обмеженіша, ніж сила формули пекельної.

Сказавши так, великий Августин під оплески сів на своє місце.

Якийсь преподобний, віком похилий і на вигляд сумовитий, попросив слова. Ніхто його не знав. Він називався Пробом і до лику святих не був записаний.

— Хай пробачить мені чесне товариство,— сказав він.— Я не маю німба, й без блиску дійшов я вічного блаженства. Та після того, що сказав вам зараз великий святий Августин, гадаю, доречно буде й мені розповісти про власний мій жорстокий досвід з приводу того, які потрібні умови, щоб таїнство було дійсне. Єпіскоп гіппонський мав цілковиту рацію, сказавши: таїнство залежить від форми. Його сила в формі, але й слабкість його також у формі. Вислухайте ж, сповідники й первосвященники, мою сумну історію. Я був священником у Римі за імператора Гордіана. Свої обов'язки я виконував побожно, хоч і не вславився, як ви, якимись видатними заслугами. Сорок років правив я у церкві святої Модести за містом. В усьому я був ретельний. Щосуботи ходив я до шинкаря Бар'яса, що жив із своїми амфорами коло Капенської брами, і купував у нього вино, яке потім щодня святив на причастя. За весь час я щоранку без винятку приносив на обідні найсвятішу жертву. Проте не було мені радості, і я з нудгою в серці запитував перед вітварем: «Чому хиляєшся, душе моя, і тривожиш мене?» Мене засмучували вірні, яких я запрошував до святої тра-

пези, бо, не встигнувши ще, мовляв, ковнути дари, приготовані моїми руками, вони знову впадали в гріх, ніби таїнство не мало над ними ні сили, ні впливу. Нарешті, дійшов я кінця іспитів моїх земних і, впокоївшись у господі, пробудився в оселі обраних. Тоді я довідався з уст ангела, що переносив мене, що шинкар Бар'яс з Капенської брами продавав за вино вивар з коріння та кори, де не було й краплини виноградного соку, і що я не міг перетворити те нікчемне пійло на кров, бо то ж не вино, а тільки вино перетворюється на кров христову; тому всі мої освячення були недійсні, і в невіданні своїм я й вірні мої сорок років були позбавлені таїнства евхаристії й фактично відлучені від церкви. Коли я про це дізнався, мене ніби приголомшило, так що і в оселі блаженства я ніяк не стягнулось. Безупинно гасаю я по всьому її просторі, але не здібую жодного християнина, якого допускав колись до святого престолу в базиліці преподобної Модести.

Позбавлені ангельського хліба, вони безсило віддавалися найогиднішим порокам і геть усі втрапили до пекла. Тішу себе думкою, що й шинкаря Бар'яса проклято. В усьому цьому є логіка, достойна творця всякої логіки. Проте мій нещасливий приклад доводить, яка часом прикра буває у таїнствах перевага форми над змістом. І я смиренно запитую: чи не могла б запобігти цьому предвічна мудрість?

— Ні,— відповів господь.— Ліки були б гірші за хворобу. Якби в правилах спасіння зміст переважав над формою, це була б руйнація духівництва.

— Лишенько, боже мій! — зітхнув смиренний Проб.— Повір моему досвідові гіркому: доки ти зводитимеш твої таїнства до формул, доти на страшні перешкоди натраплятиме справедливість твоя.

— Знаю це краще від тебе,— відказав господь.— Я одним поглядом обіймаю теперішні завдання, що є дуже тяжкі, і завдання майбутні, що теж будуть не легші. Тож можу вам сповістити, що коли сонце двісті сорок разів обернеться навколо землі...

— О, величава мова! — гукнули ангели.

— І достойна творця світу,— озвались первосвященники.

— Цей спосіб вислову,— казав господь,— відповідає моїй старій космогонії, і від нього я відмовитись не можу, бо порушив би свою незмінність...

Отож, коли обернеться сонце круг землі двісті сорок разів, у Римі не буде вже жодного священика, що знатиме

латину. Співаючи літаній по церквах, будуть прикликати святих Оріхеля, Рогеля та Тотіхеля, що, як відомо вам, суть дияволи, а не ангели. Багато хто із злодіїв, що захоплять причаститись, але боятимуться, що церква правитиме з них за прощення награвоване добро, сповідатимуться в бродячих священників, які, не знаючи ні по-італійськи, ні по-латинськи, а тільки жаргоном села свого розмовляючи, підуть по містах та селах і продаватимуть розгрішення за безцінь, часом навіть за пляшку вина. Видима річ, ми не будемо вважати на ці розгрішення, недійсні через брак каєття; але може статися, що нам завдадуть клопоту хрещення. Священники зробляться такими невігласами, що хреститимуть дітей *in nomine patris et filii et spiritus sancti**, про що Луї де Поттер ласкаво згадає в третьому томі своєї «Філософської, політичної та критичної історії християнства». Страшна морока була розв'язати, чи такі хрещення дійсні, бо, зрештою, якщо я мируся в святому письмі з грецькою мовою, не такою зграбною, як у Платона*, і з латиною, де немає й духу Цицерона*, то в усякому разі не можу припустити в літургічних формулах цілковитої нісенітничі. І моторошно робиться, як подумаєш, що такої неохайності зазнали мільйони новонароджених. Але вернімось до наших пінгвінів.

— Твої божественні слова, господи, вже нас вернули до них,— сказав святий Гал.— В релігійних знаменнях та правилах спасіння форма конче переважає над змістом, і дійсність таїнства залежить виключно від форми. Все питання полягає в тому, чи за формою охрещено пінгвінів. А відповідь тут безперечна.

Отці й учні з цим погодились, але скрута їхня від того тільки погіршала.

— В становищі християнина,— сказав святий Корнелій,— для пінгвіна є великі незручності. Вони птахи, а мусять дбати про спасіння своє. Що ж їм робити? Пташині звичай багатьма сторонами суперечать приписам церкви. А в пінгвінів немає розуму, щоб ті звичай змінити. Я хочу сказати, що через малий розум вони нездатні засвоїти кращих звичаїв.

— Цього вони не можуть,— мовив господь.— Мої веління це забороняють.

— А проте,— казав далі святий Корнелій,— після хрещення їхні вчинки не будуть уже байдужі. Віднині вони будуть добрі або лихі, похвали або осудження гідні.

— В тім-то й річ,— сказав господь.

— Я бачу одну тільки раду,— сказав святий Августин.— Пінгвіни підуть у пекло.

— Та в них же душі немає,— зауважив святий Іринеї.

— Прикра річ,— зітхнув Тертулліан.

— Безперечно,— мовив святий Гал.— І я визнаю, що святий Маель, учень мій, у своєму запалі сліпому завдав святому духові величезної богословської труднощі й геть поплутав розпорядок таїнств.

— Це старий дурень! — скрикнув святий Ад'ютор Ельзаський, знизавши плечима.

Але господь глянув на Ад'ютора з докором.

— Дозволь,— сказав він,— адже святий Маель не має, як ти, преподобний мій, згори даного спізнання. Він же не споглядає на мене. Це немощний старець, наполовину глухий і сліпий на три чверті. Ти надто до нього суворий. А втім, визнаю, що становище скрутне.

— На щастя, ця плутанина короткочасна,— сказав святий Іринеї.— Пінгвіни охрещені, а яйця їхні ні, тож лихо й щезне після одного покоління.

— Не кажи так, сину мій Іринею,— мовив господь.— Закони, що їх встановлюють на землі фізики, мають винятки, бо вони недовершені й не застосовуються точно до природи. А закони, що я встановлюю, довершені й винятку не мають. Треба вирішити долю охрещених пінгвінів, не переступаючи жодного божественного закону й відповідно до десяткох заповідей та до приписів моєї церкви.

— Господи,— сказав святий Григорій Назіанський,— дай їм душу безсмертну.

— Лишенько, що ж вони, господи, робитимуть з нею? — зітхнув Лактанцій.— Голосу милозвучного, щоб хвалу тобі співати, немає в них. І служби божої вони не зуміють правити.

— Безперечно,— сказав святий Августин,— вони не додержуватимуть божественного закону.

— Не зможуть,— сказав господь.

— Не зможуть,— провадив святий Августин.— І якщо ти в премудрості твоїй, господи, вдихнеш у них душу безсмертну, то горітимуть вони віки вічні в пеклі за твоїми ж божественними веліннями. Отак буде поновлений всевишній лад, що його порушив старий камбрієць.

— Ти пропонуєш мені, сину Моніки,— сказав господь,— рішення правильне й з премудрістю моєю згідне.

Та не вдовольняє воно мого милосердя. І хоч незмінний я еством своїм, але щодалі триваю, то більше схиляюсь до кротості. Цю перемену вдачі моєї бачить кожен, хто читає мої обидва завіти.

А що дискусія точилась далі безпросвітно й преподобні виявляли нахил товкти весь час те саме, то й вирішили порадитись із святою Катериною Олександрійською. Отак завжди робили в скрутному стані. Бо свята Катерина п'ятдесят учених на землі з пантелику збила, філософію Платона знала не гірш за святе письмо і в риториці була вправна.

Розділ VII

НАРАДА В РАЮ

(Продовження й кінець)

Свята Катерина з'явилась на зібрання в короні, оздобленій смарагдами, сапфірами й перлами, та в грезетовій сукні. При боці вона тримала вогненне колесо — образ того колеса, що скалками своїми вразило її катів.

Коли господь бог запросив її говорити, вона висловились отак:

— Господи, щоб розв'язати завдання, яке ти зволив мені поставити, я не буду розглядати тваринних звичаїв взагалі, а пташиних зокрема. Я тільки зауважу вченим, сповідникам та первосвященникам, які на зібрання тут зійшлися, що цілковитої різниці між людиною і твариною немає, бо єсть чудища, що поєднують у собі обох їх. Отакі, наприклад, химери — півнімфи, напівзмії, три горгони*, цапоногі, сцилли* та сирени, що співають у морі. У них жіночі груди, а хвіст риб'ячий. Отакі й кентаври*, по пояс люди, а далі — бики. Це благородна порода чудищ. Один з них, як ви знаєте, зумів самим світлом розуму свого дійти вічного блаженства, і ви бачите часом, як здіймаються його геройські груди на хмарах золотих. Кентавр Хірон земними трудами своїми здобув собі місце в оселі праведних: він виховав Ахілла*, і цей юний герой, вийшовши з рук кентавра, два роки жив, дівчиною прибравшись, серед дочок Лікомеда-царя*. Він з ними бавився й спав, але й на хвилину не дав їм гадати, що він не така сама дівчина, як вони. Хірон, що

виховав його в таких добрих звичаях, та ще імператор Траян*,— це єдині праведники, що здобули небесної слави, ідучи за природним законом. А проте він був тільки напівлюдиною.

Вважаю за доведене, що досить мати якісь органи людські, благородні, звичайно, щоб дійти вічного блаженства. Якщо кентавр Хірон його здобув, не зазнавши відродження в хрещенні, то як же пінгвінам після хрещення не здобути його, коли вони зробляться напівпінгвінами і напівлюдьми? Тим-то й благаю тебе, господи, дай пінгвінам старця Маєля голови й груди людські, щоб вони змогли тебе достойно славити, і вдихни в них душу безсмертну, хоч би й невеличку.

Отак сказала свята Катерина, і отці, вчені, сповідники й первосвященники на її слова похвально загомоніли.

Але святий Антоній-самотник, підвівшись та мозолясті й червоні руки до всевишнього простягаючи, крикнув:

— Не роби так, господи боже мій, во ім'я духа твого святого, не роби так!

Він говорив так запально, що його довга сива борода трусилась на підборідді, як порожня торба на морді в голодного коня.

— Не роби так, господи! Птахи з головою людською вже існують. Свята Катерина тут нічого нового не вигадала.

— Вигадкою тільки збираєш та співставляєш, а не нове твориш,— сухо відповіла свята Катерина.

— ...Уже існують,— провадив святий Антоній, що й слухати нічого не хотів.— Вони звуться гарпіями*, і це найнепристойніші тварини в світі. Одного разу в пустині я запросив вечеряти святого ігумена Павла й поставив стіл на порозі хижки своєї під старим фіговим деревом. А гарпії, порозсідавшись на гіллі, заглушали нас гострим криком своїм і всі страви нам спаскудили. Через навіженство страхіть цих я не чув повчання святого ігумена Павла, а хліб і салату ми їли з їхнім послідом. Як же повірити, господи, що гарпії тебе достойно славитимуть?

Звичайно, в спокусах моїх я бачив багато покручів усяких, не тільки жінок-змій та жінок-риб, але й істот ще потворніших, приміром, людей, що в них тіло було казаном, дзвоном, годинником, мисником із стравою та посудом, навіть цілою хатою з дверима та вікнами, в які видно було людей, що поралась по господарству. Вічності не стало б,

коли б я почав змальовувати всі страхиття, що нападали на мене в самотності моїй, починаючи з кита, як корабель нарядженого, і кінчаючи червоними комахами, що обертали на кров воду в моїй криниці. Але ніщо не було таке огидне, як оті гарпії, що попекли своїм послідом лист на моєму чудовому фіговому дереві.

— Гарпії,— зауважив Лактанцій,— це жіночі чудовиська з пташиним тілом. Від жінки в них голова й груди. Їх непристойність, безсоромність і нахабство походять від їхньої жіночої натури, як показав це поет Вергілій у своїй «Енеїді». Вони несуть на собі прокляття Єви.

— Не згадуймо про прокляття Єви,— сказав господь.— Друга Єва спокутувала гріхи першої.

Тут підвівся Павло Орозій*, автор всесвітньої історії, яку пізніше наслідував Боссюе*, і звернувся до господа:

— Зглянься, господи, на мое і Антонійове благання! Не твори більше потвор на взір кентаврів, сирен та фавнів, любих грекам, що кохаються в байках. Не буде тобі з того ніякого вдоволення. У цих потвор поганські нахили, а подвійна природа їх не сприяє чистоті звичаїв.

Солодкий Лактанцій відказав на це:

— Попередній промовець, безперечно, є найкращий історик у раю, бо Геродот, Фулідід, Полібій, Тит Лівій, Веллей Патеркул, Корнелій Непот, Светоній, Манефон, Діодор Сіцилійський, Діон Кассій та Лампрідій* позбавлені лица божого, а Тацит* терпить у пеклі належну богохульникові муку. Та добре було б, якби Павло Орозій знав і небо так добре, як землю. Бо він і в думці не має, що ангели, які походять від людини й птаха,— це сама чистота.

— Ми вхляємось,— сказав предвічний.— До чого тут кентаври, гарпії та ангели? Мова йде про пінгвінів.

— Ти глаголиш, господи, мова йде про пінгвінів,— заявив старшина тих п'ятдесяти вчених, що їх за життя з пантелику збила олександрійська діва,— і наслідуюсь висловити свою думку: щоб припинити неподобу, яка стривожила небеса, треба, як і пропонує свята Катерина, що нас з пантелику збила, дати пінгвінам старця Маеля половину людського тіла й безсмертну душу, відповідно до цієї половини.

По цій мові на зібранні знявся великий галас від окремих розмов та вчених суперечок. Грецькі отці запально змагалися з латинськими про ество, природу й розмір душі, яку належало дати пінгвінам.

— Сповідники й первосвященники! — скрикнув господь. — Не йдіть за прикладом конклавів та соборів земних. І не збивайте в переможній церкві колотнечу, яка хвилює церкву войовничу. Бо правда суцша: на всіх соборах у Європі, Азії і Америці, що збирались з натхнення духа мого, отці церкви один в одного видирали бороди і очі. Проте вони були не погрішні, бо я був з ними.

Коли лад поновився, підвівся Гермасій і поволи промовив:

— Я славитиму тебе, господи, за те, що ти дав народитися матері моїй Сафірі серед народу твого в ті дні, коли небесна роса кропила землю, що прийняла спасителя. І славитиму тебе, господи, за те, що ти дав очам моїм смертним бачити апостолів твого божественного сина. І говоритиму на цьому славному зібранні, бо ти хотів, щоб істина виходила з уст смиренних, і скажу я: перетвори пінгвінів на людей. Тільки це рішення відповідає справедливості твоїй і милосердю твоєму.

Кілька вчених попросили слова, інші й так заговорили. Ніхто нікого не слухав, і всі сповідники без пуття махали своїми пальмами та вінками.

Господь рухом десниці втишив сварку своїх обранців:

— Годі сперечатись, — сказав він. — Думка, що кроткий старець Гермасій висловив, єдина відповідає моїм передвічним помислам. Птахи ці будуть перетворені на людей. Чи мало невигод я в цьому завбачаю. Зробившись людьми, багато хто з них зайде в гріхи, яких вони пінгвінами не знали б. Безперечно, доля їхня після перетворення не буде така завидна, як була б без хрещення й прилучення до роду Авраамового. Та не годиться моєму всезнанню втручатися в їх незалежну волю. Щоб не чинити замаху на свободу людську, я не відаю того, що знаю, кладу собі на очі полуду, яку мій погляд проймає, і в сліпій прозірливості своїй дивуюся з того, що завбачав.

І зразу ж він сказав архангелові Рафаїлові, покликавши його:

— Лети до святого Маєля, сповісти його про помилку його і скажи, щоб, ім'ям моїм узброївшись, перетворив пінгвінів на людей.

Розділ VIII

ПЕРЕТВОРЕННЯ ПІНГВІНІВ

Архангел, спустившись на пінгвінський острів, знайшов святого мужа в розколіні скелі, де він спав серед нових учнів своїх. Він поклав йому руку на плече і, збудивши, сказав солодкомовно:

— Не бійся, Маелю!

І святий муж, засліплений сяйвом великим, сп'янілий від запашності дивної, упізнав ангела господнього й простерся чолом до землі.

І сказав знову ангел:

— Маелю, пізнай помилку твою: замість дітей Адамових ти охрестив птахів, і от пінгвіни завдяки тобі ввійшли в церкву божу.

На слова ці старець остовпів.

І ангел казав:

— Підведись, Маелю, узбройся ім'ям господа всемогутнього й скажи птахам цим: «Будьте людьми!»

І святий Маель, поплакавши та помолившись, узброївся ім'ям господа всемогутнього і сказав птахам:

— Будьте людьми!

Відразу пінгвіни перемінились. Чоло в них поширилось і голова заокруглилась банею, як церква святої Марії Ротонди в Римі. Очі їхні розплющились ширше на всевіт, м'ясистий ніс обволік щілини ніздрів їхніх, дзьоб обернувся на рота, і слово вийшло з рота того; шия покоротшала й погрубшала, крила поробилися руками, а лапи — ногами, і душа турботна оселилась у грудях їхніх.

А втім, дещо лишилось у них і від первісної природи. Вони мали нахил дивитися вбік, хиталися на своїх куценьких стегнах, і тіло їм укривав нижній пух.

І подякував Маель господові, що прилучив він пінгвінів до роду Авраамового.

Але він засмутився, коли згадав, що незабаром покине острів цей і не вернеться до нього ніколи, і що в далечині від нього віра пінгвінів може загинути без догляду, як молода й ніжна рослина. І спала йому думка перевезти їхній острів до берегів арморіцьких.

— Я не відаю помислів передвічної мудрості, — подумав він. — Та коли богові вгодно, щоб острів був перевезений, то що може цьому перешкодити?

І святий муж з ниток своєї епітрахілі сплів тоненьку мотузку на сорок футів завдовжки. Один кінець її прив'язав до шпиля скелі, що стриміла на піщаному березі, і, тримаючи другий кінець у руці, ввійшов у кам'яне корито.

Попливло морем корито і потягло за собою острів пінгвінський; через дев'ять днів плавання причалило воно щасливо до берегів бретонських, привізнивши разом і острів.

Книга друга

ДАВНІ ЧАСИ

Розділ I

ПЕРШЕ ОДІННЯ

Того дня святий Маель сів на березі океану на розпечений камінь. Гадаючи, що то сонце нагріло його, він подякував творцеві світу, а того й не знав, що тут допіру спочивав диявол.

Апостол чекав іверських ченців, що мушили привезти партію тканин та шкіри, щоб одягти мешканців Алькійського острова.

Незабаром побачив він, що на берег висів чернець Магіс із скринєю на спині. Чернець цей славився великою святістю своєю.

Підійшовши до старця, він поставив скриню додолу та й сказав, утираючи чоло рукавом:

— Так ти хочеш, отче мій, одягти пінгвінів?

— Це найпотрібніша річ, сину мій,— відповів старець.— Відколи ввійшли пінгвіни до роду Авраамового, вони прилучилися до прокляття Євиного і пізнали голизу свою, чого раніше зовсім не відали. І саме час їх одягти, бо з них сходить уже пух, що лишився в них по перетворенні.

— Це правда,— мовив Магіс, поглядаючи по березі, де пінгвіни ловили креветок, збирали мушлі, співали й спали,— вони голі. Та чи не гадаєш ти, отче мій, що краще було б їх так голими й залишити? Навіщо одягати їх? Коли вони вдягнуть одягу і підкоряться моральному закону, то в них з'явиться величезна пиха, підла лицемірність і надмірна жорстокість.

— Чи ж може бути, сину мій,— зітхнув старець,— що ти такої поганої думки про наслідки морального закону, якому й поганці підкоряться?

— Моральний закон,— відказав Магіс,— зобов'язує людей, які є по суті тваринами, жити не так, як живуть тварини,— це, видима річ, суперечить їх природі, але разом з тим лестить їм; а що вони чванькуваті, полохливі та жадібні до втіх, то й підкоряються вони охоче примусам, якими пишаться і на яких засновують і теперішній добробут свій, і надію на вічне блаженство. Отакий принцип усякої моралі... Але не вхилаймося. Мої товариші розвантажують на острові партію матерії та шкіри. Подумай, отче мій, поки ще не пізно. Одягти пінгвінів — річ, яка має великі наслідки. Коли тепер пінгвін бажає мати пінгвінку, то знає достоту, чого він бажає, і його жадання обмежене точним знанням жаданого. Ось зараз на березі дві чи три пари пінгвінів віддаються на сонечку коханню. Глянь-бо, з якою простотою? Ніхто на це не зважає, та й самі учасники, здається, не дуже цим заклопотані. А коли пінгвінки будуть одягнуті, пінгвін не розумітиме вже достоту, що саме пориває його до них. А пінгвінки, опустивши очі й закопилівши губи, вдаватимуть, що ховають під одежею скарб!.. Який жаль!

Лихо з цього буде ще не таке велике, поки народ лишатиметься грубим і бідним; та почекай якусь тисячу років і побачиш тоді, яку страшну зброю дав ти, отче мій, дочкам алькійським. Якщо дозволиш, я покажу тобі це на ділі. У мене в скрині є дещо з убрання. Візьмемо першуліпшу з пінгвінок, на яких пінгвіни менше зважають, і вдягнемо її якнайкраще.

Ось якраз одна йде повз нас. Вона не краща й не гірша від інших; вона молода. Ніхто на неї не дивиться. Вона собі байдуже йде по крутому березі, колупає пальцем у носі та почісує спину. Ти бачиш, отче мій, що плечі в неї вузькі, груди важкі, живіт великий і жовтий, ноги куці. Її червонуваті коліна щокроку морщаться, аж здається ніби в кожному суглобі ніг у неї сидить мавпяча голівка. Її розплюснуті й жилуваті ступні чіпляються за камінь чотирма скарлюченими пальцями, а великі пальці в неї стримляють над дорогою, як голови двох обережних змій. Вона геть захоплена ходою; всі її м'язи поринули в цю працю, і в нас, коли ми бачимо назовні їх роботу, з'являється думка, що вона апарат для ходьби, а не для кохання, хоч, очевидно, вона є одночасно і те, й те, та ще й інших чимало механізмів у собі має. А тепер, преподобний апостоле, подивись-но, що я зараз зроблю.

З цими словами чернець Магіс трьома кроками наздоганяє пінгвінську жінку, хапає її, перегинає на руку, так, що волосся в неї волочиться, і кидає перелякану до ніг святого Маєля.

І поки вона плаче й благає лиха їй не чинити, він виймає з скрині пару сандалів і каже їй узутися.

— Затягнуті у вовняні шнурки, її ноги здаватимуться меншими,— зауважив він старцеві.— Підшови на два пальці завтовшки зграбно здовжать її ноги, і ноша, яку вони тримають, з того дуже покращає.

Зав'язуючи своє взуття, пінгвінка цікаво глянула в розчинену скриню й посміхнулась крізь сльози, побачивши в ній повно коштовностей та прикрас.

Чернець скрутив їй коси на потилиці й надів на голову капелюх з квіток. Він почепив їй на руки золоті обручки і, поставивши на ноги, пов'язав під грудьми й на животі широкий полотняний пояс, запевняючи, що груди її від того набудуть нові пишноти, а боки звязяться на користь стегнам.

Витягаючи з рота одну по одній шпильки, він припасував ними пояс:

— Можете й дужче засупонити,— мовила пінгвінка.

Коли чернець дуже старанно й дбайливо стиснув їй так само й м'які частини бюста, тоді надів він їй на тіло рожеву туніку, що м'яко позначала його лінії.

— Чи ж добре воно лежить? — спитала пінгвінка.

І, зігнувши стан, повернувши голову й підборіддям впершись у плече, вона уважно оглянула стрій свого одягу.

Коли Магіс спитав її, чи не здається їй сукня трохи задовгою, вона впевнено відповіла, що ні й що вона підбере її. Пінгвінка зразу ж підхопила ззаду спідницю лівою рукою й пригорнула її навскоси над жижками, пильнуючи не підіймати її вище п'ят. І подріботіла теть, похитуючи стегнами.

Голови вона не повертала, але, проходячи коло струмка, скоса зиркнула на себе в воду.

Якийсь пінгвін, зустрівшись випадково з нею, здивовано спинився, завернув назад і подався за нею. Ішла вона понад берегом, і пінгвіни, що верталися з рибальства, підійшли до неї, подивились та й собі рушили за нею. А ті, що лежали на піску, підвелися й пристали до гурту.

Як тільки вона наближалась, все нові пінгвіни виходили з гірських стежок, вилазили з тріщин по скелях, випливали з глибини води і збільшували похід. І геть усі,— дозрілі кремезні мужі з волохатими грудьми, стрункі юнаки, діди, що трясали зморшками на рожевій шкірі й волочили ноги, худіші й сухіші від ялівцевих ціпків, що були їм за третю ногу,— купчились біля неї задихано, видаючи гострий запах та хрипучи. А вона собі йшла, мов і не бачила нічого.

— Отче мій,— скрикнув Магіс.— Полюбуйся, як вони йдуть і вглядаються у сферичний дівочий центр, коли центр цей прибрано в рожеву тканину. Сферична поверхня сприяє увагу геометра безліччю своїх властивостей, а коли виявляється вона в фізичній і живій природі, то набуває ще й нових прикмет. І щоб пінгвіни цілком усвідомили приналежність цієї фігури, треба було, щоб вони перестали бачити її безпосередньо й мусили її уявляти. Мене самого зараз нестримано пориває до тої пінгвінки. Може, тому, що спідниця вирізнила її зад і, чудово спростивши його, надала йому синтетичного й загального характеру, показала тільки його чисту ідею, його божественний принцип — не знаю, але здається мені, що коли б я його обійняв, то тримав би в руках вінець людської втіхи. Безперечно, соромливість надає жінкам непереможної принади. Я так хвилююсь, що й стримати себе не можу.

Після цього він огидно підняв свою ясу, побіг за пінгвінами, розіпхав їх, поваляв додолу і, перестрибуючи через них та топчучи ногами, наздогнав алькійську дівчину, вхопив її обірuch за рожеву сферу, яку весь народ пронизував поглядами і бажанням і яка раптом зникла на чернечих руках у прибережній печері.

Тоді пінгвінам здалося, що погасло сонце. А святий Маєль збагнув, що то диявол перекинувся в Магіса-ченця, щоб подарувати алькійській дівчині оди́ння. Тіло його схвилювалось і душа посмутніла. Ідучі до келії своєї, він побачив, що дівчатка лінгвінські років по шість — по сім з пласкими грудьми й тонкими стегнами поробили собі пояси з водяних рослин та й бігають по березі, позираючи, чи не йдуть за ними чоловіки.

Розділ II

ПЕРШЕ ОДІННЯ

(Продовження й кінець).

Ревно зажурився святий Маель, що перше одіння на альпійській дівчині похитнуло пінгвінську чесноту замість того, щоб її зміцнити. Але ж він не лишив свого наміру — прибрати в одягу мешканців чудовного острова. Скликавши їх на берег, він роздав їм одяг, який привезли івернські ченці. Пінгвіни дістали короткі сорочки й штанці, а пінгвінки — довгі сукні. Та годі було цим сукням справити те враження, що перша! Вони були не такі гарні, стрій їхній був грубий і невірний, і ніхто на них не зважав, бо їх носили всі жінки. А що вони страву варили й на полі робили, то незабаром корсажі в них замастились і спідниці закалялися. Пінгвіни морили працею своїх бідолашних подруг, що нагадували в'ючну худобу. Сердечне хвилювання й шаленство пристрастей було їм невідоме. Звичаї в них були безневинні. Кровомісництво траплялось частенько, але прибиралося у селянську простоту, тож коли й гвалтував якийсь парубок сп'яну свою бабусю, то другого дня про це забував.

Розділ III

МЕЖУВАННЯ ПОЛІВ І ПОХОДЖЕННЯ ВЛАСНОСТІ

Тепер острів не виглядав уже так суворо, як тоді, коли давав серед пливучої криги притулок пташиному племені в амфітеатрі скель. Його снігова верховина осіла, і від неї лишився тільки горб, з якого видно було береги арморіцькі, оповиті вічним туманом, та ще океан, укритий темними скелями, що скидалися на страхіття, які наполовину звелися з безодні.

Його береги тепер широко розляглися, були глибоко покрані й обрисом своїм нагадували лист шовковиці. Він укритися зненацька солоною пожиточною для худоби травою, вербами, фіговими деревами та величними дубами. Цей факт посвідчив преподобний Беда* та кілька інших авторів, гідних довіри.

На півночі берег утворював глибоку бухту, що зробилася згодом одним з найславетніших портів на землі. На сході понад скелястим берегом, де билосся піняве море, тягся пустинний і запашний степ. Це був берег Тіней, де остров'яни ніколи не наважувалися ходити, бо там у тріщинах скель жили змії і блукали душі мертвих, мов ті синясті вогники. На півдні понад теплою бухтою Нирців росли овочеві сади та ліси. На цьому благодатному березі старий Маель поставив церкву й дерев'яний монастир. На заході дві річки, Клянж та Сюрель, зрошували плодючі долини — Дальську та Домбську.

Отож, якось осіннього ранку гуляв блаженний Маель долиною річки Клянж у товаристві івернського ченця Бюллока; аж ось він побачив на дорозі дикі юрби людей з камінням у руках. І разом почув звідусіль крики й стогони, що знялися з долини до спокійного неба.

І сказав він Бюллокові:

— З тугою постерігаю я, сину мій, що остров'яни наші, відколи стали людьми, діють не так мудро, як раніше. Бувши птахами, вони сварились тільки в пору кохання. А тепер вони сперечаються безупинно, не сидять тихо ні влітку, ні взимку. Де й поділася їх спокійна величність, що сяяла над зборами пінгвінськими й робила подібними їх до сенату мудрої республіки.

Подивися, сину мій Бюллоке, туди, в бік Сюреля. Там, у прохолодній долині, зібралося зараз з десяток пінгвінів та й лупцюють одне одного лопатами й кайлами, якими їм годилося б обробляти землю. А жінки, жорстокіші за чоловіків, дряпають нігтями обличчя у ворогів. Чому, сину мій Бюллоке, вони так жорстоко б'ються?

— З почуття громадськості, отче мій, і в завбаченні майбутнього, — відповів Бюллоке. — Бо людина суттю своєю завбачлива й громадська. Така в неї вдача. Вона може мислити себе тільки привласнюючи речі. Пінгвіни, яких ти бачиш, о вчителю, привласнюють землю.

— Чи не могли б вони привласнювати її не так жорстоко? — спитав старець. — Вони б'ються, ще й лаються та одне одному погрожують. Слів їхніх не чути мені, але по голосу знати, що слова їхні люті.

— Вони обвинувачують одне одного у грабунку й присвоєнні, — відповів Бюллоке. — Такий загальний зміст їх суперечки.

В цю мить святий Маель склав руки й голосно зітхнув:

— Чи бачиш ти, сину мій,— скрикнув він,— того навіженого, що відкусив зубами носа поваленому супротивникові, й того другого, що розсадив каменюкою голову жінці.

— Бачу,— відповів Бюллок.— Вони творять право, вони засновують власність; вони встановлюють принципи культури, підвалини суспільства й держави.

— Як же це? — спитав старець Маель.

— Межують поля свої. Це є початок усякого ладу. Твої пінгвіни, о вчителю, виконують найвеличніше завдання. Їхнє діло протягом століть освячуватимуть законодавці, а судді будуть охороняти й стверджувати.

Поки чернець Бюллок казав це, високий білошкірий пінгвін з рудим волоссям зійшов у долину з дрючком на плечі. Приступивши до малого пінгвіна, геть засмаглого на сонці, що поливав свою салату, він крикнув:

— Твоє поле — моє!

І промовивши ці могутні слова, він ударив дрючком малого пінгвіна, що так і впав без духу на землю, оброблену його руками.

Побачивши це, святий Маель затремтів усім тілом і заплакав ревно.

І здушенням від огиди й страху голосом підніс до неба молитву:

— Господи, боже мій, ти, що прийняв жертву юного Авеля, ти, що прокляв Каїна, помстися, господи, за малого пінгвіна, забитого на полі своєму, і врази вбійника тягарем руки твоєї. Чи ж є злочин гідкіший, чи ж є більша образа справедливості твоєї, о господи, ніж це вбивство і грабунок?

— Не забувай, отче мій,— лагідно мовив Бюллок,— що ти вбивством і грабунком називаєш те, що насправді є війна й завоювання, священні підвалини імперії, джерела всякої чесноти й усякої величі людської. А надто зважай, що, ганьблячи високого пінгвіна, ти нападаєш на власність у її корені, у її принципі. Шкода про це й казати. Обробляти землю — річ одна, а володіти землею — річ інша. І ці дві речі не треба плутати. В справах власності право першої займанщини є непевне й кепсько обгрунтоване. Навпаки, право завоювання має міцну підвалину. Тільки воно поважане, бо тільки воно примушує себе поважати. Єдина й славна підстава власності — сила. Силою вона народжується й підтримується. Цим вона є велична й підкоряється тільки ще більшій силі. Тим-то й справедливо буде сказати, що кожен власник є благородний. І цей високий рудий чо-

ловік, що забив хлібороба і захопив його поле, поклав зараз початок найблагороднішому роду на землі. Я хочу його привітати з цим.

Після цього Бюллок підійшов до високого пінгвіна, що стояв край скривавленої борозни, спираючись на дрючок.

І вклонившись йому до землі, промовив:

— Пане Греток *, князю грізний, схиляюся перед тобою, як перед фундатором законної влади й спадкового достатку. Заритий на полі твоєму череп підлого пінгвінца вівки свідчитиме про священні права нащадків твоїх на землю, що ти убагородив. Щасливі сини твої і сини синів твоїх! Вони будуть Гретоками, герцогами Скульськими і пануватимуть над Алькійським островом.

Потім він звернувся до святого старця Маеля і промовив, піднісши голос:

— Благослови Гретока, отче мій. Бо всяка влада від бога.

Мовчки й нерухомо стояв Маель, підвівши очі до неба: болісну непевність відчував він, міркуючи про доктрину ченця Бюллока. А втім, якраз ця доктрина мала запанувати за доби розквіту цивілізації. Бюллока можна вважати за творця цивільного права в Пінгвінії.

Розділ IV

ПЕРША ДЕРЖАВНА РАДА В ПІНГВІНІЇ

— Сину мій Бюллок,— сказав старець Маель,— ми повинні зробити перепис пінгвінів і занести ім'я кожного в книгу.

— Найпотрібніша річ,— відповів Бюллок,— без цього не буває доброго устрою.

Апостол за допомогою дванадцяти ченців зразу ж узявся до перепису населення.

А потім старець Маель сказав:

— Тепер, маючи список усіх мешканців, годиться, сину мій Бюллок, стягати з них справедливий податок на громадські видатки й утримання монастиря. Кожен повинен платити по достатку своєму. Тому склич, сину мій, старшин алькійських, і в згоді з ними ми встановимо податок.

Старшини, коли їх було скликано, зійшлися числом тридцять душ на подвір'ї дерев'яного монастиря під високим фіговим деревом. Це була перша державна Рада в Пінгвінії. На три чверті вона складалася з заможних селян з-над Сюрелю та Клянжу. Греток, як найбагородніший пінгвін, сів на найвищому камені.

Преподобний Маель посів місце серед ченців своїх і сказав:

— Діти, господь по своїй волі дає людям достаток і відбирає його. Так я зібрав вас, щоб запровадити в народі податок на громадські витрати й утримання ченців. Вважаю, що податок цей повинен відповідати достаткові кожного. Хто має сто биків — дасть десять, хто має десять — дасть одного.

Коли святий муж кінчив, підвівся Морію, хлібороб з Аніса на Клянжі, один з найзаможніших пінгвінів:

— О Маелю, отче мій, — сказав він, — я вважаю, що кожному належить давати на громадські потреби й церковні витрати. Сам я ладен збутися всього, що маю, заради користі братів моїх пінгвінів, і коли треба буде, то й сорочку останню з щирим серцем віддам. Усі старшини народні радо пожертвують, як і я, добром своїм, про відданість їхню країні та вірі годі й говорити. Отож треба тільки розважити, в чому саме користь громадська, та й робити так, як вона наказує. А вона наказує, о мій отче, вона вимагає не правити багато з тих, хто багато має, бо тоді заможні будуть бідніші, а бідні ще вбогіші. Бідні живуть з достатку заможних, тому достаток цей священний. Не займайте його, це було б невинуватене зло. Беручи в заможних, ви великого зиску не матимете, бо їх обмаль, і навпаки, позбавите себе всяких коштів, бо країна тоді зубожіє. А коли ви звернетесь по невеличку допомогу до кожного мешканця, без огляду на добро його, то зберете досить на громадські справи, і не треба буде вам дізнаватись про достаток громадян, які вважатимуть кожне таке обстеження за огидний утиск. Оподатковуючи всіх однаково і легко, ви зробите ласку біднякам, бо лишите їм добро заможних. І як можна встановити податок від достатку? Вчора в мене двісті биків, сьогодні шістьдесят, завтра сто. У Кляюніка три корови, але худі, у Ніклю дві корови, але ситі. Хто з них багатший? Покажчики достатку обманні. Певне тільки те, що кожен їсть і п'є. Оподаткуйте людей за тим, що вони споживають. Це буде мудро, це буде справедливо.

Так сказав Морію під оплески всіх старшин.

— Пропоную вирізьбити цю промову на мідній таблиці,— скрикнув чернець Бюллок.— Вона виголошена для майбутнього; через півтори тисячі років найкращі пінгвіни не скажуть інакше.

Старшини знову почали плескати, коли це Греток, поклавши руку на держак меча, коротко заявив:

— Я благородний і не платитиму, бо платити неблагородно. Платити повинна чернь.

Після цієї заяви старшини мовчки розійшлися.

Як і в Римі, перепис робили кожні п'ять років і завдяки цьому помітили, що людність швидко зростає. Хоч дівчата мерло сила-силенна й голод та чума напрочуд справно пустишили цілі села, нові, все численніші пінгвіни підтримували власними злиднями громадський добробут.

Розділ V

ОДРУЖЕННЯ КРАКЕНА І ОРБЕРОЗИ

В той час був собі на острові Алькійському пінгвін, міцний у руках і спритний на розум. Звався він Кракен і жив на березі Тіней, де остров'яни ніколи не наважувались ходити, бо там змії кублялись у тріщинах скель, і душі пінгвінів, померлих без хрещення, блукали вночі по пустинному березі, мовби синясті вогники, і протяжно стогнали. Бо вірив народ, хоч і без доказу, що між пінгвінами, які перетворились молитвою блаженного Маєля в людей, дехто хрещення не дістав і тому виходив з того світу ридати в бурю. Кракен жив на дикому березі в неприступній печері. Пройти туди можна було тільки природним підземним ходом на сто футів завдовжки, початок якого ховався в густому лісі.

Отож якось увечері, ідучи пустинним степом, Кракен зустрів випадково молоду й чарівну пінгвінку. То була та сама, що її колись власноручно приборав чернець Magic і що перша почала носити добродесне одіння. На згадку про день, коли зачарована юрба пінгвінів узріла її славний похід у сукні кольору ранкової зорі, дали дівчині ім'я Орбероза¹.

¹ Orbe (у поезії) — сфера, коли говориться про небесні тіла. В поширеному значенні — всяке сферичне тіло (Словн. Літре*). (Прим. автора).

Побачивши Кракена, вона скрикнула від жаху й кинулась тікати. Але герой схопив її за одягу, що волочилась позад неї, і звернувся до неї так:

— Дівчино, скажи мені, як тебе звати, з якого роду ти й з якого краю.

А Орбероза дивилася на Кракена з жахом.

— Чи це тебе я бачу, пане,— спитала вона, тремтячи,— а чи, може, душу твою обурену?

Вона казала так, бо алькійці, не маючи звісток про Кракена з того часу, як він оселився на березі Тіней, вважали, що він помер і прилучився до демонів ночі.

— Не бійся, дочко алькійська,— відповів Кракен,— бо той, з ким говориш ти, це не душа блудяща, а муж при повній силі й сназі. Незабаром я матиму великий достаток.

І спитала молода Орбероза:

— Як же ти гадаєш здобути великий достаток, о Кракене, коли ти син пінгвінів?

— Розумом своїм,— відповів Кракен.

— Я знаю,— промовила Орбероза,— що ти славився вправністю своєю на довах та в рибальстві, коли ще жив між нас. Ніхто не дорівнювався тобі вмінням піймати рибу в невід та стрілою поцілити бистрих птахів.

— То був нікчемний і тяжкий промисел, о дівчино! Я добрав способу без клопоту здобути собі велике добро. Та скажи ж мені, хто ти така?

— Орберозою звуся я,— відповіла дівчина.

— Як же ти потрапила так далеко від житла твого, та ще й уночі?

— Кракене, не без небесної волі так сталося.

— Що ти мислиш сказати, Орберозо?

— Що небо послало мене на дорогу твою, о Кракене, а чому саме — не знаю.

Кракен довго поглядав на неї в похмурому мовчанні.

Потім сказав їй ніжно:

— Орберозо, йди до дому мого, то є дім найвигадливішого й найвідважнішого між синами пінгвінськими. Якщо погодишся за мною йти, я зроблю тебе подругою своєю.

Тоді, схиливши очі, прошепотіла вона:

— Піду за тобою, пане.

Отак зробилася чудова Орбероза подругою героя Кракена. Цей шлюб не святковано було співами та смолоскипами, бо не погодився Кракен з'явитися народові пінгвінському: у печері своїй сховавшись, він задумував великі наміри.

Розділ VI
АЛЬКІЙСЬКИЙ ДРАКОН

«Потім ми пішли оглядати кабінет природознавства... Розпорядник показав нам щось — ніби обгорнутий соломою пакунок, де, казав він, міститься кістяк дракона: це доказ, додав він, що дракон не казкова тварина». (*«Спогади Жака Каванови»*^{*}. Париж. 1843, т. IV, стор. 404—405).

Тимчасом алькійці мирно працювали. Мешканці північного берега їздили барками ловити рибу та мушлі. Домбські хлібороби сіяли овес, жито й пшеницю. Заможні пінгвіни з Дальської долини викохували свійську худобу, а коло бухти Нирціві взялись до садівництва. Купці з Порту-Алки торгували з Арморікою солоною рибою. А золото обох Британій, що почало допливати на острів, полегшувало вимін. Народ пінгвінський у великім супокі пишався плодами праці своєї, аж ось зненацька страшна поголоска пішла з села в село. Скрізь zarazом довідались, що жахливий дракон геть сплюндрував два хутори в бухті Нирців.

Незадовго перед тим зникла дівчина Орбероза. Зразу за нею не кинулись, бо її вже не раз викрадали дужі й пристрасні чоловіки. І мудрі з того не дивувались, бо вважали цю дівчину за найвродливішу пінгвінку. Помічали навіть, що вона сама часом ішла назустріч своїм загарбникам, бо ніхто не може уникнути своєї долі. Та коли й цей раз вона не вернулась, почали гадати, чи не пожер її, бува, дракон.

Незабаром мешканці Дальської долини й справді побачили, що дракон той не байка, яку жінки біля колодязя розповідають. Бо ось уночі страхіття пожерло в селі Анісі шестеро курей, барана та хлопця-сироту, якого прозивали малим Ельо. Другого дня вранці від тварин та хлопця й цурки не знайшли.

Зразу ж старшини сільські зійшлися на громадському майдані й учинили засідання, щоб вирішити, що його робити в таких жахливих обставинах.

І покликавши всіх пінгвінів, що бачили дракона тої лиховісної ночі, запитали в них:

— Чи не помітили ви, який він з себе і як він поводитьсья?

І кожен відповів по черзі:

— У нього лев'ячі пазури, вірлячі крила й зміїний хвіст.

— Спи́на його в гострих гребінцях.

— Все тіло в жовтій лусці.

— Погляд його заворожує і разить, як блискавка. Він виригає полум'я.

— Сморід іде з його подиху.

— В нього драконяча голова, лев'ячі пазури й риб'ячий хвіст.

А одна аніська жінка, що славилась здоровим розумом та розважливістю своєю і в якій дракон потяг трійко курей, посвідчила так:

— Він зовсім, як людина. От і справді, я зразу подумала, що то чоловік мій, та й кажу: «Йди вже спати, бовдуре».

Інші казали:

— Він, як хмара та.

— На гору скидається.

А якийсь хлопчик підійшов і сказав:

— Я бачив, як дракон зняв у клуні свою голову і поцілував сестру мою Мінію.

І знову запитали старшини в людей:

— Який завбільшки дракон?

І відповіли їм:

— З бика завбільшки.

— Як великі кораблі бретонські.

— Він зростом з людину.

— Вищий за фігове дерево, під яким ви сидите.

— Він завбільшки з собаку.

Нарешті спитали їх, який він на масть, і відповіли люди:

— Червоний.

— Зелений.

— Синій.

— Жовтий.

— Голова в нього яснозелена, крила жовтогарячі з рожевим вилиском; краї сіро-сріблясті; тулуб і хвіст у смугах брунатних і червоних, черево ясножовте в чорних крапках.

— На масть? Він без масті.

— Драконячої масті.

Вислухавши оці свідчення, старшини не могли зміркувати, що ж їм робити. Хто пропонував вистежити дракона, застукати його й закидати стрілами. Інші гадали, що марна річ силою противитись такому могутньому страхіттю, і радили вмилосердити його приносинами.

— Платімо данину його,— сказав один, якого вважали мудрим.— Ми можемо прихилити його до себе, коли принесемо йому приємні дарунки — овочі, вино, ягня й молоду дівчину.

Ще інші пропонували отруїти криниці, де він звик пити, або задушити його димом у печері.

Але не спинились ні на одній з цих думок. Довго сперечалися старшини та й розійшлись, нічого не ухваливши.

Розділ VII

АЛЬКІЙСЬКИЙ ДРАКОН

(Продовження)

Протягом цілого місяця, присвяченого в римлян їх богові Марсу* або Маворсу, плюндрував дракон дальські та домбські хутори, викрав півсотні баранів, дванадцяттеро свиней і трійко хлоп'ят. Всі сім'ї були в жалобі, і весь острів поинявся стогоном. Щоб запобігти цьому лихові, поклали старшини нещасних сіл, зрошуваних Клянжем та Сюрелем, зібратися й піти громадою просити помочі в блаженного Маеля.

На п'ятий день місяця, назва якого в римлян означає «відкриття», бо він відкриває рік, вони й рушили походом до дерев'яного монастиря, що стояв на південному березі острова. А ввійшовши, застогнали й заридали.

Зворушений скаргами їхніми, старець Маель покинув кімнату, де студіював астрономію та міркував над святим письмом, і вийшов до них, спираючись на пасторську патерицю. Впали старшини на землю, побачивши його, і простягли до нього зелене гілля. А дехто спалив запасні трави. І святий муж, сівши коло монастирського колодязя під фіговим деревом, сказав так:

— О сини мої, нащадки пінгвінів, чому плачете й стогнете ви? Чому простягаєте до мене благально гілля? Чому кадите до неба димом запашним? Може, сподіваєтесь, щоб я лихо якесь відвернув від голів ваших? Що просите в мене? Я ладен віддати життя моє за вас. Скажіть тільки, що ви хочете від отця вашого.

На ці питання головний старшина відповів:

— О Маелю, отче дітей алькійських, я скажу за всіх. Страшенний дракон плюндрує поля наші, пустошить наші хліви й бере у свій вертеп цвіт юнацтва нашого. Він пожер малого Ельо й семеро хлопців, він потропив голодними зубами своїми дівчину Орберозу, найвродливішу між пінгвінками. Немає села, щоб він не обвіяв отрутним диханням своїм і в руїну не повернув би. Побиті бичем цим грізним, прийшли ми, о Маелю, просити тебе, як наймудрішого, щоб ти подбав за рятунок остров'ян наших, а то й давній рід пінгвінський коли б не перевівся.

— О головний старшино алькійський,— відказав Маель,— в глибоку тугу повергають мене слова твої і плачу я від думки, що на острові цей ударила лютисть жахливого дракона. Та випадок цей не одинокий, і в книгах записано багато історій про лютих драконів. Ці страхіття водяться здебільшого в печерах коло води й переважно в народів поганських. Може бути, що хто-небудь з вас, хоч і святий хрест спізнав та до роду Авраамового прилучився, але все ж поклоняється ідолам, як давні римляни, або вішає на вітах якогось священного дерева магичні зображення й таблиці, шерстяні стрічки та гірлянди квітів. Або, може, пінгвінки у вас танцюють круг магичного каменя і воду п'ють із криниць, де водяться німфи. Якщо так, то господь бог, гадаю я, послав дракона цього, щоб покарати вас за гріхи небагатьох і приневолити вас, о сини пінгвінські, винищити з-серед вас богохульство, марновірство й нечисть. Тому й пораджу я вам, як ліки на велике лихо, що вас гнітить,— шукайте пильно ідолопоклонство в оселях ваших і нищьте його. Гадаю, що молитись і каятись вам теж корисно.

Отак сказав святий старець Маель. І старшини народу пінгвінського, поцілувавши ноги його; повернулись у свої села при добрій надії.

Розділ VIII

АЛЬКІЙСЬКИЙ ДРАКОН

(Продовження)

За порадою святого Маеля, алькійці ревно взялися вищувати марновірство, що корінилося ще між ними. Пильнували, щоб дівчата не ходили танцювати круг дерева й не ворожили коло нього. Суворо заборонили молодим матерям терти немовлят об каміння в степу, щоб у здоров'ї їх зміцнити. Одного домбського діда, що провіщав майбутнє, просяючи на сито ячмінне зерно, кинули в колодязь.

А страхіття й далі плондрувало собі пташники та хліви. Селяни з переляку замикалися по хатах. Одна вагітна жінка, побачивши при місяці у віконце драконячу тінь на голубій дорозі, так настрашилася, що й дитину скинула.

Цими днями іспиту святий Маель міркував без упину про природу драконів та про способи боротьби з ними. Після півроку студій та молитов здалося йому, що він знайшов те, чого шукав. Якось увечері, гуляючи по березі морському з молодим ченцем Самуїлом, він висловив свою думку так:

— Довго студював я історію й поведження драконячі — не за тим, щоб задовольнити марну цікавість, а щоб знайти приклади, до наших обставин придатні. В цьому, сину мій Самуїле, вся корисність історії.

Доведено, що дракони надзвичайно пильні. Вони ніколи не сплять. Тому й уживали їх часто задля охорони скарбів. В Колхиді* золоте руно, здобуте Язоном*, охоронялось драконом. Дракон стеріг і золоті яблука в саду Гесперід*. Його вбив Геркулес, а Юнона обернула його в небесну зірку. Так записано в книгах, і коли правда тому, то це діло чарівництва, бо ж усі боги поганські суть насправді дияволи. Дракон також не давав людям грубим і нетямущим пити воду з джерела Кастальського*. Треба пригадати ще й дракона Андромеди*, якого вбив Персей.

Та покиньмо байки поганські, де помилки раз у раз приплутані до істини. Ми подибуємо драконів у славетних життєписах архангела Михаїла, святих Георгія, Філіппа, Якова Старшого і Патрика, святих Марти та Маргарити. І в оцих переказах, цілковитої довіри гідних, ми й повинні шукати опертя та поради.

Історія сіленського дракона може бути нам за дорогоцінний приклад. Треба тобі знати, сину мій, що неподалік міста Сілена на березі великого ставу жив страшенний дракон, і він підступав іноді до мурів міських та труїв подихом своїм мешканців передмістя. І щоб страхіття не пожерло їх, сіленці віддавали йому щоранку одного з-поміж себе, на кого впаде жеребок. На сотий раз жеребок упав на царівну.

І от святий Георгій, що був охоронцем військовим, проїздив через місто Сілен та й довідався, що царівну повели до лютого звіра. Зразу ж він сів на коня свого, узброївся списом, побіг назустріч драконові і схопив його в ту хвилину, як страхіття збиралося вже пожерти царівну. І коли звалив святий Георгій дракона на землю, царівна обв'язала шию звірові поясом своїм і повела його за собою, як пса на припоні.

Це подає нам приклад влади дівчої над драконами. А історія святої Марти ще певніше нас у тому переконує. Чи відома тобі історія ця, сину мій Самуїле?

— Атож, отче мій,— відповів Самуїл.

І блаженний Маель провадив далі:

— На берегах Рони, між Арлем та Авін'йоном, був собі дракон, напівзвір, напівриба, більший за бика, з гострими, як роги, зубами й великими крилами на плечах. Він топив кораблі й пожирав мандрівців. Так свята Марта на прохання народне пішла до дракона того й застала його, коли він пожирав людину; вона пов'язала йому на шию свій пояс і без клопоту повела в місто.

Ці два приклади схиляють мене до думки, що треба вдатися до сили якоїсь дівчини, щоб перемогти дракона, який сіє жах і смерть на Алькійському острові.

Тим-то, сину мій Самуїле, підпережи чресла твої і піди, прошу тебе, з двома товаришами своїми по всіх селах на острові й оповідай повсюди, що тільки дівчина незаймана може визволити острів від страхіття, що винищує людей.

Співатимеш гімни та псалми і казатимеш:

«О дочки пінгвінські, якщо є між вами дівчина непорочна, хай підведеться і, знаком хреста озброївшись, піде бороти дракона!»

Так сказав старець, і молодий Самуїл обіцяв послухатись. Другого ж дня він підперезав чресла свої і рушив з двома товаришами оповіщати алькійцям, що тільки дівчина спроможна звільнити пінгвінів від люті драконової.

Розділ IX

АЛЬКІЙСЬКИЙ ДРАКОН

(Продовження)

Орбероза любила свого чоловіка, та не його самого. Коли Венера займалася на блідому небі й Кракен вирушав сіяти жах по селах, вона навідувалась у кочовий курінь до молодого дальського пастуха Марсея, зграбне тіло якого таїло в собі невиснажену силу. Чудова Орбероза з насолодою поділяла його запашне ложе. Тільки не признавалась йому, хто вона така, а назвалась Брігітою — дочкою садівника з Нирецької бухти. З жалем покидаючи його обійми, вона верталась туманними луками на берег Тіней, і коли випадково перестрівав її якийсь запізнілий селянин, вона зразу ж розгортала своє одіння, мовби крила великі, й гукала:

— Схили очі, перехожий, щоб не сказав після: «Горе, горе мені, бо я бачив ангела господнього».

Селянин падав, тремтячи, чолом до землі. І багато хто на острові казав, що по дорогах ходять ангели і що вмирають ті, хто бачив їх.

Кракен не відав про кохання Орберози й Марсея, бо він був герой, а герої ніколи не здогадуються про таємниці своїх жінок. Але, не відаючи про кохання, Кракен користувався з його дорогоцінних вигод. Щоночі він знаходив свою подругу веселішою й прекраснішою, поривною й запальною в любов'ях, напахченою чарівним духом укропу та вербени на подружньому ложі. Вона любила Кракена тою любов'ю, що ніколи не робиться нудною або обридливою, бо не на ньому самому лежав її тягар.

І щаслива невірність Орберози незабаром урятувала героя від великої небезпеки й навіки забезпечила йому багатство й славу. Бо побачивши якось у присмерках погонича з Бельмонта, що гнав бики свої, вона покохала його так, як не кохала ніколи й пастуха Марсея. Він був горбань, його плечі стирчали вище від вух, тіло хиталося на нерівних ногах, а косі очі блищали диким огнем з-під скуповдженого волосся. Говорив він хрипко, сміявся скрипуче і смердів хлівом. А проте був їй милий. «Той, — казав Гнатон *, — любить дерево, той — річку, той звіра».

І одного разу, коли вона зітхала, стенаючись у обіймах погонича на горищі в селі, раптом слух її вразив звук сурми, галас і тупотнява; вона визирнула в слухове віконце й побачила, що на базарищі зібрався народ коло молодого ченця, а той зліз на камінь і голосно промовляв:

— Мешканці Бельмонта, абат Маель, отець наш передобний, моїми устами переказує вам, що ні міццю руки, ні силою зброї дракона не подолати, а переможе його тільки дівчина. Тож коли є серед вас дівчина чиста й незаймана, хай підведеться і йде на страхіття; і коли перестріне його, пов'яже йому пояса за шию і приведе його легко, як цуцика малого.

І молодий чернець, знову насунувши каптур на голову, рушив далі на села оповіщати наказ блаженного Маеля.

Він був уже далеко, а Орбероза, присівши на любовному ложі з солами, спершись рукою об коліно й голову на руки схиливши, все міркувала про його слова. І хоч вона не так боялася сили дівчої, що, мовляв, Кракена переможе, а більше сили озброєних чоловіків, проте наказ блаженного Маеля її не заспокоїв. Невиразний, але певний інстинкт, що керував її розумом, підказував їй тепер, що не може вже Кракен далі безпечно драконувати.

Вона спитала погонича:

— Серденько, що ти думаєш про дракона?

Селюк похитав головою:

— А певно, що за давніх-давен дракони плюндрували землю; бували вони й завбільшки з гору. Тільки тепер уже перевелися, і я так гадаю, що оте страхіття лускувате, про якого гомонять у нас,— це злодії морські або купці; вони й потягли до себе на корабель красуню Орберозу та найкращих дітей алькійських. І коли хто з грабіжників цих спробує вкрасти в мене воли, так я силою або хитрощами одібу́ю в них охоту.

Ці погоничеві слова збудили побоювання в Орберози і збільшили її піклування про коханого чоловіка.

Розділ X

АЛЬКІЙСЬКИЙ ДРАКОН

(Продовження)

Минали дні, не знайшлося на острові жодної незайманої дівчини, яка могла б подолати страхіття. І старець Маель, сидючи з молодим і святобожним ченцем Регіменталем коло дерев'яного монастиря на лаві під фіговим деревом, у турботі й тузі сам себе питає, як то не знаходиться в Альці хоч би одної дівчини, здатної подолати звіра.

Він зітхав, і брат Регіменталь зітхав теж. На той час вийшов із саду молодий Самуїл, і старець Маель гукнув його й сказав:

— Я знову міркував, сину мій, про способи знищити дракона, що пожирає цвіт нашого юнацтва, наших отар і жнив наших. З цього погляду дуже повчальною здається мені історія драконів святого Ріока й святого Павла Леонського. Дракон святого Ріока був шість сажнів завдовжки, голова його скидалась на півнячу й василискову*, тіло на бугаяче й зміїне; він плюндрував береги Елорну за царя Брістока. Святий Ріок, якому тоді було два роки, привів його на припоні до моря, де страхіття залюбки втопилося. Дракон святого Павла, завдовжки шістдесят футів, був не менше страшний. Блаженний апостол Леонський пов'язав його своєю епітрахиллю й дав вести його непорочному юнакові. Ці приклади доводять, що юнак і дівчина однаково вгодні перед очима божими. Небо не вбачає різниці між ними. Тим-то, сину мій, якщо віриш ти мені, ходімо вдвох на берег Тіней; коло печери драконової ми гукнемо на страхіття гучним голосом, і коли вийде воно, я пов'яжу йому шию епітрахиллю, а ти поведеш його на припоні до моря, де воно зразу й утопиться.

Почувши тее від старця, похилив Самуїл голову й не відповів нічого.

— Ти ніби вагаєшся, сину мій,— сказав Маель.

Брат Регіменталь, проти свого звичаю, хоч і не питали його, промовив:

— І є чому вагатися. Святому Ріокові було два роки, коли він подолав дракона. Хто зна, чи зміг би він зробити це років через дев'ять-десять? Зважай, отче мій, що дракон, який плюндрує наш острів, пожер малого Ельо та ще з пів-

десятка хлопчаків. А брат Самуїл не такий чванькуватий, щоб у дев'ятнадцять років уважати себе більш невинним, ніж ті дванадцяти й чотирнадцятирічні хлоп'ята.

— Лихо мені! — додав чернець, зітхаючи, — хто може похвалитися чеснотою своєю в цьому світі, де все подає нам приклад і зразок кохання, де все в природі, звірі й рослини, показує нам любосні обійми й вабить до них? Тварини пристрасні за звичаєм своїм, але ніякі шлюби чотириногих, птахів, риб та гадів повзучих не дорівнюються любовцями до рослин. Все, що вигадали поганці про дивовижну розпусту в байках своїх, перевершує найпростіша квітка польова, і коли б відоме було тобі блудодійство лілій і троянд, то ти повикидав би з вітварів ці чаші нечесті, ці сосуди розпусти.

— Не кажи так, брате Регіменталь, — відповів старець Маєль. — Тварини й рослини завжди невинні, бо підлягають природному законові, їм не треба спасати свою душу, а людина...

— Правда твоя, — відповів брат Регіменталь, — то річ зовсім інша. Але не посылайте брата Самуїла на дракона — дракон його з'їсть. Вже п'ять років не годен Самуїл дивувати страхіть своєю невинністю. В рік комети диявол, щоб спокусити його, поставив йому одного дня на дорозі молочницю, що підняла спідницю, коли переходила струмок. Спокусився Самуїл, але спокусу ту переміг. Та диявол, що втоми не знає, послав йому образ тієї дівчини в сні. Тінь зробила те, чого не здолало тіло: Самуїл піддався. Прокинувшись, він заросив слізьми споганене ліжко. Каяття не вернуло йому невинності.

Почувши це оповідання, Самуїл подумав, як же це відкрилась його таємниця, бо не знав він, що диявол прибрав образ брата Регіментала, щоб турбувати алькійських ченців у серцях їхніх.

І старець Маєль замислився, і запитував сам себе в нудзві:

— Хто звільнить нас від пащі драконової? Хто оборонить нас від подиху його? Хто врятує нас від погляду його?

Тимчасом алькійці почали почувати себе краще. Домбські хлібороби й бельмонські погоничі божилися, що вони з лютим звіром впораються краще за дівчину, і кричали, б'ючи себе по мускулястих руках: «А хай-но вийде дракон!» Багацько чоловіків і жінок бачили його. Вони не по-

годжувалися щодо форми його і статури, але всі в один голос тепер казали, що він не такий великий, як здавалося, що на зріст він не дуже вищий за людину. Зорганізували охорону — надвечір край села ставала варта, щоб зразу ж бити на гвалт; гурт селян з вилами й косами стерегли вночі загороди з худобою. Одного разу хоробрі хлібороби навіть застукали його, як він перелазив тин у Морію, кинулись до нього з ціпами, косами та вилами й узяли його в тісне кільце. Один з них, хлопець здоровий і меткий, вже й вилами його, здається, штрикнув, та послизнувся в калюжі й випустив його. Інші напевно його наздогнали б, коли б не почали збирати кролів та курей, що він повипускав тікаючи.

Хлібороби ці заявили сільським старшинам, що страхіт-та здалося їм своїм розміром та подобою зовсім схожим до людини, окрім голови та хвоста, що були справді жахливі.

Розділ XI

АЛЬКІЙСЬКИЙ ДРАКОН

(Продовження)

Того дня Кракен вернувся до печери своєї раніш, як звичайно. Він зняв з голови шолом тюленячої шкіри з парю бугаячих рогів і наличчям, де стирчали страшні ікли. Кинув на стіл рукавиці, що кінчалися жахливими пазурами, — то були дзьоби птахів-рибалок. Розв'язав пояс, з якого звисав довгий звивистий зелений хвіст. Потім наказав своєму джурі Ельо стягти з себе чоботи, а що хлопець зразу не впорався, він ногою поштурих його через усю печеру.

Навіть не глянувши на Орберозу, що пряла вовну, він сів коло вогнища, де смажився баран, і пробурмотів:

— Підлі пінгвіні!.. Немає гіршої роботи, як драконувати.

— Що каже володар мій? — спитала чудова Орбероза.

— Вони вже не бояться мене, — казав далі Кракен. — Колись від мене все тікало. Я забирав у торбу курей та кролів, а баранів і свиней, корів і волів гнав поперед себе. А тепер мужики добре стережуться, варту поставили. Оце зараз

у селі Анісі за мною погналися хлібороби з ціпами, косами і гострими вилами, і я мусив повипускати курей та кролів, підхопити хвоста в руку й дрементути щодоуху. Так питаю я вас — чи годиться ж кападокійському драконові тікати, як злодієві, з хвостом у руці? Та ще через оті кляті гребні, роги, ікли, пазури й луску я насилу вирвався в одного мугиря, що загнав мені на півдьюма вила в ліву сидню.

І, кажучи це, він дбайливо досліджував рукою уражене місце.

А по кількох хвилинах гіркого роздуму промовив:

— Що за йолопи з цих пінгвінів! Мені обридло дихати полум'ям у їх дурнячі пики. Чуєш, Орберозо?..

По цій мові герой підняв у руках жакхливий шолом і довго дивився на нього в похмурій мовчанці. Потім похапцем сказав:

— Цей шолом на взір риб'ячої голови я власноруч викраєв з тюленячої шкіри. А щоб вона здавалась грізнішою, почепив зверху бугаячі роги, приробив кабанячі щелепи, повісив кінського хвоста, помащеного в цинобрі. Жоден остров'янин не міг витримати її вигляду, коли я надівав шкіру вечорами на плечі. Побачивши її, жінки, діти, юнаки й діди тікали без тями, і я нагонив жах на все пінгвінське плем'я. Хто ж навчив цей зухвалий народ вийти з первісного жаху й дивитися увіч на цю страшну пащеку та ганятись за цією жакхливою гривною?

І, кинувши шолом на кам'янистий ґрунт, Кракен скрикнув:

— Пропади, зрадницький шоломе! Всіма демонами арморськими присягаюся, що ніколи не надіну тебе на голову.

І, заприсягнувшись отак, почав топтати ногами шолом, рукавиці, чоботи і звивистий хвіст.

— Кракене,— озвалась чудова Орбероза,— дозволь служниці твоїй взятися до хитрощів, щоб урятувати твою славу й достаток. Не гребуй жіночою поміччю. Вона потрібна тобі, бо всі чоловіки — дурні.

— Жінко,— запитав Кракен,— що ти замислила?

І чудова Орбероза розповіла дружині, що містами й селами ходять ченці та навчають людей, як їм найкраще подолати дракона; що, за намовою їхньою, звіра переможе дівчина і що невинна дівчина, коли пов'яже шию драконові поясом своїм, то поведе його легко за собою, як малого цуцика.

— Звідки ти знаєш, що ченці таке кажуть? — спитав Кракен.

— Друже мій,— відповіла Орбероза,— не перепиняй поважної мови дріб'язковими питаннями... «Тож коли знайдеться в Альці, кажуть ченці, дівчина чиста, хай вона підведеться!»

Так я вирішила, Кракене, озватись на їх поклик. Піду до святого Маєля і скажу йому: «Я дівчина, від неба призначена подолати дракона».

Скрикнув на це Кракен:

— Яка ж з тебе дівчина чиста? І як ти хочеш перемогти мене, Орберозо? Чи ти з глузду зсунулась? Знай наперед, що я тобі не піддамся.

— Перед тим, як гніватись, чи не варт було б спробувати зрозуміти? — зітхнула чудова Орбероза з глибоким і ніжним докором.

І виклала свої спритні плани.

Слухаючи її, герой замислився. А коли вона скінчила, промовив:

— Великі хитрощі твої, Орберозо. І коли наміри твої здійсняться за передбаченням твоїм, то я матиму з того великий пожиток. Але як ти зробишся дівчиною, від неба призначеною?

— Не турбуйся про це, Кракене,— відповіла вона.— І лягаймо спати.

Другого дня в печері, напахченій жировим духом, Кракен виплітав з лози дуже незграбний кістяк і вкривав його страшенно покошланими, лускуватими й гидкими шкурами. Чудова Орбероза пришивала до цього кістяка з одного боку грізний шолом з огидним наліччям, який Кракен одягав у своїх руйницьких походах, а з другого боку припасувала звивистий хвіст, який волочився, звичайно, за героєм. І докінчивши цю роботу, вона навчила малого Ельо й п'ятеро хлопчаків, служників своїх, як залізати в цю озію, рухати її, сурмити в ріжки та палити клоччя, щоб із пащі драконової бурхало полум'я й дим.

Розділ XII

АЛЬКІЙСЬКИЙ ДРАКОН

(Продовження)

І от Орбероза, надівши цупку вовняну сукню й грубою мотузкою підперезавшись, пішла до монастиря і попросилась на розмову з блаженним Маелем. А що входить в монастирську огорожу жінкам заборонено, то старець сам вийшов за браму, в правиці пасторську патерицю тримаючи, а лівою рукою спираючись на плече брата Самуїла, наймолодшого з-поміж учнів своїх.

Він спитав:

— Хто ти, жінко?

— Я дівчина Орбероза.

На відповідь цю Маель підніс до неба тремтячі руки.

— Чи правду кажеш ти, жінко? Орберозу ж безумовно пожер дракон. А я бачу Орберозу, я чую її! Чи не благословила ти хрестом у нутрощах страхіття й не вийшла незаймана з його пащі? Це здається мені найвірогіднішим.

— Ти не помиляєшся, отче мій,— відповіла Орбероза.— Оце саме мені й сталося. Вийшовши з нутрощів звіриних, я зразу пішла у пустиню на березі Тіней. І жила там у самотності, поринувши в молитву й міркування та додержуючи нечуваної стриманості, аж ось дізналася я з небесної об'яви, що тільки дівчина спроможна перемогти дракона й що та дівчина — я.

— Покажи мені знак твого посланництва,— сказав старець.

— Знак той я єсмь,— відповіла Орбероза.

— Мені відома сила тих, хто кладе печать на плоть свою,— відказав апостол пінгвінський.— Та чи ж та ти, ким називаєшся?

— По наслідку побачиш це,— відповіла Орбероза.

Підійшов чернець Регіменталь і сказав:

— Це буде найкращий доказ. Сказав цар Соломон: «Три речі важко пізнати, а четверту й зовсім не можна — це слід змії на камені, птаха в повітрі, корабля на воді й чоловіка на жінці». Зухвалими здаються мені ті матрони, що намагаються повчати в цій справі наймудрішого з царів. Повір мені, отче мій, і не питайся в них поради з приводу благочестивої Орберози. Коли вони й висловлять тобі думку

свою, то користі з того ти не матимеш жодної. Установити дівочтво не легше, як і зберегти його. Пліній* в історії своїй повчає нас, що ознаки його уявні і геть непевні¹. Інша з чотирнадцятьма знаками відсутності є чиста перед ангелами, а інша, яку матрони пальцями і очима уважно дослідять і за незайману визнають, своїми добрими прикметами завдячує хитрощам умілої розпутниці. Щождо чистоти святої дівчини, яка перед тобою стоїть, то я головою за неї ручуся.

Він казав так, бо дияволом був. Але старець Маель не знав цього. Він запитав у благочестивої Орберози:

— Дочко моя, як же ти боротимеш такого лютого звіра, що пожер тебе?

Дівчина відповіла:

— Завтра на світанку, о Маелю, склич народ на горбі серед порожнього степу, що тягнеться аж до берега Тіней, і пильнуй, щоб усі пінгвіни стояли кроків не менше, як за п'ятсот від скель, бо страхіття зразу ж отруїть їх своїм подихом. І вийде дракон із скель, і пов'яжу я йому пояс на шию, і поведу його на припоні, як слухняного пса.

— А чи не взяти тобі з собою якогось мужа хороброго й благочестивого, щоб він убив дракона? — спитав Маель.

— Ти глаголиш, о старче: я віддам дракона Кракенові, який уб'є його своїм блискучим мечем. Бо треба знати тобі, що благородний Кракен, якого за мертвого мали, вернувся між пінгвінів і вб'є дракона. І з черева звіра вийдуть діти, що він їх пожер.

— Твоє пророкування, о дівчино, — скрикнув апостол, — здається мені дивом, що перевищує силу людську.

— Так воно і єсть, — відповіла дівчина Орбероза. — Але знай, о Маелю, що мені об'явлено: муситиме народ пінгвінський за визволення своє платити лицареві Кракенові щорічну данину триста курей, дванадцять баранів, два бики, три свині й тисячу вісімсот мір зерна та овочів, як до пори, а крім того діти, що вийдуть з черева драконового, будуть віддані й залишені тому Кракенові в службу і всяку покору.

І якщо не виконає народ пінгвінський повинність цю, то новий і ще страшніший дракон з'явиться на острові. Я все сказала.

¹ Ми марно шукали цього речення в «Природній історії» Плінія. (Прим. франц. видавця).

Розділ XIII

АЛЬКІЙСЬКИЙ ДРАКОН

(Продовження й кінець)

Народ пінгвінський, скликаний старцем Маелем, пробув цілу ніч на березі Тіней коло межі, яку накреслив святий муж, щоб не отруїло страхіття своїм подихом пінгвінців.

Ще покрови ночі опозивали землю, коли розітнувся хрипучий рев і на прибережних скелях з'явилось невиразне й громіздке тіло драконове. Він плазував, як змія, і його звивисте тіло, здавалось, було завдовжки з п'ятнадцять футів. Побачивши його, юрба з жахом відступилась. Та незабаром усі погляди звернулись на дівчину Орберозу, що в перших проміннях світанку рушила вперед по рожевому вересу. Безбоязно й скромно йде вона до звіра, що, страшенно завивши, роззявляє свою полум'яну пащу. Безмежний крик жаху й жалю вихоплюється в пінгвінів. Але дівчина, здійнявши пояса льняного, пов'язує ним шию драконові й веде його на припої, як вірного пса, під радісні вигуки глядачів.

Вона вже чимало пройшла степом, аж ось з'явився й Кракен з блискучим мечем у руках. Народ, що мав його за мертвого, кричить від подиву й радості. Герой кидається на звіра, валить його, розпорює йому черево мечем, а звідти виходять у сорочках, із завитим волоссям і склавши ручки, Ельо та ще п'ятеро хлопчаків, яких пожекло страхіття.

І зразу ж вони падають навколішки перед дівчиною Орберозою, а та обіймає їх і шепоче на вухо:

— Підете по селах та й казатимете: «Ми — бідні дітки, що дракон був пожер, і ми вийшли в сорочках з його черева». Люди щедро даватимуть вам усе, що ви тільки схочете. А коли інакше казатимете, так матимете тільки потиличники та шльопанці. Ідіть же!»

Кілька пінгвінів, побачивши, що дракон лежить з розпореним черевом, кинулись до нього, щоб геть пошматувати, — хто з лютості й помсти, а дехто мав на думці дістати чарівний камінь, що зветься драконітом і зароджується в драконячій голові; матері воскреслих хлопчаків теж побігли, щоб поцілувати любих дітей своїх.

Та святий Маель стримав їх і сказав, що всі вони не такі святі, щоб наблизитись до дракона й не вмерти від цього.

І незабаром малий Ельо та ще п'ятеро хлопчаків пішли до людей і сказали:

— Ми — бідні дітки, що дракон був пожер, і ми вийшли в сорочках з його черева.

І всі, хто це чув, казали їм, цілуючи:

— Благословенні діти, ми щедро дамо вам усе, що ви тільки схочете.

І юрба народу розійшлася в радості, співаючи гімнів та молитов.

На спогад про той день, коли провидіння звільнило народ від жорстокого бича, установлено процесії, під час яких водили подобу скutoго дракона.

Кракен збирав данину й зробився найбагатшим і наймогутнішим серед пінгвінів. На ознаку перемоги своєї і щоб нагонити благодотвoрний жах, він несив на голові драконячий гребінь і казав звичайно народові:

— Тепер страхіття вбито, і дракон — це я.

Орбероза ще довго обіймала своїми невтомними руками погоничів та пастухів, яких дорівнювала до богів. А коли зів'яла її врода, то прирекла себе служити господеві.

Обожнювана своїм народом, вона по смерті своїй була залічена до лику святих і зробилась небесною заступницею Пінгвінії.

Кракен залишив по собі сина, що, як і батько, носив гребінь драконячий і через те прозивався Дракон. Він за-снував першу королівську династію в Пінгвінії.

Книга третя

**СЕРЕДНІ ВІКИ
ТА ВІДРОДЖЕННЯ**

Розділ I*

БРІАН БЛАГОЧЕСТИВИЙ І КОРОЛЕВА ГЛАМОРГАНА

Алькійські королі, нащадки Драко, сина Кракена, носили на голові страшний драконячий гребінь, священну ознаку, що самим виглядом своїм навіювала народам пошану, жах і любов. Вони повсякчасно воювали то з своїми васалами й підданцями, то з державцями сусідніх островів і суходолів.

Від найдавніших королів лишилось тільки ім'я. До того ж ми не вміємо його ні прочитати, ні написати. Перший з драконідів, історія якого вже відома, був Бріан Благочестивий, що зажив слави за свої хитрощі й хоробрість на війнах та ловах.

Він був християнин, кохався в науках і опікувався людьми, що постригалися в чернецтво. В залі свого палацу, де на задимлених балках висіли голови й роги оленів та дикого звіра, він влаштовував бенкети, на які запрошував арфістів з Альки й сусідніх островів, і сам співав на них хвальні пісні героям. Справедливий і великодушний, але полюбляючи над усе славу, він карав на горло тих, хто співав краще за нього.

Коли язичники, що плюндрували Бретань, вигнали івернських ченців, король Бріан покликав їх до своєї держави і спорудив їм коло палацу дерев'яний монастир. Щодня він з дружиною своєю Гламорганою ходив до монастирської каплиці, вистоював там службу божу і співав псалмів.

Між тими ченцями був один інок на ймення Одуль, що в розцвіті своєї молодості яснів знанням і чеснотою. Диявол

мав з того велику досаду і не раз пробував увести його в спокусу. Він прибирав різної подоби і з'являвся йому то в вигляді бойового коня, то молодої дівчини, а то келиха хмільного меду; а то якось забряжчав йому парою гральних костей у склянці й запитав:

— Хочеш зіграти зі мною на всі царства земні проти єдиної волосини з голови твоєї?

Але чоловік божий, благословившись хрестом, відігнав лукавого. Тоді диявол, побачивши, що не може його спокусити, удався до ще хитріших вигадок. Якось літньої ночі з'явився він до королеви, що спала на ліжкові, показав їй образ молодого ченця, якого вона бачила щодня в монастирі, й зачарував той образ. Зразу ж любов тонкою отрутою розлилася в жилах Гламоргани. І бажання зазнати насолоди з Одулем почало її тяжко мучити. Вона без кінця добирала способу, щоб покликати його до себе. Не раз просила вона, щоб він учив її дітей письма та співу.

— Я звіряю їх на вас,— сказала вона,— і слухатиму лекції ваші, щоб і самій навчитися. Разом з синами ви вчитимете й матір.

Та молодий чернець відмовлявся,— то тим, що недосить знаючий із нього вчитель, то тим, що становище не дозволяє йому зустрічатися з жінками. Ця відмова ятрила бажання Гламоргани. Одного дня, коли вона ніжилась на ліжкові своєму, її мука зробилася нестерпучою, і вона звеліла покликати Одуля до своєї кімнати.

Він слухняно прийшов, але став на порозі, опустивши очі. Через те, що він не дивився на неї, її охопила нетерплячка й біль.

— Подивись,— сказала вона йому,— я не маю вже сили, якась тінь оповила мої очі. Тіло моє пашисть і холодне.

А що він мовчав і не ворушився, вона покликала його благально:

— Іди ж до мене, іди!

І, простягнувши руки, тремтячі від бажання, вона спробувала схопити його й притягти до себе.

Але він утік, докоряючи їй за хтивість.

Тоді, палаючи гнівом і боячись, щоб Одуль не розказав прилюдно про її сором, вона надумала погубити його, щоб самій не загинути через нього.

Жалісним голосом, що залунав по всьому палаці, вона гукнула на допомогу, так ніби й справді потрапила у велику небезпеку. Її служниці, прибігши, побачили, що моло-

дий чернець утікає, а королева на ліжкові натягає на себе ковдру, вони всі вкупі голосно закричали, що трапилося вбивство. І коли, почувши галас, король Бріан увійшов до кімнати, Гламоргана промовила до нього, показуючи розпатлане волосся своє, блискучі від сліз очі та груди, що в любовному шаленстві сама подряпала собі нігтями.

— Подивись, володарю мій і дружино моя на сліди наруги, якої я зазнала. Захопившись гидким бажанням, Одуль підійшов до мене й хотів мене згвалтувати.

Почувши скарги її і побачивши на ній кров, король, нетямлячись від люті, звелів сторожі схопити молодого черця й спалити його живцем коло палацу перед очима королеви.

Дізнавшись про цю пригоду, абат івернський прийшов до короля й сказав йому:

— Королю Бріан, пізнай на прикладі цьому різницю між християнкою і язичницею. Римлянка Лукреція * була найчеснотливіша між цариць ідолянських, проте не стало їй сили оборонятись від зазіхань одного женовидого юнака, і, соромлячись кволості своєї, вона впала в глибокий розпач, а от Гламоргана переможно витримала напад оскаженілого злочинця, одержимого лютим бісом.

Тимчасом Одуль у двірській в'язниці чекав хвилини, коли його сплять живцем.

Але бог не попустив загинути безневинному. Він послав йому ангела, що, перекинувшись у служницю королеви Гудруну, визволив його з в'язниці й повів до кімнати, де жила та жінка, що її подобу він прибрав.

І сказав ангел молодому Одулеві:

— Люблю тебе, бо ти сміливий.

А молодий Одуль, гадаючи, що чує саму Гудруну, відповів, спустивши очі:

— Тільки з милості господньої не піддався я скаженству королеви й не побоявся могутнього її гніву.

І спитав ангел:

— Як! Ти не зробив того, в чому королева тебе винуватить?

— От і справді не зробив,— відповів Одуль, поклавши руку на серце.

— Не зробив?

— Ні, не зробив! Сама думка про таке діло жах на мене нагонить.

— Так чого ж ти тут стовбичиш, ковбаса ти немощна! ¹ — скрикнув ангел.

І розчинив двері, щоб ченцеві було легше тікати.

Одуть відчув, що ззаду його хтось жорстоко випихає. Тільки-но вийшов він на вулицю, як чиясь рука вилила йому на голову нічний горщик; і він подумав:

— Таємничі помисли твої, господи, і незбагненні путі твої.

Розділ II

ДРАКО ВЕЛИКИЙ. ПЕРЕНЕСЕННЯ МОЩЕЙ СВЯТОЇ ОРБЕРОЗИ

Потомство Бріана Благочестивого по прямій лінії погасло десь близько року 900 в особі Колліка Коротконосого. Двоюрідний брат цього володаря, Боско Великодушний, узяв спадок по ньому і, щоб зміцнити трон свій, завбачливо вирізав геть усіх своїх родичів. Від нього пішов довгий рід могутніх королів.

Один з них, Драко Великий, зажив великої слави у війнах. Його били частіше, ніж кого іншого. А великих вояків якраз і пізнають по їх постійності в поразках. За двадцять років він спалив більше, як сто тисяч хуторів, містечок, передмість, сіл, міст і університетів. Він віддавав огню без розбору й ворожу землю, і своє власне володіння. І казав, звичайно, щоб пояснити свою поведінку:

— Війна без пожежі, як той потрух без гірчиці — не смакує.

Його суд був суворий. Коли взяті в полон селяни не могли сплатити викупу, він вішав їх на дереві, а коли якась нещасна жінка просила помиловати її незаможного чоловіка, він прп'язував її за волосся до хвоста свого коня і волочив по землі. Жив по-солдатськи, не був зніжений. Сучасники охоче визнають чистоту його звичаїв. Він не тільки не дав потьмарніти спадковій славі свого королівства, а ще й пильно підтримував, навіть у поразках своїх, честь пінгвінського народу.

Драко Великий звелів перенести в Альку мощі святої Орберози.

¹ Пінгвінський літописець, що наводить цей факт, уживав такого виразу: «Species inductilis». Я переклав дослівно. (Прим. автора).

Тіло блаженної було поховане в печері на березі Тіней серед запашного степу. Першими прочанами, що відвідували печеру, були хлопці й дівчата з сусідніх сіл. Вони ходили туди переважно парами й увечері, бо благочестиві бажання цілком природно шукають задоволення в мороці й самотності. Вони створили палкий і замкнутий культ святої, таємницю якого, здавалось, ревниво оберігали; вони не любили надто голосно говорити про враження, яких зазнавали в печері, але люди незрідка чули, що вони шепочуть одне одному слова кохання, насолоди та захвату, поєднуючи їх з святим ім'ям Орберози; дехто з них зітхав, що там забуваєш весь світ; інші казали, що з печери виходиш утішений і заспокоєний; дівчата згадували поміж себе про насолоду, яка їх там обіймала.

Отакі дива вчинила алькійська діва на зорі своєї вічної слави,— вони були ніжні й невиразні, як світанок. Незабаром таємниця печери поширилась по країні, як тонка запашність; чисті душі черпали з неї радість і науку, а порочні люди марно силкувались брехнею та наклепами відвернути вірних від джерел благодаті, що текли з домовини святої діви. Церква подбала, щоб благодать ця не лишилась добром небагатьох дітей її, а щоб вона поширилась на все пінгвінське християнство. У печері осілись ченці, збудували на березі монастир, каплицю, дім для приїжджих, і прочани посунули лавою.

Немов зміцнівши від довгого перебування на небі, блаженна Орбероза чинила тепер усе більші дива на благо тим, хто клав приносини на її домовину,— подавала надію неплідним доти жінкам, посилала заспокійливі сни ревним старикам, що несправедливу підозру мали про вірність молодих дружин своїх, відвертала від країни чуму, пошесть на худобу, голод, бурі й кападокійських драконів.

Та під час заколотів, що спустошили королівство за царя Колика і його наступників, скарби з домовини святої Орберози було розкрадено, монастир спалено, ченці розбіглися; дорога, яку так довго торували юрби побожних прочан, зникла, вкрилась бур'яном, вересом та синім будяком, що ростуть на пісках. Сто років гостювали в печері самі гадюки, лисиці та кажани, аж ось свята з'явилася селянинові Момордікові, що жив у сусідньому селі.

— Я діва Орбероза,— сказала вона йому,— я обрала тебе, щоб відновити святощі свої. Перекажи краянам своїм, що новий дракон сплюндрує Пінгвінію, коли й далі в забутті

буде пам'ять моя, домовина моя стоятиме без пошани й скарбів.

Це видиво обслідували найвченіші клірики й визнали його за справжнє, не диявольське, а щиро небесне; згодом було відзначено, що й у Франції в аналогічних обставинах так само діяли та промовляли свята Віра й свята Катерина.

Монастир було відбудовано, і прочани посунули знову. Дедалі більші й більші дива творила дівка Орбероза. Вона виліковувала дуже тяжкі хвороби, як от клишавість, водянку, параліч і хворобу святого Віта. Ченці, охоронці гробниці, жили у великих достатках, коли свята з'явилась королеві Драко Великому й звеліла йому визнати себе за небесну заступницю королівства та перенести свої дорогоцінні рештки в алькійський собор.

Тому запашні моці святої дівки з великою пишнотою було перенесено до столичної церкви й поставлено на хорах у золотій з емаллю раці, оздобленій коштовним камінням.

Капітул провадив запис чудес, що їх сотворила блаженна Орбероза.

Драко Великий, що невтомно охороняв і величав віру християнську, помер у глибокому благочесті, полишивши церкві великі скарби.

Розділ III

КОРОЛЕВА КРЮША*

По смерті Драко Великого зчинилось страшенне безладдя. Спадкоємців цього державця часто обвинувачують в слабості. Та й справді, жоден з них не пішов, хоч би здалека, слідами свого звияжного предка.

Син його Хум, що був клишоногий, нічого не зробив, щоб поширити кордони Пінгвінії. Больо, сина Хума, на дев'ятому році життя, коли він мав посісти трон, забила двірська варта. По ньому спадок узяв брат його Гун. Але йому було тільки сім років, і за нього правила його мати, королева Крюша.

Крюша була вродлива, освічена, розумна, але не вміла панувати над своїми пристрастями.

Ось як висловлюється про цю славетну королеву превелебний Тальпа в своєму літопису:

«Красою обличчя і стрункістю стану королева Крюша

не поступається ні Семіраміді * Вавілонській, ні Пентезілеї, королеві амазонок *, ні Саломеї *, дочці Іродіади. Але були в неї деякі особливості, що їх можна вважати за гарні й за лихі, бо погляди людей і судження світу тут суперечливі. У неї пара ріжків на чолі, які вона ховає під розкішними кучерями свого золотавого волосся, очі в неї одно сине, друге чорне, шия схилена вліво, як у Олександра Македонського, на правій руці шість пальців, а під пупком мавпяча голівка.

Вона велична в ході й привітна в поведженні. Вона напрочуд щедра, але не завжди вміє опанувати бажання розумом.

Якось побачила вона в двірських стайнях молодого конюха прегарної вроди, запалала нестримним коханням до нього й доручила йому командувати військом. Але безоглядної хвали варта їй велика королева за свою щедрість у дарах, які робила вона церквам, монастирям і каплицям королівства свого, а надто святій обителі Бергарденській, де з ласки божої я і постригся чотирнадцяти років від роду. Вона замовила таку силу панахид за упокій душі своєї, що всяк священник церкви пінгвінської горить, як свічка та перед небом, щоб повернути до найяснішої Крюші божественне милосердя».

По цих рядках і по інших, якими я збагатив свій виклад, можна судити про історичну й літературну цінність «Gesta Pinguinorum»¹. На лихо, літопис цей уривається на третьому році королювання Драко Простого, наступника Гуна Недолугого. Дійшовши до цього пункту моєї історії, я оплакую втрату приємного і надійного проводиря.

Наступні два століття перебули пінгвіни в кривавій анархії. Всі мистецтва загинули. Серед загального неуттва ченці віддавались науці в затишку монастирів і з невичерпним завзяттям списували святе письмо. А що пергаменту було обмаль, вони вишкрібали старі манускрипти й писали на них божественне слово. Тому й квітнула біблія на землі пінгвінській, як той куцх троянд.

Ермольд Пінгвін, чернець з ордену святого Бенедикта, сам стер чотири тисячі грецьких та латинських манускриптів і чотири тисячі разів переписав на них евангелію святого Іонна. Отак знищено силу-силенну шедеврів античної поезії і красномовства. Історики одностайно визнають, що

¹ Діань Пінгвінських (лат.).

монастирі пінгвінські були розсадником письменства за середньовіччя.

Кінець цієї доби заповнили вікові війни пінгвінів з дельфінами. Правди про ці війни надзвичайно важко дізнатись — не тому, що бракує розповідей, а тому, що багато їх. Дельфінські літописці заперечують пінгвінських у всіх пунктах. Ба більше — і пінгвіни заперечують одне одного не гірш за дельфінів. Я знайшов двох літописців, що погоджуються між собою, але один з них списав у другого. Безперечно тільки те, що різанина, насильства, пожежі й пљондрування не припинились і на хвилину.

За нещасного короля Боско ІХ держава була край загібелі. Почувши, що дельфінський флот в складі шестисот великих кораблів уже наближається до Альки, єпископ урядив урочистий похід. Капітул, обрані урядовці, члени парламенту й університетські клірики взяли з собою раку святої Орберози й понесли її круг міста, а за ними ішов весь народ, співаючи гімни. Та й не марно волали вони до святої заступниці Пінгвінії — дельфіни тимчасом обложили місто заразом з моря й з суходолу, здобули його нападом і вбивали, грабували, гвалтували й палили три дні й три ночі з байдужістю, що виникає від звички.

Треба тільки дивуватися, як через це довге лихоліття серед пінгвінів непорушно збереглася віра. Блиск істини засліплював тоді душі, ще незіпсовані софізмами. Цим і пояснюється єдність вірувань. Незмінність церковних обрядів дуже сприяла однодумності віруючих: кожного пінгвіна, що думав не так, як інші, негайно спалювали *.

Розділ ІV

ПИСЬМЕНСТВО. ІОАНН ТАЛЪПА

Свій славетний літопис на дванадцять книжок латинською мовою «De gestis Rinquinogum» Іоанн Тальпа, чернець-бергарденець, склав за малолітства короля Гуна в монастирі, куди вступив одинадцяти років і звідки й раз у раз за своє життя не виходив.

Бергарденський монастир височиться своїми білими мурами на вершині неприступного шпиля. Звідти видно тільки сині, хмарами повиті верхів'я гір.

Коли Іоанн Тальпа взявся komponувати свої «Gesta Rinquinogum», він був уже старий. Добрий чернець не забув повідомити нас про це в своїй книзі. «Моя голова давно вже втратила,— пише він,— оздобу своїх кучерів білявих, і череп мій скидається вже на опуклі металеві свічада, що в них так старанно й дбайливо вдивляються пінгвінські дами. Мій стан, від природи короткий, з літами ще більш покоротшав і згорбився. Груді мені огріває сива борода».

Тальпа з чарівною наївністю описує нам деякі обставини свого життя й риси своєї вдачі. «Я походжу,— пише він,— з благородної родини й ще з дитинства був призначений до духовного стану, і тому мене навчали граматики й музики. Письма я вивчився під орудою одного вчителя, якого звали Амікус*, а якого треба було б назвати Інімікус*. А що літери мені нелегко давались, він жорстоко шмагав мене різками, тож я можу сказати, що абетка в мене записана гарячим пером на сиднях».

В іншому місці Тальпа признається в своєму природному нахилі до любострастя. І ось якими яскравими виразами: «Замолоду чуття мої так палали, що в затінку лісів я почував себе мовби в киплячому казані, а не в прохолоді. Жінок я обминав. Та марна річ! Бо досить було мені побачити дзвінок або пляшку, щоб уявити жінку».

Коли він komponував свій літопис, пінгвінську землю пустошила жахлива війна, заразом зовнішня й громадянська. В Бергарденському монастирі міцно осілись солдати Крюші, що прийшли боронити його від варварів-дельфінів. Щоб зробити його неприступним, вони проробили в мурах бійниці, а з церкви зняли олив'яний дах і перетопили його на кулі для пращів. Вночі вони розпалювали на подвір'ях і у внутрішніх галереях монастиря великі вогнища, на яких смажили цілих биків, наштрикнутих на стовбури старих гірських сосон; і зібравшись круг полум'я, в диму, що пащів смолою та лосем, розбивали бочки з вином і сікерею. За їхніми співами, лайкою та сваркою вранці не чути було дзвонів.

Нарешті дельфіни перейшли міжгір'я й обложили монастир. То були північні вояки в мідних панцирях і при мідній зброї. Вони поставили з боків скелі драбини на півтора сажнів заввишки, що серед темряви й бурі ламались під вагою тіла та зброї, і люди з них цілими кетягами шурхали в рови та прірви; тоді серед мороку лунав протяжний рев, і наступ знов розпочинався. Пінгвіни поливали

нападників цілими струменями гарячої смоли, і ті спалахували як смолоскипи. Шістдесят разів оскражені дельфіни кидались на скелю, і шістдесят разів було їх відбито.

Вже десять місяців тримали вони монастир у суворій облозі; аж ось на святе водохреще якийсь чабан з полоники показав їм потайну стежку; вони зійшли нею на гору, пролізли в підземелля монастиря, кинулись наваолою в галереї, кухні, церкву, зали капітула, в книгозбірню, пральні, келії, трапезні, опочивальні, підпалили будівлі й почали всіх бити й гвалтувати, не розбираючи ні віку, ні статі. Пінтвіни, прокинувшись зненацька, метнулись до зброї; нічого не бачачи від темряви й жаху, вони вдарили одне на одного, а дельфіни їм собі тимчасом сперечалися з сокирами в руках за священні сосуди, кадьницьі, свічницьі, ризи, кіоти, золоті хрести та каміння.

В повітрі гостро тхнуло горілим тілом; серед полум'я лунали смертні крики й стогони, а край дахів, що провалювались під ногами, тисячами бігали ченці, як та комашня, й падали вниз. Тимчасом Іоанн Тальпа писав свій літопис. Солдати Крюші, стрімголов тікаючи, завалили брилами скель усі виходи з монастиря, щоб замкнути дельфінів у підпалених будівлях. І щоб розчавити ворога плиттям і уламками мурів, вони замість таранів використали стовбури старезних дубів. Під ударами велетенських дерев, що їх розгойдували по шістсот душ заразом, з громовим тріском падали горящі балки й валились величні арки над вітварями. Незабаром від багатого й великого монастиря лишилась тільки келія Іоанна Тальпи, що якимсь чудесним випадком затрималась на уламках стіни, оповитої димом. А старий літописець усе писав.

Цей дивний спокій душевний усе ж може видатись надмірним у літописця, що намагається віддати події свого часу. Та хоч би як відійти й відокремитись від оточення, його вплив, проте, позначається. Я обізнався з оригіналом манускрипту Іоанна Тальпи, що зберігається в Національній бібліотеці у відділі пінгвінських фондів: fonds ping. K. Z. 6, 12 390 guater*. Це пергаментний рукопис на 628 аркушів. Письмо його страшенно нерозбірне; літери не то що не держаться простих рядків, а ще й розкидані туди й сюди, стиснуті й зліплені одна з одною в безладді, чи краще сказати — в жахливому розгардіяші. Вони так кепсько окреслені, що їх не тільки не можна прочитати, але й відрізнити від чорнильних плям, яких у рукописі густо.

Отак на неоцінних сторінках літопису позначилось заворушення, серед якого вони писані. Читати їх важко. Зате стиль Бергарденського ченця не має на собі слідів жодного хвилювання. Тон «Gesta Pinquinorum» ніде не відходить від простоти. Розповідь тут швидка й стисла, подекуди навіть суха. Міркування трапляються рідко й вони здебільшого справедливі.

Розділ V

МИСТЕЦТВО. ПРИМІТИВИ ПІНГВІНСЬКОГО МАЛЯРСТВА

Пінгвінські критики наперебій твердять, що пінгвінське мистецтво з самих початків своїх визначалось могутньою і чарівною оригінальністю і що годі десь інде шукати краси та розуму, які прикметні для його примітивних творів. Але дельфіни запевняють, що їхні митці раз у раз були проводирями й учителями пінгвінів. Судити про це важко, бо пінгвіни ще перед тим, як навчилися цінити своїх примітивних художників, винищили геть усі їхні твори.

Невимовно шкода цієї втрати. Я особисто почуваю це надзвичайно боляче, бо шаную пінгвінську старовину й ке-хаюся в примітивах.

Вони чарівні. Не скажу, що вони подібні одне до одного — це була б неправда; але в них є спільні риси, що можна бачити в усіх школах; я маю на увазі ті формули, від яких вони ніколи не відходять, і якусь їхню викінченість, бо те, що вони знають, вони знають добре. На щастя, про пінгвінські примітиви можна скласти уяву на підставі італійських, фламандських, німецьких і французьких примітивів, що стоять вище за всі інші; в них, як каже Грюйер, найбільше логіки, а логіка є широко французька прикмета. Можна це заперечувати, але треба в усякому разі визнати за Францією ту перевагу, що вона зберегла свої примітиви, а інші нації вже їх не мають. На виставці французького примітиву 1904 р. в павільйоні Марсана було кілька маленьких панно часів останніх Валуа * та Генріха IV *.

Я чимало подорожував, щоб побачити картини братів Ван-Дейків *, Мемлінга *, Рож'є Ван-дер-Вейдена *, творця «Смерті Марії», Амброджо Лоренцетті * й старих умбрієців *. Та не в Брюгге *, не в Кельні *, не в Сієні * й не в Перуджі * кінчилось моє навершення, — свідомим адептом

наївного малярства я зробився в містечку Ареццо. Сталося це десять років тому, а може, й більше. Тоді під час злиднів і простоти, міські музеї були завжди зачинені, але завжди відчинялись для forestieri¹. Якось увечері стара жінка з свічкою в руці показала мені за півліри поганенький музей в Ареццо, і я побачив у ньому малюнок Маргарітоне «Святий Франціск», що своїм благочестивим смутком навернув мені на очі сльози. Я зворушився до глибини душі; з того дня Маргарітоне з Ареццо* став моїм найдорожчим примітивом.

За творами цього майстра я й уявляю собі пінгвінські примітиви. Тому, гадаю, не зайве буде спинитися тут уважніше, якщо не на деталях його творів, то хоч на основному й, сказати б, найпоказовішому в них.

Ми маємо з півдесятка картин, його рукою підписаних. На головному його творі, що зберігається в «Національній Галереї» в Лондоні, зображено діву Марію, що сидить на троні й на руках тримає немовля Ісуса. Перше, що впадає в очі, коли глянути на цю постать, це її пропорції. Тіло, від шиї до тег, тільки вдвічі більше за голову, тому й здається страшенно кудим та кремезним. Кольори цієї роботи не менш визначні, як і сам малюнок. Великий Маргарітоне мав у своєму розпорядженні дуже мало фарб і вживав їх у всій їх чистоті, ніколи не мішаючи тонів. Тим-то в його колориті більше яскравості, ніж гармонії. Щоби в Марії і немовляти вкриті чудовим суриком,— старий майстер у своєму наївному нахилові до окресленості поклав його на кожне обличчя двома рівнісінькими колами, ніби нарисованими за допомогою циркуля.

Абат Ланці, вчений критик XVIII століття, говорить про роботи Маргарітоне з глибокою зневагою. «Це тільки груба мазанина,— каже він.— За тої вбогої доби не вмiли малювати ні олівцями, ні фарбами». Така була загальна думка напудрених знавців. Та незабаром великий Маргарітоне і його сучасники були відомщені за таку глибоку зневагу. В XIX столітті по біблейських селах і реформаторських кафедрах благочестивої Англії народилась сила маленьких Самуїлів та святих Іоаннів, як баранці кучерявих, що в 1840—1850 роках зробились вченими в окулярах і встановили культ примітивів.

Славетний теоретик прерафаелізму, сер Джемс Теккет,

¹ Forestieri — чужинці (італ.).

не боявся ставити Мадонну з «Національної Галереї» серед шедеврів християнського мистецтва. «Зробивши голову діви Марії на цілу третину загального розміру постаті,— пише сер Джемс Теккет,— старий майстер притягає і спиняє увагу глядача на найвеличніших частинах людської особи, зокрема на очах, що їх часто називають органом душі. В цій картині кольори поєднуються з малюнком, щоб справити ідеальне й містичне враження. Сурик на щоках не нагадує природного вигляду шкіри; здається, що старий майстер поклав на обличчя діви й немовляти райські троянди».

Уже в цих реченнях с'яє, сказати б, відблиск твору, що захопив критика; проте Мак Сілли, єдинбурзький серафічний естет, ще чутливіше й глибше висловив враження, що справила на його душу ця примітивна картина. «Мадонна Маргарітоне,—каже шановний Мак Сілли,— осягає трансцендентну мету мистецтва; вона навіть глядачам почуття невинності й чистоти, уподібнює їх до малих дітей. І це така правда, що я, мавши радість споглядати її впродовж трьох годин, зненацька відчув себе ніжним немовлям, хоч мені було тоді сімдесят років. Поки кеб віз мене Трафальгарсквером, я трусив футляром від окулярів, як тарахкотельцем, сміявся і белькотів. А коли покоївка в моєму родинному пансіоні подала мені страву, я з простодушністю малої дитини влив собі в ухо кілька ложок супу.

Ось по такому діянню,— додає Мак Сілли,— і пізнається довершеність мистецького твору».

Маргарітоне, як повідомляє Вазарі*, помер сімдесят семи років, але шкодував, що дожив до того часу, коли з'явилося нове мистецтво й у славу ввійшли нові митці. Рядки, які я далі переклав дослівно, нав'яли серу Джемсу Теккетові найкращі, мабуть, сторінки його твору. Вони входять до «Настільної книги естетів»; всі прерафаеліти знають їх напам'ять. Я хочу вмістити їх тут, як найкоштовнішу оздобу цієї книги. Всі визнають одностайно, що після ізраїльських пророків це є найвеличніше з усього написаного.

А

ВИДИВО МАРГАРИТОНЕ

Обтяжений літами й роботою, Маргарітоне зайшов якось до майстерні одного молодого художника, що недавно приїхав до міста. І побачив у нього допіру скінчену Мадонну, що хоч і була сувора та застигла, але завдяки певній точ-

ності в пропорціях і доволі диявольському поєднанню тіні й світла, все ж виглядала рельєфною і ніби живою. Побачивши це, наївний і величний майстер з Арєццо з жахом збагнув майбутнє мистецтва.

Він прошепотів, схопившись за голову:

— Яку ганьбу передчуваю я, дивлячись на цю постать! Я бачу в ній кінець християнського мистецтва, що змальовує душу й навіює палкий порив до неба. Майбутні художники вже не обмежаться, як цей молодик, самим відтворенням на шматку стіни або дерев'яній дошці проклятої матерії, з якої створені наші тіла: вони будуть її величати й прославляти. Вони приберуть свої постаті матеріальною оболонкою, і ці постаті здаватимуться справжніми людьми. В них будуть тіла; їхні форми виднітимуть крізь убрання. Свята Магдалина матиме груди, свята Марта — живіт, свята Варвара — стегна, свята Агнеса — сидні (buttocks); святий Себастьян відкриє свою юнацьку красу й святий Георгій покаже з-під панцира розкішну мускулатуру міцного мужа; апостоли, сповідники, вчені й сам бог-отець з'являться в образі безжурних людей, як от ми з вами; ангели пишатимуться непевною двозначною красою, що хвилюватиме серця. Який же порив до неба натхнуть вам такі зображення? Жодного, але вони навчать вас втішатися формами земного життя. Де спиняться художники в своїх непристойних шуканнях? Вони зовсім не спиняться. Вони дійдуть до того, що чоловіків і жінок показуватимуть голими, як римські ідоли. Буде мистецтво світське й мистецтво духовне, але духовне мистецтво буде не менше світське, ніж перше.

— Геть від мене, демони! — голосно крикнув старий майстер.

Бо він побачив у пророчому видиві праведників і святих, що зробились подібними до меланхолійних атлетів; побачив Аполлонів, що грають на скрипку на квітучих верхів'ях серед муз у легких туніках; побачив Венер, що лежать під темними миртами, і Данай*, що підставляють під золотий дощ чарівні стегна; побачив Ісусів під колонадами серед патрицій; білявих дам, музикантів, пажів, негрів, собак і папуг; побачив у неймовірній плутанині людських тіл, розгорнутих крил і розмаяних однінів галасливі «Різдва Христові», розкішні «Святі родини», пихуваті «Розп'яття»; побачив святих Катерин, святих Варвар, святих Агнес, що розкішно оксамиту, грезету, перлів та пишнотою грудей

своїх затьмарюють патриціанок; побачив Аврор *, що розкидають троянди, багато голих Діан * та німф * на березі тінявих джерел. І великий Маргарітоне помер, задихнувшись від жахливого передчуття Відродження й Болонської школи *.

Розділ VI

МАРБОД *

Ми маємо дорогоцінну пам'ятку пінгвінського письменства XV століття. Це повість про подорож до пекла, яку зробив Марбод, чернець з ордену св. Бенедикта, запальний прихильник поета Вергілія. Цю повість, написану досить доброю латиною, опублікував п. Кло де Люн. Тут її вперше перекладено на французьку мову. Гадаю, що прислужусь моїм землякам, знайомлячи їх з цими сторінками, що, безперечно, були не єдині в такому жанрі латинського письменства за середньовіччя. З творів, які можна з ними порівнювати, назвімо: «Подорож святого Брендана» *, «Видіння Альберіка» *, «Чистилище святого Патрика» * та вигадані описи уявної оселі мертвих, як от «Божественна комедія» Данте Аліг'єрі *.

З творів, на цю тему написаних, повість Марбода належить до найпізніших, але вона своєрідності своєї від цього не втрачає;

ЯК МАРБОД СПУСКАВСЯ В ПЕКЛО

Року божого тисяча чотириста п'ятдесят третього, незадовго перед тим, як вороги хреста вступили в місто Єлени і великого Костянтина *, мені, братові Марбоду, ченцю негідному, випало побачити й почути те, чого ніхто ще не чув і не бачив. Я склав про пригоди мої правдиву повість, щоб спогад про них не загинув разом зі мною, бо короткий вік людини на землі.

Першого дня травня згаданого року я сидів під час вечерні на камені в Коріганському монастирі коло колодязя, вквітчаного шипшиною, і читав, як звичайно, вірші поета, якого над усіх поетів люблю — Вергілія, що оспівав

труди хліборобів, пастухів і вождів. Вечір оповивав своїми пурпуровими згортками арки монастирські, а я схвильовано шепотів вірші, де говориться про Дідону Фінікіянку, що блукає з своєю свіжою ще раною під миртами в пеклі. В цю хвилину пройшов коло мене брат Ілер з воротарем, братом Яцінтом.

Вихований за варварських часів, коли ще не воскресли музи, брат Ілер був незнайомий з античною мудрістю; проте поезія мантуанця, як те полум'я ясне, кинуло трохи світла в його розум.

— Брате Марбод,— спитав він мене,— чи не належать ті вірші, що ти шепочеш, зітхаючи та блискаючи очима, до тої великої «Енеїди», від якої ти не зводиш очей ні вранці, ні ввечері?

Я відповів йому, що читав у Вергілія, як син Анхіза * побачив Дідону *, що скидалась на місяць, що виглядає крізь листя ¹.

— Брате Марбод,— відказав він,— я певен, що Вергілій при всякій нагоді висловлює мудрі речення й глибокі думки. Але пісні, що він проспівав на своїй сіракузькій флейті, просто засліплюють своїм чудовим змістом і хвилюючою красою.

— Бережися, отче мій,— скрикнув брат Яцінт схвильовано.— Вергілій був чарівник і творив дива за допомогою демонів. Таким чином він пробив гору коло Неаполя й змайстрував бронзового коня, який мав силу виліковувати всіх хворих коней. Він був чаклун, і в якомусь місті в Італії ще й досі показують дзеркало, в якому він викликав мертвих. А втім, жінка обдурила цього великого ворожбита. Одна неаполітанська куртизанка покликала його з свого вікна, щоб він піднявся до неї в кошику, з яким ходять на базар, та так і покинула його цілу ніч висіти між двома поверхами.

Але брат Ілер говорив, мовби й не чув його слів:

— Вергілій — це пророк, пророк, що далеко перевершив і Сивілл з їх священними співами, і дочку царя Пріама *, і великого провісника майбутнього — Платона Афінського.

¹ «В тексті маємо: ...qualem primo qui surgere mense Aut videt aut vidisse putat per nubia lunam.

(Так інший побачить або привидиться йому місяць, що сходить за серпанком хмари).

Брат Марбод з дивного недогляду заміняє образ поета на зовсім відмінний образ». (Прим. автора).

В четвертій з його сіракузьких пісень різдво христове про-
віщено такою мовою, яка здається швидше небесною, а не
земною¹.

Під час мого вчення, коли я вперше прочитав: «Jam ge-
dit et virgo», то відчув безкінечний надпорив; але зразу ж
обняла мене велика туга від думки, що творець цієї проро-
чої пісні, найкращої з усіх, які тільки породили уста люд-
ські, томиться між поганцями у вічній темряві, назавжди
позбавлений змоги бачити господа бога. Ця жорстока дум-
ка не покидала мене. Вона мучила мене під час моєї науки
і тоді, коли я молився чи вдавався до аскетичних подвигів.
Гадаючи про те, що Вергілій не бачить бога, а може, й
терпить ще в пеклі муки вічні, я не знав ні радості, ні спо-
чинку, і не раз на день траплялось мені, здійнявши руки
до неба, голосно вигукувати:

— Відкрий мені, господи, яку долю прирєк ти єси тому,
хто на землі співав, як ті ангели на небі!

Років за кілька втішилась моя туга, коли я прочитав
у одній давній книзі, що святий Павло, великий апостол,
який навернув язичників до церкви Христової, освятив
сльїзми своїми домовину царя поетів, як приїхав до Неа-
поля. Це дало мені підставу гадати, що Вергілія, як і ім-
ператора Траяна, введено до раю за те, що в невіданні
своїм він передчув істину. Думати так необов'язково, але
мені приємно себе в тому переконувати.

Сказавши це, старець Ілер побажав мені миру святої
ночі й пішов собі з братом Яцінтом.

Я знову поринув у чарівне читання мого поета. Поки
я з книгою в руці міркував про те, як жертви жорстокого
коханья блукають таємними стежками в гущавині миртового
лісу, тремтяче сїяво зірок злилося з квітками шипшини,
що попадали у воду монастирського колодязя. Раптом сїя-
во, пахощі й мир небесний геть ізникли. Страшний бо-

«¹ За три столїття перед тим, як жив наш Марбод, по церквах на
різдво читали:

Ти, що світ принїс поганам,
Дай свідощтво про Христа нам.
Коли став я на могилі,
Де навїк спочив Вергілій,
Сльози із очей пролив.
Я б тебе привїв до бога,
Коли б ще знайшов живого,
О, найбільший із співців.

рей *, з хмарами й грозою, ударив мене, ревучи, підхопив мене й поніс, як билину, понад полями, містами, річками, горами, через хмари гримучі, серед п'їтьми, що тривала протягом довгої низки днів і ночей. А коли невгавуча й жорстока лють урагану нарешті вщухла, я побачив себе далеко від рідного краю в глибокій долині, порослій кипарисами. Тоді підійшла до мене жінка дикої краси, і довге одіння волочилось за нею. Вона поклала мені лїву руку на плече, а праву піднесла до ряснолистого дуба.

— Дивись! — промовила вона.

Я відразу пізнав Сивїллу *, охоронницю священного лісу авернського, і побачив серед густого гілля на дереві, куди вона показувала пальцем, золотий сук прекрасної Прозерпіни *.

Тоді я скрикнув, схопившись на рівні ноги:

— Так ти збагнула бажання моє, о пророчице-діво, і вволила його! Ти показала мені дерево з золотим суком, що без нього ніхто не може ввійти живим до царства мертвих. А я ж палко бажаю поговорити з тїнню Вергілія.

Сказавши це, я зломив з старого дерева золотий сук і кинувся без страху в димучу прїрву, що веде до тванистих берегів Стїксу *, де тїні кружляють, як опале листя. Побачивши сук, присвячений Презерпіні, Харон * бере мене до свого човна, що хитається під моїми ногами, і перевозить на берег мерців, де мене зустрічає безумним гавкотом триголовий Цербер *. Я вдав, ніби кидаю в нього тїнню каменя, і суєтне страхїття втекло в лїгво своє. Там скиглять у очеретї діти, очі яких розплющились і зразу ж закрились у ніжному світлі дня. У глибині темної печери судить людей Мінос *. Я пройшов у миртовий ліс, де блукають, нудьгуючи, жертви кохання—Федра *, Прокрїда *, сумна Еріфіла *, Евадна *, Пасїфая *, Лаодамія * й Кенія *, та Дїдона Фїнікіянка; потїм перейшов пилявий степ, де витають славні вояки. Звідти розходяться два шляхи — лїворуч у Гартар *, притулок нечестивцїв, та я звернув шляхом праворуч, що веде в Єлісейські поля * та в оселю Дїса *. Повїсивши священний сук на дереві богинї, я потрапив на приємні поля, залитї пурпуровим світлом. Там поважно розмовляли тїні філософїв та поетїв. Грації * і музи вили на травї легкі танки. Спївав старий Гомер, приграючи собі на сільській лірі. Його очі були сплющені, але на устах у нього сяяли божественні образи. Я побачив Солона *, Демокрїта * і Піфагора *, що стежили на лузі за грою юнаків, а крїзь

листа старезного лавра побачив Гесіода *, Орфея *, сумовитого Евріпіда * і мужню Сафо *. Далі, я впізнав поета Горація *, Варія *, Галла * та Ліжоріду *, що сиділи на березі прохолодної річки. Трохи віддалік, прихилившись до стовбура темного ясена, замислено дивився в ліс і Вергілій. Високий на зріст і тонкий у стані, він і там зберіг той смаглявий колір обличчя, сільський вигляд, недбалість у вбранні, ту грубувату зовнішність, під якою за життя ховався його геній. Я побожно вклонився йому й довго не міг нічого сказати.

Нарешті, коли з мого стиснутого горла вирвався голос, я гучно сказав:

— О Вергілію, улюбленцю муз авзонійських *, славо землі латинської, це завдяки тобі я став відчувати красу, це від тебе спізнав я трапезу богів і ліжко богинь! Прийми хвалу від найсмирненнішого з твоїх прихильників.

— Підведися, чужинцю,— відповів мені божественний поет.— По тіні, що лягає від твого тіла на траву в цьому вічному присмерку, я пізнаю, що ти живий. Ти не перший з людей, хто зійшов перед смертю в країну цю, хоч між нами й живими стосунки вельми трудні. Але перестань хвалити мене, я хвали не люблю, невизначний гомін слави завжди ображав мені вуха. Тому я втік з Рима, де мене знали ледащі і цікаві, й працював у самотності моєї любі Партенопей *. До того й не можу я тішитися хвалою твоєю, бо не знаю напевно, чи розуміють люди твоїх часів мої вірші. Хто ти такий?

— Я Марбод з Алькійського королівства, чернець у Коріганському монастирі. Я читаю твої поеми вдень і чиято їх уночі. Саме тебе я прийшов побачити в пеклі— мені кортіло дізнатись, яка твоя доля. Учені часто сперечаються про це на землі. Дехто вважає за дуже можливе, що ти гориш тепер у негасимому полум'ї, бо жив ти під владою демонів; інші, обережніші, утримуються від висловлювань, уважаючи всі відомості наші про мертвих за непевні й брехливі; ще інші, щоправда не найспритніші, твердять, що тебе прийнято, як і імператора Траяна, до християнського раю вічного блаженства, бо ти підніс голос муз сіцилійських і оповістив про новітню парость, послану з неба.

— Сам бачиш, що нічого подібного,— відповіла, посміхаючись, тінь.

— Я справді бачу тебе, о Вергілію, серед героїв і мудреців, у Єлісейських Полях, які ти сам і описав. Та що ж,

хіба наперекір тому, що на землі багато хто думає, так нікто й не приходив по тебе від того, хто панує нагорі?

По довгенькій мовчанці поет промовив:

— Я нічого від тебе не питаю. Він кликав мене; один з його посланців, чоловік простий, прийшов і переказав мені, що мене чекають і що, хоч і неприсвячений я до таїнств їхніх, але, зважаючи на мої пророчі співи, мені вготовано місце серед прибічників нової секти. Але я відмовився піти на це запрошення — мені не хотілося міняти місце. Не тому, що я поділяю захоплення греків з Єлісейських Полів та тішуся тут radoщами, що через них Прозерпіна й матір свою забула. Сам я ніколи не йняв великої віри у те, про що писав у своїй «Енеїді». Навчившись у філософів і фізиків, я мав правдиве передчуття істини. Життя в підземному царстві страшенно безбарвне; тут не відчуваєш ні втіхи, ні муки; тут існуєш, мовби й не існуєш зовсім. Мертві тут мають тільки те життя, яке надають їм живі. А втім, я вважав за краще залишитися тут.

— Але як поясниш ти, Вергілію, своє дивне відмовлення?

— Я навів досить певних доказів. Я сказав посланцеві божому, що не вартий тої честі, яку він приніс мені, і що моїм віршам надають значення, якого вони не мають. Справді, я аж ніяк не зрадив у своїй четвертій еклозі віру своїх предків. Тільки нетямущі іудеї могли витлумачити на користь якогось варварського бога той спів, що величає поворот золотого віку, провіщеного в Сивіліїних книгах *. Отож, я просив пробачити, що не можу посісти місце, яке мені призначено помилково і на яке я не відчуваю жодного права. Потім послався ще й на те, що моя вдача й смаки суперечать звичаям нових небес.

Я зовсім не відлюдок, — сказав я тому чоловікові. — За життя я виявив м'яку й лагідну вдачу. Хоч через надмірну простоту моїх звичаїв мене й підозрювали в скупості, але я нічого не ховав для себе самого; моя книгозбірня була відкрита для всіх, і в поведінці своїй я додержувався чудового речення з Евріпіда: «Все повинно бути спільне між друзями». Я не терпів, коли мене хвалили, й тішився, коли хвалили Варія або Макра *. Але суттю своєю я людина сільська й дика, мені приємне товариство тварин; я так пильно їх спостерігав, так дбав про них, що не зовсім помилково мене вважали за доброго ветеринара. Мені казали, що люди вашої секти приписують собі безсмертну душу,

а в тварин заперечують її — це таке безглуздя, що я навіть непевен розуму їхнього. Я люблю отари й, може, трохи занадто люблю чабанів. На це у вас подивилися б скоса. Є правило, якому я прагнув підпорядкувати свої вчинки — нічого занадто. Не так кволе здоров'я моє, як філософія навчила мене користуватись з усього вміру. Я стриманий у їжі й питві, — салата, кілька маслин та ще крапля фалернського вина, оце й уся моя страва. До ліжка чужинок я не вчащав і не барився в шинку, де танцювала під бубон молода сірійка¹. Та коли й стримував я бажання свої, то для власного ж задоволення і з доброї дисципліни: боятися втіхи й тікати від кохання — це була б, по-моєму, найпідліша образа, яку можна завдати природі. А мені переказують, що серед обранців твого бога багато хто за життя свого зрікається їжі й уникає жінок з любові до злиднів і добровільно піддає себе недоцільним мукам. Мені й зустрітися страшно було б з цими злочинцями, шаленство яких нагонить жах на мене. Від поета не можна вимагати, щоб він надто суворо додержувався якогось фізичного чи морального вчення; до того ж я римлянин, а римляни нездібні до витончених і глибоких міркувань, у яких майстерні греки; коли вони й засвоюють якусь філософію, то, здебільшого, щоб мати з неї практичну користь. Сірон*, що тішився серед нас великою славою, виклав мені систему Епікура* й тим звільнив мене від марних страхів та відвернув від жорстокостей, що їх релігія навіює темним людям; від Зенона* я навчився стійко терпіти неминучі страждання і засвоїв думки Піфагора про те, що душа в людей і тварин однаково божественна еством своїм, а це дозволяє нам дивитись на себе без гордості й сорому. Від александрійців я довідався, як земля, спочатку м'яка й тягуча, поволі затверділа, коли Нерей*, відступивши, викопав вогкі житла свої; я узнав, як непомітно створилися речі, яким способом дощ, падаючи з легких хмар, живив мовчазні ліси і як тварини, поступово розвинувшись, почали, нарешті, бродити по безіменних горах. Я вже не зміг би при звичаїтись до вашої космогонії, яка більше пасує верблюдникам у сірійських пустинях, ніж учневі Арістарха Самоського*. І що зробилося б зі мною в оселі вашого блаженства, де я не зустрів би ні друзів своїх, ні предків, ні

¹ «Коли вірити Марбодові, то з цих слів можна розуміти, що «Сора»* належить Вергілієві». (Прим. автора).

вчителів, ні богів, де мені не дано було б побачити царственного сина Реї*, Венеру, матір Енеадів*, з її ніжною посмішкою, Пана*, юних дріад*, сільванів* і старого Силена*, якого Аглая* вимазала пурпуровим соком шовковиці.

Ці причини я й попросив того простого чоловіка переказати наступникові Юпітера.

— І з того часу, о велика тінь, до тебе вже не було посланців?

— Не було жодного.

— Щоб потішити себе за відсутність твою, Вергілію, вони мають трьох поетів — Коммодіана*, Пруденція* та Фортуната*, — всі троє народилися за тих темних часів, коли ніхто вже не знав ні просодії, ні граматики. Але скажи мені, о Мантуанче, невже ти ніколи не дістав потому ніяких звісток від бога, товариство якого так рішуче відкинув?

— Ніколи, скільки пригадую.

— А ти ж казав мені, що я не перший з живих зійшов у цю країну й з'явився до тебе?

— Тепер згадав. Століття півтора тому, коли не помиляюсь, — бо тіням важко лічити дні й роки, — мене стурбував у моїм глибокій супокій один чудернацький відвідувач. Блукуючи під мертвеним листом на березі Стіксу, я побачив перед себе людську постать, щільнішу й темнішу, ніж у мешканців цих берегів, і пізнав живого. Він був високий на зріст, худий, з орлиним носом, гострим підборіддям і запаленими щоками; його чорні очі блищали, червона шапочка, оповита лавровим вінком, стискала йому кістляві скроні. Його кості випинались з-під вузького рудуватого вбрання, що спадало йому аж до п'ят. Він уклонився мені з пошаною, в якій було помітно якусь дику гордість, і звернувся до мене ще непоправнішою і незрозумілішою мовою, ніж була в галлів, якими божественний Юлій*, обсадив легіони й курію. Кінець кінцем я зрозумів, що він народився коло Фезул* у етрусській колонії, яку Сулла* заснував на березі Арно і яка дійшла великого розцвіту; що посідав великий пост у місті, та коли між сенатом, рицарями й народом почалась кривава колотнеча, він запально кинувся в боротьбу і тепер, переможений, тинявся по світу в довгому вигнанні. Він розповів мені, що Італію шматують ще більші чвари та війни, ніж за юнацтва мого, і що з тугою сподівається вона приходу нового Августа*. Я взяв до серця

його нещастя, пригадавши все те, що й сам колись перетерпів.

В ньому нестримно буяла відважна душа, в його розумові зароджувались глибокі думки, але ж грубістю й неуктвом своїм він свідчив, на лихо, про перемогу варварства. Він не знав ні поезії, ні науки, ні навіть грецької мови; давні перекази про повстання світу й природу богів йому були невідомі. Він поважно розповідав казки, з яких у Римі за мого часу сміялися б малі діти, що ще не платять за вхід до лазень. Народ легко вірить у страхіття. А надто етруски населили підземне царство гидкими демонами, що скидаються на хворе марення. Якщо образи дитинства їхнього ще й досі, по стількох століттях, не покидають їх, то це пояснюється наслідками й зростанням неуктва та злиднів; та коли й один з керівників їхніх, що розумом своїм підноситься над загальним рівнем, теж поділяє народні забобони й жахається гидких демонів, яких людяність землі тієї малювала ще за Порсени * на стінках домовин, то тут і мудрецеві є з чого засмутитися. Мій етруск читав мені вірші, які він склав новим наріччям, так званою народною мовою, але змісту їх я не добрав. Мій слух був не зачарований, а скоріше вражений, коли я почув, що в нього на ознаку ритму повторюється той самий звук через рівні проміжки по три й по чотири рази. Ця штучність не видалась мені вигадливою, але не випадає мертвим судити про новини.

Зрештою, не тим дорікаю я цьому мешканцеві з колонії Сулли, що він, народившись за нещасливої доби, писав негармонійні вірші, чи що з нього, може, був не кращий поет, як з Бавія та Мевія *,—ні, іншої прикрасі завдав він мені. Важко й повірити в таку несвітську бридоту,—цей чоловік, вернувшись на землю, розпустив про мене гидкі брехні; по багатьох місцях своїх диких поем він каже, що я був йому за супутника в подорожі до нового Тартара, якого я не знаю; він зухвало пише, що я назвав римських богів хибними й брехливими й за справжнього бога визнав теперішнього наступника Юпітера. Друже, коли ти вернешся в ніжне світло дня й побачиш батьківщину твою, спростуй ці жахливі чутки, скажи твердо своєму народові, що співець благочестивого Енея ніколи не вихваляв іудейського бога.

Мені переказували, що його могутність занепадає і що певні знаки віщують його близьку загибель. Ця новина

мене трохи порадувала б, коли можна було б радіти в цих краях, де немає ні страху, ні бажання.

Сказавши це, він махнув рукою на прощання й пішов. Я дивився, як пливе його тінь по асфоделях, не згинаючи їх стебла; я бачив, як вона тоншає і розпливається, щодалі відходячи від мене, аж ось вона й зовсім розтанула, перш ніж досягла вічнозеленого лаврового гаю.

Тоді я зрозумів значення слів: «Мертві мають тільки те життя, яке надають їм живі» і замислено пішов блідим лугом до рогової брами.

Свідчу, що все написано тут, є суцзя правда¹.

Розділ VII

ЗНАКИ НА МІСЯЦІ

Коли Пінгвінія ще потопала в неутві й варварстві, один францісканський чернець, Жіль Луазель*, відомий з писань своїх під ім'ям Егідія Авкупія, з невичерпним запалом студіював письменство й науки. Свої ночі він присвячував математиці й музиці, яких називав двома сестрами чудовими, гармонійними дочками Числа та Уяви. Знався він також і на медицині та астрології. Про нього думали, що він чаклує, та й справді він, здається, робив метаморфози й викривав таємниці речей.

Знайшовши в його келії грецькі книги, яких не можна було вчитати, ченці його монастиря уявили, що то книги чарівні, і оголосили чарівником свого надто вченого брата. Егідій Авкупій утік і прибився до Ірландського острова,

¹ В повісті Марбода є місце, варте особливої уваги, а саме — де Коріганський чернець описує Алігієрі таким, яким ми його тепер уявляємо. На мініатюрах «Венеціанського Кодексу», старовинного рукопису «Божественної комедії», поета змальовано маленьким і грубеньким чоловіком у кудій туніці, спідниця якої випинається в нього на животі. Щождо Вергілія, то ще й на дерев'яних гравюрах XVI ст. його малювали з бородою філософа.

Також важко припустити, що Марбод і навіть Вергілій знали етрусські домовини в К'юзі та Корнето*, де справді в малюнках на стінах є страшні й химерні дияволи, дуже схожі на дияволів Оркань*. Проте автентичність «спускання Марбода в пекло» незаперечна — п. Кло де Люн довів це дуже певно; сумніватися в цьому було б сумніватися в палеографії.

де прожив тридцять років за наукою. Він ходив з монастиря в монастир, шукаючи там захованих грецьких та латинських манускриптів і списував їх. Вивчав він також фізику й алхімію. Він набув універсального знання, а головне — відкрив таємниці про тварин, рослини й каміння. Якось його застали в замкнутій кімнаті з жінкою чудової вроди, що співала, пригравши собі на лютні, а потім побачили, що то машина, яку він змайстрував власними руками.

Він часто їздив Ірландським морем в Уельс, де одвідував монастирські бібліотеки. Під час одного переїзду, стоячи вночі на палубі, він побачив під водою двох осетрів, що пливали поруч. Слух він мав гострий і розумівся на мові риб. Тож і почув він, що один осетер сказав другому:

— Чоловік, якого здавна бачили на місяці з в'язкою хмизу на плечах, упав у море.

А другий осетер і собі сказав:

— І тепер на срібному диску бачитимуть двох коханців, що цілуються в уста.

Вернувшись через кілька років на батьківщину, Егідій Авкупій побачив, що античне письменство відродилось і наука знову ввійшла в пошану; люди не ганьбили вже водяних, лісових і гірських німф; вони поставили в садах своїх зображення муз та скромних грацій і віддавали давню пошану богині з устами ніжними, як амброзія*, яка була втіхою людей і богів. Вони помирилися з природою, відкинули марні страхи й підводили очі до неба, не боячись, як раніше, прочитати на ньому знаки гніву й загрозу вічної муки.

Побачивши це, Егідій Авкупій пригадав собі те, що оповістили два осетри в Ірландському морі.

Книга четверта

НОВІ ЧАСИ

ТРИНКО

Розділ I

РУКІНА

Бгідій Авкупій, пінгвінський Еразм *, не помилився: його час був добою вільного досліду. Але ця велика людина сприйняла витонченість гуманістів за пом'якшення звичаїв і не передбачала наслідків розумового пробудження в пінгвінів. Воно призвело до релігійної реформи; католики почали різати протестантів; протестанти почали різати католиків — отакі були перші здобутки вільної думки. В Пінгвінії перемогли католики. Але дослідницький дух опанував і їх мимо їхньої волі; вони поєднували розум із вірою й гадали очистити релігію від забобонних, ганебних для неї обрядів, як звільнили пізніше собори від яток різних шевців, крамарів і перекупок, що тулились під мурами. Слово «легенда», яке означало раніше те, що вірний повинен читати, набуло незабаром значення благочестивої байки й дитячої казки.

Святі, чоловіки й жінки, зазнали нещастя від такого стану. Особливо ж один маленький канонік, Прінсето на ім'я, вельми вчений, суворий і немилосердний, так багато їх оголосив недостойними святкування, що його прозвали нищителем святих. Він не вірив, що молитва святої Маргарити втишує біль при пологах, коли її, як припарку, прикласти породільниці до живота.

Преподобна заступниця пінгвінів теж не unikнула його суворі критики. Ось що каже він у своїй «Алькійській Старовині»:

«Історія і навіть саме існування святої Орберози є страшенно непевне. Один старий невідомий літописець, думб-

ський чернець, переказує, що жінкою, Орберозою на ім'я, володів диявол у печері, де ще й за його часу сільські хлопчики й дівчатка ходили гратися в диявола й чудову Орберозу. Він додає, що жінка ця потім жила з жахливим драконом, який пюндрував країну. Це, звісно, річ неймовірна, але й історія Орберози така, як розповідають її з того часу, теж не дуже вірогідніша.

Життя цієї святої, написане абатом Сімпліціссімусом*, скомпоновано за триста років по гаданих подіях, про які воно розповідає; автор показує себе надміру довірливим і позбавленим будь-якої критичності.

Сумнів не обминув і надприродного походження пінгвінів. Історик Овідій Капіто* заперечував навіть чудо їх перетворення. Ось як починає він свої «Пінгвінські Анали»:

«Густий морок укриває цю історію, і не буде прибільшенням сказати, що вона зіткана з дитячих байок і народних казок. Пінгвіни вважають, що походять від птахів, яких охрестив святий Маель, а бог обернув на людей за проханням цього славетного апостола. Вони кажуть, що їхній пливучий, як Делос*, острів був спочатку в Льодовитому океані, а потім прибився до приемних небові морів, над якими тепер панує. Я гадаю, що цей міф є згадка про колишнє кочування пінгвінів».

Наступного століття, що було віком філософів, скептицизм ще більше загострився; на доказ тому досить буде й цього місця з славетного «Нарису про мораль»*:

«Прийшовши невідомо звідки (бо, зрештою, походження їх зовсім неясне), пінгвіни зазнали нападу й завоювання чотирьох чи п'яти народів з півдня, заходу, сходу та півночі; і схрестившись, з'єднавшись, змішавшись із ними, хваляться тепер чистотою своєї раси — і мають рацію, бо вони зробилися чистою расою. З цієї мішанини всякого люду — червоного, чорного, жовтого, білого, круглоголового й довгоголового — протягом століть витворилося досить однорідне людське плем'я, що має певні характерні риси, набуті від спільного життя і звичаїв.

Думка, що вони належать до найкращої раси в світі й становлять у ній найкраще плем'я, навіює їм благородну гордість, непоборну хоробрість і ненависть до решти людського роду.

Життя народу є безперервна низка злиднів, злочинів і божевілля. Для пінгвінської нації це справедливо, як і для

кожної іншої. А проте їх історія чудова з початку до кінця».

Два століття класицизму в Пінгвінії відомі досить добре, тому й не буду на них спинятися; але лишилося ще нез'ясованим, як богослови-раціоналісти, канонік Прінсето й інші, породили вільнодумців наступного століття. Перші вдалися до розуму, щоб знищити все те, що здавалось їм неістотним у релігії; вони лишили непорушними тільки основні догмати віри; а їхні духовні наступники, навчившись у них користуватись наукою та розумом, повернули їх проти того, що ще лишилося від віри,— раціональна теологія породила натурфілософію.

Тим-то (якщо мені дозволять перейти від колишніх пінгвінів до верховного первосвященника, що керує тепер всесвітньою церквою) треба схилитись перед мудрістю папи Пія Х*, що засудив заняття екзегетикою, як противні об'явленій істині, згубні для правдивого богословського вчення й смертельні для віри. Коли й трапляються ченці, що наперекір цьому обстоюють права науки, то це погібельні вчені й зачумлі́ вчителі; а коли й дехто з християн підтримує їх, то, присягаюсь, самі тільки жевжики або лобуряки.

Наприкінці віку філософів старий режим у Пінгвінії був знищений дощенту, короля страчено, дворянські привілеї скасовано і серед заворушень, під ударами лютої війни проголошено республіку. Зібрання, що керувало тоді Пінгвінією, наказало перетопити всі металеві вироби по церквах. Патріоти знущались з королівських домовин. Переказують, що Драко Великий, коли відкрили його труну, лежав чорний, як смола, і такий величний, що насильники від жаху розбіглися. За іншими переказами, ці грубіяни застромили йому люльку в рот і на глум піднесли йому склянку вина.

Сімнадцятого дня місяця квіток раку святої Орберози, що п'ять століть стояла в церкві святого Маєля для того, щоб їй поклонявся народ, було перенесено в міську ратушу й віддано на дослід експертам, призначеним Комуною; рака була з позолоченої міді, мала форму корабля, була викладена емаллю й оздоблена камінням, яке визнано за фальшиве. В завбачливості своїй капітул познімав з неї рубіни, сапфіри, смарагди та великі кулі з гірського кришталю й замінив їх скляночками. В раці знайшлось тільки трохи пороху й старі ганчірки, які спалили на великому вогнищі на Гревській площі, щоб знищити мощі святої.

Навкруги танцював народ, співаючи патріотичних пісень.

Руken і Рукіна дивилися на цей скажений танок з своєї крамнички, що стояла під ратушею. Руken стриг собак і валив котів; він тинявся по шинках. Рукіна набивала меблі соломною і свашкувала; їй не бракувало розуму.

— Бачиш, Рукене,— сказала вона чоловікові,— вони святощі поганяють. Прийде на них покута.

— Нічого ти не розумієш, жінко,— відказав Руken.— Вони зробилися філософами, а коли зробишся філософом, то це вже до смерті.

— А я кажу тобі, Рукене, що вони рано чи пізно, а пожалкують за тим, що зараз роблять. Вони знущаються з святих за те, що ті їм не дуже помагали, та й опісля їм смажені перепілки в рот не посипляться; будуть вони жебраками, як і досі були, а як скрутить їх, так знову святобожними зробляться. Настане день, і то раніш, ніж ми гадаємо, коли в Пінгвінії знову величатимуть святу свою заступницю. Добре було б, Рукене, сховати про той день у себе десь у старому горщику жменьку попелу, трохи кісток та ганчірок. Скажемо тоді, що це моці святої Орберози, які ми врятували з полум'я, нехтуючи життям своїм. Я не я буду, коли ми не матимемо з цього й пошани й прибутку. За таке добре діло пан коре припоручить нам на старості продавати свічки й наймати стільці в каплиці святої Орберози.

Того ж дня Рукіна взяла з печі трохи попелу й кілька погризених кісток, поклала їх у старий горщик з-під варення та й поставила на шафу.

Розділ II

ТРИНКО

Суверенна нація відібрала в дворянства й духовенства землю й продала її за безцінь буржуазії та селянству. Буржуазія й селянство вирішили, що революція річ добра, щоб придбати землю, але кепська, щоб зберегти її.

Законодавці республіки видали на охорону власності дюті закони й визначили кару на горло кожному, хто пропонуватиме ділити майно. Але не прислужилось це республіці. Селяни, коли зробились власниками, зміркували, що республіка, збагачуючи їх, тим самим порушила недоторка-

ність достатку, тому бажали такого режиму, який би краще шанував приватну власність і був спроможніший забезпечити сталість нового ладу.

Їм не довелося довго чекати. Республіка, мов Агріппіна*, носила в своєму лоні свого вбійника.

Провадячи великі війни, вона створила військову силу, що повинна була її врятувати й знищити. Її законодавці гадали стримати генералів терором; та коли вони й стинали часом голову переможеним воякам, то не могли такого вчинити з вояками-переможцями, що, рятуючи республіку, прибирали її до своїх рук.

В переможному захваті відроджені пінгвіни піддалися одному драконові, страшнішому за дракона їхніх казок. Новий дракон, як бусол серед жаб, чотирнадцять років поживав їх своїм ненаситним дзьобом.

Через півстоліття до панування нового дракона один молодий малайський магараджа Джамбі, що хотів, як і скіф Анахарсіс*, поповнити свою освіту подорожами, відвідав Пінгвінію й склав про своє перебування тут цікаву повість, з якої й подаємо першу сторінку:

ПОДОРОЖ МОЛОДОГО ДЖАМБІ В ПІНГВІНІЮ

Після п'ятнадцятиденного плавання я прибув у великий і порожній порт війнолюбних пінгвінів і поїхав далі необробленими полями до зруйнованої столиці. Обведена валами, заповнена казармами й арсеналами, вона мала войовничий і спустошений вигляд. На вулицях гордовито походжали рахітичні й покалічені люди в старих мундирах і при ржавій зброї.

— Що вам треба? — грубо спитав мене коло міської брами якийсь військовий з настовбурченими до неба вусами.

— Пане, — відповів я, — я приїхав з цікавості, щоб оглянути ваш острів.

— Це не острів, — відказав солдат.

— Як! — скрикнув я. — Пінгвінський острів уже не острів?

— Ні, пане, це інсула*. Колись він звався островом, та вже тому сто років його декретом перейменували на інсула. Це єдина інсула в цілому світі. Паспорта немає?

— Ось він.

— Підіть завізуйте його в міністерстві зовнішніх зносин.

Кривий проводир, що повів мене, спинився на широкій площі.

— Вам відомо,— мовив він,— що інсула породила колісь найбільшого в світі генія — Трінко *, статую якого ви бачите перед собою; обеліск, що праворуч, поставлено на спогад про народження Трінко, а на верхів'ї колони, що стримить ліворуч, стоїть Трінко з короною на голові. Звідси вам видно й тріумфальну арку, споруджену на честь Трінко та його родини.

— Що ж Трінко зробив такого дивного? — спитав я.

— Воював.

— Нічого дивного в цьому немає. Ми, малайці, завжди воюємо.

— Можливо, але Трінко найбільший вояка всіх країн і часів. Такого завойовника, як він, не було ніколи. Підпливаючи до нашого порту, ви бачили на сході конусоподібний вулканічний острів Ампельфор, невеликий розміром, але славний своїми винами, а на заході — більший острів, що вишкіряє до неба довгу низку гострих зубів, тому й звать його Собакою Щелепою. Він багатий на мідні копальні. Обидва вони перед пануванням Трінко належали нам; там була межа нашої держави. Трінко поширив пінгвінські володіння на Бірюзовий Архіпелаг і Зелений Суходіл, підкорив похмуру Дельфінію, поставив свої прапори на полярній кризі й у пекучих пісках африканської пустині. Він збирав військо по всіх завойованих країнах, і коли йшли його армії, то за нашими війнолюбними стрільцями, за нашими острівними гренадерами, гусарами, драгунами, гарматчиками й обозними сунулись жовті вояки, які в своєму синьому озброєнні скидались на раків, що поспинались на хвоста; за ними йшли червоношкірі з пір'ям папуги на голові, витатуйовані образами сонця й родючості, з брязкучим сагайдаком отруйних стріл за спиною; далі — голі чорношкірі, озброєні власними зубами й пазурами; пігмеї верхи на журавлях, горили, спираючись на стовбури дерев, під проводом старого ватажка з хрестом Почесного Легіону на волохатих грудях. І все це військо, охоплене під стягом Трінко палким патріотизмом, простувало від перемоги до перемоги. За тридцять років війни Трінко завойовав половину відомого нам світу.

— Що, ви володієте половиною світу? — скрикнув я.

— Трінко завоював її, але її утратив. Великий як у перемогах, так і в поразках, він віддавав усе, що здобував. Він віддав навіть ті два острови, що були нашими до нього — Ампельфор і Собачу Щелепу. Він залишив Пінгвінію зубожілою і спустошеною. Цвіт населення загинув у його війнах. Після його падіння у нас на батьківщині лишилися тільки горбаті та кульгаві, від яких ми її походимо. Але він дав нам славу.

— Дорого ж ви за неї заплатили!

— За славу скільки не заплати, то не буде дорого,— відповів мій проводир.

Розділ III ,

ПОДРОЖ ДОКТОРА ОБНЮБІЛЯ *

Після цілої низки нечувано бурхливих змін, про які й спогад здебільшого загинув від часу її кепського стилю істориків, пінгвіни встановили такий лад, коли пінгвіни самі собою керують. Вони вибрали палату або зібрання й надали йому право призначати голову держави. Цей голова, обраний з-поміж простих пінгвінів, не носив на чолі жахливого гребеня драконячого й не мав над народом необмеженої влади. Він сам підлягав законам нації. Його не величали королем, за його іменем не стояв порядковий числівник. Звали його Патюрль, Жанвіон, Трюффальден, Коженто, Бредуй. Ці правителі вже не взували. Для цього не було в них підходящої одежі.

Нова держава дістала назву «Громадської Справи», або Республіки *. Її прибічники звалися республіканістами, або республіканцями. Звали їх також «виконавцями», а часом — падлюками, але останнім словом у лайливому значенні.

Але пінгвінська демократія сама собою не керувала; вона корилася фінансовій олігархії, що творила через газети громадську думку й тримала в своїх руках депутатів, міністрів і президента. Вона повновладно розпоряджалася фінансами республіки й керувала зовнішньою політикою країни.

Імперії і королівства держали тоді величезні армії та флот; змушена задля безпеки робити так само, Пінгвінія знемагала під тягарем озброєння. Всі оплакували або вдавали, що оплакують таку жорстоку необхідність: проте

багачі, комерсанти й ділки охоче терпіли це з патріотизму й через те, що солдати й моряки обороняли їхнє добро та набували їм у чужих краях ринки й території; великі промисловці завзято вимагали виробництва гармат і кораблів задля національної оборони й для того, щоб дістати замовлення. Серед громадян середнього стану й вільних професій частина покійно корилася такому порядку речей, уважаючи його за вічний; інші нетерпляче чекали його кінця й сподівались примусити держави одночасово роззброїтись.

До них належав і славетний професор Обнюбіль.

— Війна, — казав він, — це варварство, яке з поступом культури зникне. Великі демократії мирні, і їхнім духом незабаром переймуться навіть самодержці.

Професор Обнюбіль, що цілих шістьдесят років жив самотньо й замкнуто в своїй лабораторії, куди не доходив галас оточення, вирішив сам обізнатися з настроєм народів. Свое вивчення він почав з найбільшої з демократій і поїхав до Нової Атлантиди*.

Після півмісячного плавання його пакетбот увійшов уночі в гавань Тітанпорту*, де стояли на якорях тисячі кораблів.

Залізний міст*, який був перекинутий через воду, тягнувся, виблискуючи вогнями, між двома набережними, настільки віддаленими одна від одної, що професор подумав, чи не пливе він морями Сатурна й чи не бачить чудове кільце, що оперізує цю старезну планету. Через величезний міст переправляли більше чверті багатств всього світу. Висівши на берег, пінгвінський учений спинився в сорокавосьмиповерховому готелі, де йому прислужували автомати, потім поїхав залізницею до Гігантополіса*, столиці Нової Атлантиди. В поїзді були ресторани, гральні та гімнастичні зали, комерційно-фінансове телеграфне бюро, евангелічна каплиця й друкарня великої газети, яку професор не міг прочитати, бо не знав новоатлантської мови. По дорозі поїзд минав на березі великих рік фабричні міста, що тьмарили небо димом своїх димарів, — міста були чорні вдень і червоні вночі, але і вдень, і вночі однаково галасливі.

— Ось народ, — гадав професор, — якому за промисловим і торговельним клопотом просто ніколи воювати. Тепер я певен, що новоатланти провадять політику миру. Бо всі економісти мають за аксіому, що внутрішній і зовнішній мир необхідні для розвитку торгівлі й промисловості.

Оглядаючи Гігантополіс, він і зовсім переконався в своїй думці. Рух на вулицях був такий великий, що люди, йдучи, все валили на своєму шляху. Коли і його разів кілька звалили, Обнюбіль пристосувався до нових обставин,— через годину він сам звалив одного атланта.

Вийшовши на велику площу, він побачив портик палацу в класичному стилі, корінфські колони його підносились своїми капітелями з деревовидим акантом на сімдесят метрів над фундаментом.

Коли він стояв і любувався, підвівши голову, до нього підійшов чоловік, скромний на вигляд, і сказав по-пінгвінськи:

— По вашій одежі я бачу, що ви пінгвінець. Я знаю вашу мову, я присяжний перекладач. У цьому палаці міститься парламент. Зараз тут відбувається засідання депутатів; хочете побувати на ньому?

Зайшовши в одну з лож, професор пильно оглянув натовпі законодавців, що засідали в плетених кріслах, поклавши ноги на попітри.

Підвівся президент і серед загальної неуваги не так промовив, як пробурмотів пропозиції, що їх тлумач зразу ж переклав професорові:

— Зважаючи на щасливе для держави закінчення війни за монгольські ринки, пропоную передати витрати на неї в фінансову комісію...

— Заперечень нема?..

— Пропозицію схвалено.

— Зважаючи на щасливе для держави закінчення війни за здобуття ринків у Третій Зеландії, пропоную передати витрати на неї в фінансову комісію...

— Заперечень нема?..

— Пропозицію схвалено.

— Що я чую?— спитав професор Обнюбіль.— Як? Ви, промисловий народ, провадите стільки воєн?

— Безперечно,— відповів перекладач.— Це промислові війни. Народом, у яких ні торгівлі, ні промисловості немає, і воювати не треба, але діловий народ мусить провадити завойовницьку політику. Кількість наших воєн природно зростає з ростом нашого виробництва. Коли якась галузь нашої індустрії не має де збувати свою продукцію, то їй потрібна війна, щоб відкрити їй нові ринки. Отож у нас цього року була вугільна, мідна й бавовняна війна. В Тре-

тій Зеландії ми вибили дві третини населення, щоб примусити решту купувати у нас парасолі й підтяжки.

В цю хвилину на трибуну зійшов гладкий чоловік, що сидів у центрі зібрання.

— Я вимагаю, — сказав він, — війни з урядом Смарагдової республіки, яка зухвало змагається з нашими свинями за гегемонію шинки і ковбас на світовому ринкові.

— Хто такий оцей законодавець? — спитав професор Обнюбіль.

— Торговець свинями.

— Заперечень нема? — сказав президент. — Ставлю пропозицію на голосування.

Війну з Смарагдовою республікою ухвалили величезною більшістю, піднісши руки.

— Як! — сказав Обнюбіль перекладачеві. — У вас війну ухвалюють так швидко й так байдуже?

— О, та це ж дрібна війна, що коштуватиме яких-небудь вісім мільйонів доларів.

— А люди...

— Люди враховані в ці вісім мільйонів.

Тоді професор Обнюбіль схопився руками за голову й гірко подумав:

— Якщо багатство й культура несуть стільки ж причин для війни, як і бідність та варварство, якщо божевілья й злоба людські невігойні, то тільки одне добре діло лишається зробити: хай мудрець збере, скільки треба, динаміту й висадить у повітря цю планету. Коли вона розлетиться на друзки по світовому просторі, у всесвіті станеться невеличке поліпшення, і цим буде задоволене світове сумління, яке, зрештою, не існує.

Книга п'ята

НОВІ ЧАСИ

ПАТІОН

Розділ I

ПРЕПОДОБНІ ПАНОТЦІ АГАРІК І КОРНЕМЮЗ

Всякий режим породжує невдоволених. Республіка, або «Громадська Справа», породила їх передусім серед дворянства, що позбулось своїх давніх привілеїв і з жалем та надією звертало свої погляди на останнього з драконідів, принца Крюшо, що процвітав красою юності і смутком вигнання. Породила вона невдоволених і серед дрібних крамарів, що через глибокі економічні причини не могли заробляти собі на прожиток і гадали, що це провина республіки, яку вони спочатку божествили й від якої день у день більше відвертались.

Фінансисти, як християни, так і євреї, через своє зухвальство й жадібність зробились бичем для країни, яку вони оббирали й принижували, і ганьбою для режиму, який вони не збирались ні скидати, ні підтримувати, бо певні були, що за кожного уряду діятимуть без перешкод. Проте їх симпатія схилялась до абсолютної влади, як до найкраще озброєної проти соціалістів, їхніх кволих, але завзятих супротивників. І так само, як наслідували аристократів у звичаях, вони наслідували їх і в політичних та релігійних поглядах. А надто жінки їхні, пихуваті й легковажні, любили принца й мріяли про двірські розкоші.

А втім, і в республіки були свої прибічники й оборонці. Якщо їй не можна було довіряти своїм урядовцям, то вона могла покладатись на відданість робітників фізичної праці,— їхньої долі вона не полегшила, і вони, щоб захистити її в дні небезпеки, виходили юрбами з копалень та підзе-

мель і сунули довгою лавою, виснажені, чорні й зловісні. Всі вони ладні були померти за неї, бо вона давала їм надію.

І от, за врядування Теодора Формоза * в тихому передмісті алькійському жив чернець Агарік *, що вчив дітей і влаштовував шлюби. В своїй школі він викладав благочестя, фехтування й верхову їзду юнакам із старовинних родин славетних походженням своїм, але позбавлених достатків і привілеїв. І коли вони входили в літа, женив їх на дівчатах з багатої і зневажуваної касті фінансистів.

Високий, худий і чорний, Агарік усе походжав з молитовником у руках шкільними коридорами й алеями у садку, замислений і з заклопотаним чолом. У своїх турботах про учнів, він не обмежувався тим, що втовкмачував їм незрозумілу науку й механічні правила, а потім давав їм законних і багатих жінок. Він мав політичні наміри і прагнув здійснити гігантський план. Найголовніша думка його, найголовніше його завдання було повалити республіку. Але ним керував не особистий інтерес. Він уважав демократичний лад за противний священній громаді, до якої він належав тілом і душею. І всі брати його ченці вважали так само. Республіка була в стані постійної боротьби з конгрегаціями * ченців та церковними громадами. Безперечно, замах на існування нового режиму був справою важкою і згубною. Проте Агарікові пощастило створити страшну змову. За тої доби, коли ченці керували вищими верствами пінгвінів, цей чернець мав великий вплив на алькійську аристократію.

Юнацтво, яке він виховав, чекало тільки слушної хвилини, щоб повстати проти народної влади. Сини старовинних родин не брались ні до мистецтва, ні до торгівлі. Вони майже поспіль були військовими і служили республіці. Служили їй, але не любили її; вони жалкували за драконячим гребенем. І вродливі єврейки поділяли їхні жалі, щоб скидатись на благородних християнок.

Якось липневої днини, ідучи вулицею на передмісті, що кінчалося запиленим степом, Агарік почув стогін з мохува-того колодязя, покинутого городниками, і зразу ж довідався по сусідству від шевця, що коли якийсь голодранець тут крикнув «Хай живе Громадська Справа!», так кавалерійська старшина, що проїздила мимо, кинула його в колодязь, де він по вуха загруз у мулі. Агарік любив узагальнювати поодинокі факти. З пригоди цієї він зробив висно-

вок, що вся аристократична й військова верства охоплена неспокоєм і що час діяти наспів.

Другого ж дня він вирушив у Конільський ліс до доброго панотця Корнемюза *. Чернець у кутку своєї лабораторії перегонив якийсь золотавий лікер.

Це був гладкий і кущий чоловічок, червоний на обличчі і бездоганно лисий. Зіниці його очей були рубінові, як у морських свинок. Він ласкаво привітав одвідувача й запропонував йому чарку лікера святої Орберози, який він виробляв і з продажу якого мав величезний достаток.

Агарік рухом руки відмовився. І стояв мовчки на довгих ногах, притиснувши до живота свій сумовитий капелюх.

— Та сідайте ж, будь ласка,— сказав Корнемюз.

Агарік сів на криву лавку і знову мовчав.

Тоді конільський чернець запитав:

— Розкажіть же мені, прошу, про своїх молодих учнів.

Чи добрих думок тримаються любі діти?

— Я з них дуже вдоволений,— відказав учитель. —

Головне в житті—щоб виховатись на добрих засадах. Треба прищепляти дітям здорові думки раніш, ніж вони почнуть думати. Бо тоді вже буде пізно... Круг себе я бачу багато такого, що тішить душу. Але живемо ми в сумну добу.

— Лишенько! — зітхнув Корнемюз.

— Нам випали лихі дні...

— Година іспиту.

— А втім, Корнемюзе, громадська думка не так глибоко зіпсована, як здається.

— Можливо.

— Народ стомився від уряду, що його руйнує і нічого для нього не робить. Щодня трапляються нові скандали. Республіка захланюється в ганьбі. Вона гине.

— Хай почує вас бог!

— Якої ви думки про принца Крюшо, Корнемюзе?

— Це приемний юнак, і, дозволю сказати, достойний паросток царственного стебла. Шкодную я, що в такий ніжний вік він терпить муки вигнання. Немає для вигнанця квіток навесні й овочу восени. Принц Крюшо добродійний— шанує священників, додержує віри нашої і чимало споживає моїх скромних виробів.

— Корнемюзе, по багатьох домах, багатих і бідних, бажать його повороту. Повірте мені, він вернеться.

— Хай ще доживу я до тої хвилини, коли кину йому під ноги свого плаща! — зітхнув Корнемюз.

Побачивши його настрій, Агарік змалював йому стан громадської думки, як сам його уявляв. Сказав, що дворянство й багаті обурені проти народного режиму, що військо не в силі вже терпіти образи, урядовці ладні зрадити, народ невдоволений, скрізь шумують бунти і що чернечих ворогів, прихвоснів республіканських, кидають у альпійські колодязі. І наприкінці заявив, що настав час для рішучого вдару.

— Ми можемо, — вигукнув він, — урятувати пінгвінський народ, можемо звільнити його від тиранії, від самого себе його звільнити, відновити драконячий гребінь, відновити стару державу, добру державу, на славу віри й велич церкви. Можемо, якщо схочемо. Ми маємо великі багатства й потайний вплив; своїми христоносними й громобійними газетами ми підтримуємо зв'язок з усім міським і сільським духовенством, і ми натхнемо його ентузіазмом, що пориває нас, і вірою, що в нас палає. А вони запалять ними своїх сповідників і всіх вірних. До своїх послуг я маю найвищих військових начальників, маю зв'язок з народом, керую непомітно для них самих продавцями парасолів, винарнями, прикажчиками модних магазинів, газетниками, повіями й поліцаями. У нас більше людей, ніж потрібно. Чого ж чекати? Діймо!

— Що ж ви гадаєте робити? — спитав Корнемюз.

— Створити широку змову, повалити республіку, поновити Крюшо на троні драконідів.

Корнемюз кілька разів облизався. Потім сказав солодкомошно:

— Безперечно, реставрація драконідів бажана, вона надзвичайно бажана, і я особисто бажаю її всім серцем своїм. Самі знаєте, якої я думки про республіку... Та чи не краще було б віддати її напризволяще, щоб вона загинула від вад своєї конституції? Безперечно, пропозиція ваша, любий Агаріку, благородна й відважна. Добре було б урятувати цю велику й нещасну країну, поновити її в колишній величі. Та зміркуйте — ми ж передусім християни, а вже потім пінгвіни. І нам треба остерігатись, щоб не скомпрометувати якомсь релігію в політичних справах:

Агарік жваво відповів:

— Не бійтесь нічого. Ми триматимемо всі нитки змови, але самі лишимось у затінку. Нас не побачать.

— Як мух у молоці,—прошепотів конільський чернець.

— Бережіться, друже. Республіка, може бути, міцніша, ніж здається. Може бути також, що ми зміцнимо її сили, якщо порушимо млявий спокій, у якому вона зараз перебуває. Хитрість її велика: коли ми вдаримо на неї, вона оборонятиметься. Вона видає лихі закони, що нас не досягають, та коли вона злякається, то видасть жахливі закони проти нас. Не кидаймось легковажно в пригоду, де нам можуть обскубити все пір'я. По-вашому, зараз добра нагода, а я не вірю в це й скажу вам чому. Теперішній режим ще не всім відомий, краще сказати — нікому невідомий. Він проголошує себе громадською справою, спільною справою. Народ вірить цьому й лишається демократичним і республіканським. Але терпіння! Цей самий народ поставить колись вимогу, щоб громадська справа була справді народною справою. Нема що й казати, якими зухвалими, безглуздими й противними політиці, на святому письмі заснованій, здаються мені такі претензії. Але народ їх висуне, він примусить рахуватися з собою, і то буде кінець теперішнього режиму. Цього моменту вже недовго чекати. Отоді ми й повинні будемо діяти в інтересах нашого священного стану. Почекаймо! Що нас жене? Життю нашому не загрожує жодна небезпека. Не можна сказати, що воно зробилося для нас зовсім нестерпучим. Республіці бракує покори й поваги до нас, вона не віддає священикам належної шани, але вона дає нам жити. А така вже прикмета нашого стану, що для нас жити є прощв'ятати. «Громадська Справа» ворожа нам, але жінки нас шанують. Президент Формоз не відвідує відправ наших, але його дружину й дочку я бачив коло ніг своїх. Вони купують мої флакони на гурт. Таких покупців я не маю навіть серед аристократії. Скажімо твердо: немає в світі кращої країни для священиків та ченців, як Пінгвінія. В якій іншій країні змогли б ми продавати так багато й так дорого наш чистий віск, наш твердий ладан, наш чотки, ладанки, свячену воду й лікер святої Орберози? Який інший народ, крім пінгвінів, платив би сотню екю за рух руки нашої, за голос рота нашого, за шепіт уст наших? Щодо мене, так я в цій привітній, вірній і покірній Пінгвінії заробляю на екстракті з пучка чебрецю в сто разів більше, ніж заробив би в поті лица свого за сорок років, даючи розгрішення по найлюдніших державах Європи й Америки. Йй-богу, чи буде Пінгвінія

щасливіша, коли поліцейський комісар витягне мене звідси й вирядить пароплавом на Нічні Острови?

По цій мові конільський чернець підвівся й повів свого гостя у велику повітку, де сотні сирит у синій одежі пакували пляшки, забивали ящики й ліпили налічки. У вухах гуло від гуркоту молотків та скрипу паків по рейках.

— Тут у мене експедиція, — сказав Корнемюз. — Уряд проклав мені через ліс залізницю й поставив станцію коло моїх воріт. Щодня я навантажую своїми виробами три вагони. Самі бачите, республіка не зовсім убила віру.

Агарік зробив останню спробу, щоб залучити мудрого хіміка до справи. Він почав доводити йому, що негайний, щасливий, певний і блискучий успіх забезпечений.

— Хіба ж ви не хочете допомогти? — додав він. — Хіба не хочете визволити свого короля з вигнання?

— Вигнання приємне людям з міцною волею, — відказав конільський чернець. — Послухайтеся мене, любий брате Агарік, відмовтесь на час від вашого наміру. Але я не творю собі ілюзій. Я знаю, що мене чекає. Чи буду, чи не буду я в вашій партії, а спокутувати доведеться однаково, якщо ви програєте.

Панотець Агарік попрощався з своїм приятелем і повернувся в свою школу задоволений. Корнемюз, гадав він, не маючи змоги перешкодити змові, бажатиме успіху їй і дасть гроші.

Агарік не помилявся. Та й справді, між священиками й ченцями була така солідарність, що вчинок одного з них зобов'язував усіх. У цьому був і гарний і поганий бік їхньої справи.

Розділ II

ПРИНЦ КРЮШО

Агарік вирішив негайно вдатись до принца Крюшо, що шанував його своєю приязню. Надвечір він, перебравшись прасолом, вийшов із школи й сів на пароплав «Святий Маель».

Другого дня він прибув у Дельфінію. На цій гостинній землі в Чіттерлінзькому* замкові й пізнавав Крюшо грікоту вигнання.

Агарік зустрів принца по дорозі в автомобілі, яким він гнав з двома паннами з швидкістю ста тридцяти кілометрів за годину. Побачивши його, чернець замахав червоним парасолом, і принц спинив машину.

— Це ви, Агаріку? Сідайте! Нас уже троє, та дарма, потіснимось трохи. Візьмете одну дівчину на коліна.

Благочестивий Агарік сів у авто.

— Які новини, любий панотче? — спитав молодий принц.

— Великі новини, — відповів Агарік. — Чи вільно мені казати?

— Цілком вільно. Від пани у мене немає жодних таємниць.

— Пінгвінія жадає вас, ваша світлість. Ви не повинні бути глухим до її поклику.

Агарік змалював загальний настрій і виклав план широкої змови.

— На перше ж мое гасло, — сказав він, — всі ваші прибічники зразу повстануть. З хрестом у руках і підібравши рясина, ваші преподобні ченці поведуть озброєну юрбу на палац Формоза. Ми понесемо жах і смерть у лави ваших ворогів. І в нагороду за наше старання ми тільки просимо вас, ваша світлість, щоб воно не пішло намарно. Ми благаємо вас посісти трон, якого ми вам здобудемо.

Принц просто відповів:

— Я в'їду в Альку на зеленому коні.

Агарік узяв до уваги цю мужню відповідь. І хоч, всупереч звичаям, на колінах у нього сиділа панна, він у величому душевному пориві почав заклинати принца бути вірним своїм королівським обов'язкам.

— Ваша світлість, — скрикнув він, заридавши, — не забудьте ж тоді, що ваші ченці визволили вас з вигнання, вернули вас народові вашому, посадили вас на трон ваших предків і поклали на голову вашу царствений гребінь дракона. Хай же будете ви славні, король Крюшо, як і предок ваш, Драко Великий!

Зворушений принц кинувся цілувати свого визвольника, але дістатись до нього можна було тільки крізь товщу двох пани, — така була тіснота в цій історичній кареті.

— Панотче, — сказав він, — я хотів би, щоб ціла Пінгвінія була свідком цих обіймів.

— Це видовище зміцнило б її, — сказав Агарік.

Тимчасом машина ураганом мчала через села й містечка,

розчавляючи під невиситими шинами курей, гусей, індиків, качок, цесарок, котів, собак, дітей, хліборобів і селянок.

А благочестивий Агарік снував у голові великі плани. Його голос, що виходив з-поза спини дівчини, висловив таку думку:

— Треба буде грошей, багато грошей.

— Це ваша справа,— відповів принц.

Але перед грізним авто вже розчинилась садова брама.

Обід був пишний. Пили за драконячий гребінь. Всім відомо, що келих із покришкою є символ вищої влади. Тому принц Крюшо та його дружина, принцеса Гудруна, пили з келихів, схожих на дароносиці. Принц не раз наливав собі червоного й білого пінгвінського вина.

Крюшо дістав справді принцівське виховання — він чудово керував автомобілем, але також тямився й на історії. Казали, що він дуже знається в славній старовині свого роду: справді, за десертом він подав визначний доказ свого знання в цій галузі. Коли мова зайшла про незвичайні прикмети, що мали славетні жінки, він сказав:

— Тому суцця правда, що в королеви Крюшо, іменем якої я звуся, була мавпяча голівка під пупком.

Увечері Агарік мав остаточну розмову з трьома старими радниками принца. Грошей вирішили просити в тестя Крюшо, якому хотілося мати зятя-короля, у кількох дам-евреюк, яким кортіло потрапити в дворянство, і нарешті в принца-регента Дельфінії, що пообіцяв допомогти Драконідам, гадаючи реставрацією Крюшо ослабити пінгвінів, віковичних ворогів свого народу.

Три старі радники розподілили між собою три найголовніші двірські посади — камергера, сенешаля* і хлібодара, а решту посад доручили роздати ченцеві, керуючись інтересами принца.

— Треба винагородити всіх за вірність,— заявили три старі радники.

— І за зраду,— сказав Агарік.

— Цілком справедливо,— відповів один з них, маркіз Сепле*, що мав досвід у революціях.

Почались танці. Після балу принцеса Гудруна роздерла свою зелену сукню на кокарди; один шматок вона власною рукою пришила до грудей ченця, що заплакав від зворушення і вдячності.

Пан де Плюм*, принців шталмейстер, того ж вечора подався на розшуки зеленого коня.

Розділ III

ТАЄМНІ ЗБОРИ

Повернувшись до столиці Пінгвінії, преподобний отець Агарік відкрився з своїми планами принцеві Аделестану де Босено, знаючи його драконівські настрої.

Принц належав до найвищого дворянства. Тортіколі де Босено походили аж від Бріана Благочестивого й посідали за драконідів найвищі державні посади. Філіпп Тортіколь *, великий емірал Пінгвінії, хоробрий, вірний, щирий, але мстивий, віддав ворогам порт Ля Крік і весь пінгвінський флот, запідозривши королеву Крюшо в зраді з молодим ко-нюхом. Саме ця велика королева подарувала родові Босено срібну грілку, що красується на їхньому гербі. Щождо де-візу їхнього, то він не сягає далі XVI століття, і ось його походження. Якось святкової ночі, гуляючи серед юрби царедворців, що набились у королівський сад подивитись на фейерверк, герцог Жан де Босено підійшов до герцогині Скульської й засунув їй руку під сукню, не викликавши цим з боку дами ніякого протесту. Король, проходячи мимо, застукав їх, але сказав тільки: «І так буває». Ці слова й зробилися девізом роду Босено.

Принц Аделестан не зламав заповітів предків своїх; він зберігав непохитну вірність родові драконідів і нічого так не бажав, як реставрації принца Крюшо, що віщувала, на його думку, й реставрацію його зруйнованого достатку. Тим-то він охоче погодився з думками преподобного отця Агаріка. Він зразу ж пристав на плани ченця і негайно звів його з найпалкішими й найпевнішими роялістами з своїх знайомих — графом Клена, паном де ля Трюмель, віконтом Олів і паном Бігуром. Щоб обміркувати путі й засоби, вони зібралися вночі на дачі герцога Ампульського * за два льє на схід від Альки.

Пан де ля Трюмель висловився за легальну дію.

— Ми не повинні виходити за межі законності,— коротко сказав він.— Ми люди порядку. Тільки невтомною пропагандою добиватимемось ми здійснення наших надій. Треба змінити настрої країни. Наша справа переможе, бо вона справедлива.

Принц де Босено висловив протилежну думку. Він гадав, що для перемоги справедливої справи треба не менше, якщо не більше, сили, ніж для перемоги несправедливої справи.

— За теперішнього становища,— сказав він спокійно,— є три способи дії: підбити різників, підкупити міністрів і заарештувати президента Формоза.

— Заарештувати Формоза було б помилкою,— зауважив пан де ля Трюмель.— Президент за нас.

Якщо один дракофіл пропонував заарештувати президента Формоза, а другий дракофіл уважав його за приятеля, то це пояснювалось поведженням і настроєм голови республіки. Формоз виявляв прихильність до роялістів, якими захоплювався і яких наслідував у манерах. Так, якщо він і посміхався, коли йому говорили про драконячий гребінь, то тільки з думкою надіти його на свою власну голову. Верховна влада вабила його не тому, що він почував себе здатним до неї, а просто він любив похизуватись. За міцним висловом одного пінгвінського літописця, «це був індик».

Принц де Босено обстоював свою пропозицію вирушити із зброєю в руках на палац Формоза й на Палату Депутатів.

Граф Клена був ще енергійніший:

— Насамперед,— сказав він,— треба вирізати, видушити й вибити республіканців і всіх прихильників уряду, а потім побачимо.

Пан де ля Трюмель був поміркований. А помірковані завжди помірковано ставляться до насильства. Він визнав, що політика графа Клена нав'язана благородним почуттям, що вона відважна, але несміливо зауважив, що вона, мабуть, не відповідає принципам і сама по собі до певної міри небезпечна. Нарешті, він погодився її обговорити.

— Я пропоную,— додав він,— скласти відозву до народу. Хай знають, хто ми такі. За себе я відповідаю, що не сховаю свого прапора в кишеню.

Тоді слово взяв пан Бігур:

— Панове, пінгвіни незадоволені з нового ладу, бо вони його мають, а людям властиво скаржитись на обставини свого життя. Але zarazом пінгвіни й бояться змінити режим, бо все нове завжди лякає. Вони не знають драконячого гребеня, і коли часом трапляється їм казати, що вони за ним шкодують, то не треба цьому давати віри,— зразу можна побачити, що вони кажуть це необмірковано й під лихий настрій. Не робімо собі ілюзій про їхнє ставлення до нас. Нас вони не люблять. Вони ненавидять геть усю ари-

стократію з підлих заздрощів і з щирої любові до свободи. А ці два почуття в народі дуже міцно поєднані. Громадська думка не проти нас, бо вона нас не знає. Та коли вона знатиме, чого ми хочемо, вона за нами не піде. Якщо ми покажемо, що хочемо зруйнувати демократичний режим і відновити драконячий гребінь, то хто ж буде нашим прихильником? Різники та дрібні крамарі. Та чи можемо ми до кінця покладатись навіть на цих крамарів? Вони незадоволені, але в глибині серця вони республіканці. Їм не так хочеться побачити Крюшо, як продати свій поганенький крам. Діючи одверто, ми всіх розполошимо.

Щоб здобути прихильність і прибічників, ми мусимо вдавати, що хочемо не повалити республіку, а, навпаки — відновити її, піднести, очистити, поліпшити її, прикрасити, оздобити її, уквітчати й напахтити її — словом, зробити її величною і чарівною. Тому ми й не повинні діяти самі. Всім відомо, що ми неприхильні до теперішнього ладу. Нам треба звернутись до когось з друзів республіки, а ще краще — до якогось оборонця цього режиму. Важко тільки вибрати — до кого саме. Годилося б спинитись на комусь найпопулярнішому й, сказати б, найбільш республіканському. Ми прихилимо його до себе лестоцями, подарунками, а найбільше — обіцянками. Обіцянки коштують дешевше за подарунки, а важать багато більше. Ніколи не можна дати стільки, як даючи надії. Необов'язково, щоб він був розумний. Я волів би навіть безголового. Дурні в шахрайстві незамінні. Послухайте мене, панове, повалити «Громадську Справу» можна тільки руками самих «виконавців». Будьмо обережні! Обережність не виключає енергії. В разі потреби я завжди до ваших послуг.

Ця промова справила на слухачів велике враження. Надто вразила вона благочестивого Агаріка. Але кожен найбільше клопотався набути собі становище й прибутки. Організували таємний уряд, в якому всі присутні були призначені на дійсних членів. Герцогові Ампульському, як найбільшій фінансовій силі в партії, доручили збирати гроші й зосередити кошти на пропаганду.

Збори вже мали розходитись, коли це надворі хтось із простолюдів завів на старовинний мотив:

Босено — свиня, не свинка,
Вийдуть з нього і ковбаси,
І сосиски, й добра шинка —
Підвечірок вельми ласий.

Цю пісеньку співали по алькійських передмістях уже років з двісті. Принцєві де Босено вона не була до вподоби. Він вийшов на площу і, побачивши, що співає її робітник, який лагодить на церкві дах, ввічливо попросив його заспівати щось інше.

— Я співаю те, що мені подобається,— відповів робітник.

— Друже, ви зробіте меніприємність.

— Не маю охоти робити вамприємність.

Принц де Босено був з природи мирний, але запальний і неабиякий на силу.

— Злізай, мерзото, а то я до тебе полізу! — крикнув він грізно.

А що дахар, сидячи верхи на хребті покрівлі, не збирався навіть ворухитись, князь прудко виліз драбиною при дзвіниці на дах, кинувся на співака й так приглушив його кулаком, що той покотився з вибитими щелепами в жолоб. На цю хвилину душ з восьмеро теслярів, що працювали в бані, почули крик товариша й визирнули у віконце, а побачивши на даху принца, метнулись до нього по драбині, що лежала на покрівлі, наздогнали його в ту мить, як він злазив уже в дзвіницю, й пустили його сторч головою по сто тридцяти семи приступках кручених сходів.

Розділ IV

ВІКОНТЕСА ОЛІВ

Пінгвіни мали першу армію в світі. Також і дельфіни. І так само перші армії були в кожного народу в Європі. Якщо розміркувати, то в цім нема нічого дивного. Бо всі армії — перші в світі. Друга армія в світі, якби вона могла існувати, потрапила б у геть невігідне становище, — вона була б певна своєї поразки. Її треба було б негайно розпустити. Тому всі армії є перші в світі. У Франції це зрозумів славетний полковник Маршан, бо коли журналісти спитали його про російсько-японську війну перед переправою через Ялу*, він, не вагаючись, назвав російську армію також першою в світі, як і японську. І треба зазначити, що хоч яких страшних поразок зазнає армія, вона ніколи свого першого становища в світі не втрачає. Бо коли перемоги свої

народи приписують здібностям генералів і хоробрості солдатів, то поразки завжди пояснюють незрозумілою фатальністю. Навпаки, становище флоту визначається числом суден у ній. Є перший, другий, третій флот і так далі. Тому й жодної непевності щодо наслідків морської війни не буває.

Пінгвіни мали першу армію і другий флот у світі. Флотом цим командував славнозвісний Шатійон *, що мав титул еміралбара, скорочено — емірала. Це саме слово, на жаль, тільки зіпсоване, і досі в багатьох європейських націй означає найвищого командувача морським військом. А що в пінгвінів був тільки один емірал, то цей чин, можна сказати, мав велике значення.

Емірал не належав до дворянства; він був дитям народу, і народ любив його, народ тішився шаную, що випала на долю одному з синів його. Шатійон був вродливий, щасливий і ні про що не думав. Ніщо не тьмарило його ясного погляду.

Преподобний панотець Агарік, визнавши після промови пана Бігура, що теперішній режим можна знищити тільки за допомогою когось із його оборонців, накинув оком на емірала Шатійона. Він пішов до свого приятеля, преподобного панотця Корнемюза, і попросив у нього велику суму грошей, яку той, зітхаючи, дав йому. Цими грішми він підкупив шістьсот алькійських різників, що бігли за конем Шатійона й гукали: «Хай живе емірал!»

Тепер Шатійон і кроку не міг ступити без овацій.

Віконтеса Олів попросила в нього таємного побачення. Він прийняв її в одному з павільйонів Адміралтейства¹, оздобленому якорями, блискавками й гранатами.

Вона була в скромній сіросиній сукні. На гарненькій білявій голові мала капелюшок з трояндами. Її очі блищали сапфірами з-під вуальки. Серед усього дворянства не було витонченішої жінки за віконтесу, що походила з сім'ї єврейських капіталістів. Вона була висока й добре збудована; фігуру мала за модою поточного року, стан — за модою поточного сезону.

— Я не можу стримати свого хвилювання, емірале... — сказала вона чарівним голосом. — Воно й природно... коли бачиш героя...

— Дякую за ласку. Скажіть, будь ласка, пані віконтесо, чому я маю честь бачити вас у себе?

¹ Або краще сказати — Еміральства. (Прим. автора).

— Мені давно вже хотілось побачити вас, поговорити з вами... Тому я залюбки взяла на себе доручення до вас.

— Сідайте ж, прошу вас.

— Як тут затишно!

— Справді, тут тихо.

— Чути, як пташки співають.

— Сідайте ж, шановна пані.

І він підсунув їй крісло.

Вона сіла проти світла.

— Емірале, я прийшла до вас з дуже важливим дорученням, з таким дорученням...

— Поясніть же.

— Ви бачили коли-небудь принца Крюшо, емірале?

— Ніколи.

Вона зітхнула.

— В тім-то й лихо. А він за щастя мав би побачитися з вами! Він шанує і цінить вас. Ваш портрет стоїть у нього на столі поруч портрета його матері принцеси. Яка шкода, що його не знають! Це чарівний принц, і як уміє він віддячити за все, що для нього роблять! З нього буде великий король. Бо він, безперечно, буде королем. Він вернеться, і то раніш, ніж гадають. І моє доручення якраз торкається...

Емірал підвівся:

— Ні слова більше, шановна пані. Я поважаю республіку й довіряю їй. Я її не зраджу. Та й навіщо мені зражувати? Я вдосталь маю шани й чинів.

— Ваша шана й чини, дозвольте сказати вам, любий емірале, далеко не відповідають вашим заслугам. Коли б справедливо нагородити вас за послуги, ви були б еміралісимум і генералісимум, найвищий командувач військом і флотом. Республіка дуже невдячна до вас.

— Всі уряди так чи так невдячні.

— Так, але республіканці заздрять вам. Ці люди бояться всякої зверхності. Вони терпіти не можуть військових. Все, що торкається флоту і армії, їм ненависне. Вони бояться вас.

— Можливо.

— Це ж негідники. Вони гублять країну. Невже ви не хочете врятувати Пінгвінію?

— Як саме?

— Прогнати всіх шахраїв-республіканців.

— Що ж ви пропонуєте мені, шановна пані?

— Зробити те, що напевне станеться. Коли не ви зробіте, то хтось інший. От хоч би й наш генералісімус — він ладен усіх міністрів, депутатів та сенаторів кинути в море й закликати принца Крюшо.

— Ох, негідник, мерзотник! — скрикнув емірал.

— А ви зробіть з ним те, що він з вами зробив би. Принц зуміє віддячити вам за послуги. Він дасть вам шпагу конетабля* й чудову грошову винагороду. Тимчасом мені доручено передати вам запоруку його королівської ласки.

За цим словом вона видобула з корсажа зелену кокарду.

— Що воно таке? — спитав емірал.

— Крюшо посилає вам свої кольори.

— Заберіть їх з собою, будь ласка.

— Щоб їх запропонували генералісімусу, а він не відмовився бі.. Ні, любий емірале, дозвольте приколоти їх до ваших славетних грудей.

Шатійон м'яко відсторонив молоду жінку. Але вже хвилинка кілька вона здавалась йому напрочуд гарною; і це враження в ньому ще збільшилось, коли до нього злегка доторкнулись дві голі руки й дві ніжні рожеві долоні. Він майже зразу піддався. Олів пов'язувала стрічку дуже поволі. А коли скінчила, з глибоким реверансом привітала Шатійона з титулом конетабля.

— Я був честолюбний, як і товариші мої, — відповів моряк, — з цим я не таюся. Може, й тепер я ще честолюбний. Але, слово честі, коли дивлюсь на вас, то тільки одного бажаю — притулку й серця.

Вона кинула на нього чарівне проміння сапфірів, що блищали в неї під повіками.

— Це теж можна мати... А що ви там робите, емірале?

— Шукаю серця.

Вийшовши з павільйону Адміралтейства, віконтеса негайно рушила до преподобного панотця Агаріка із звітом про свій візит.

— Треба навідуватись до нього, — сказав суворий чернець.

ПРИНЦ ДЕ БОСЕНО

Підкуплені дракофілами газети вранці і ввечері співали хвалу Шатійонові й разили соромом і ганьбою міністрів республіки.

Скрізь по алькійських бульварах продавали його портрети. Молоді нащадки Рема*, що носять на голові гіпсові фігурки, продавали бюсти Шатійона.

Шатійон щовечора виїздив прогулятися на білому коні по Лузі Королеви, де збирався цвіт громадянства. Дракофіли розставляли на проїзді емірала злидарів-пінгвінів, що вигукували: «Нам потрібен Шатійон!» Тому алькійська буржуазія переймалась до емірала глибоким захопленням. Купчихи шепотіли: «Він чудовий». Елегантні дами, стишивши біг своїх авто, посилали йому поцілунки під захоплене гукання навісної юрби.

Одного разу він зайшов у тютюнову крамницю, а два пінгвіни, що кидали в скриньку листи, пізнали Шатійона й крикнули на весь голос: «Хай живе емірал! Геть республіканців!» Всі перехожі спинились коло крамниці. Шатійон запалив цигарку перед густим натовпом захоплених громадян, що махали капелюхами й кричали. Натовп невпинно збільшувався; ціле місто, йдучи за своїм героєм, провело його з піснями до павільйону Адміралтейства.

В емірала був старий бойовий товариш з чудовим службовим становищем — субемірал Вольканмуль. Щирий, як золото, вірний, як власна шпага. Вольканмуль, пишаючись суворою незалежністю своєю, знався й з прибічниками Крюшо, і з міністрами республіки й казав тим і тим правду в вічі. Пан Бігур зо зла запевняв, що він каже правду одним про одних. Справді, він не раз допускався прикрих необережностей, але в цьому охоче добачали тільки вільність солдата, непричетного до інтриг. Він щоранку бував у Шатійона, до якого ставився з сердечною грубістю бойового брата.

— Ну, друзяко, от ти й популярний став,— казав він йому.— Твою пику продають на люльках і на лікерних пляшках, і всі алкійські п'яниці ригають твоїм ім'ям у канави... Шатійон — герой Пінгвінії! Шатійон — оборонець слави й могутності пінгвінської!.. Хто б сказав? Хто б подумав?

І рипуче сміявся. Потім питає, змінивши тон:

— А без жартів, хіба тебе не дивує така пригода?

— Аж ніяк,— відповідає Шатійон.

І вірний Вольканмуль виходив, грюкнувши дверима.

Тимчасом для побачень з віконтесою Олів Шатійон найняв невеличке помешкання у дворі на вулиці Іоанна Тальпи № 18. Вони бачилися щодня. Він безтямно любив її. В своєму вояцькому й моряцькому житті він знав силу жінок — червоних, чорних, жовтих, білих, іноді й дуже гарних; але тільки тепер він спізнав, що таке жінка. Коли віконтеса Олів називала його своїм другом, своїм ніжним другом, він почував себе на небі, і йому здавалося, що зорі торкаються його волосся.

Вона приходила, трохи запізнившись, клала свою сумку на столік й казала поважно:

— Дозвольте мені сісти отут, коло ваших ніг.

І починала висловлювати йому думки, нав'язні благочестивим Агаріком, і перепиняла їх поцілунками та зітханнями. Вона просила звільнити такого-то офіцера, віддати командування іншому, послати ескадру туди або туди.

А потрібної хвилини скрикувала:

— Який ви ще молодий, друже!

І він робив усе, що вона хотіла, бо був простодушний, бо бажав носити шпагу конетабля й одержати розкішну винагороду, бо йому приємно було грати подвійну гру, бо йому трохи марилось урятувати Пінгвінію, бо він був закоханий.

Чарівна жінка умовила його вивести військо з порту Ля Крік, де мав висадитися Крюшо. Отак принцеві забезпечили безборонний в'їзд до Пінгвінії.

Щоб ширити агітацію, благочестивий Агарік організував прилюдні збори. Дракофіли щодня влаштовували одне, два й три зібрання в якійсь з тридцяти шести дільниць Альки, переважно в народних кварталах. Їм хотілось підбити під свою руку людей нижчого стану, яких у містах найбільше. Отож вони влаштовували чудові збори четвертого травня в старому хлібному ринкові, в центрі людного передмістя, де безліч хазяйок сидять на порозі своїх помешкань і безліч дітей граються у канавах. Зібралось дві тисячі душ, на думку республіканців, і шість тисяч за підрахунком дракофілів. Серед присутніх був цвіт пінгвінського громадянства, принц і принцеса де Босено, граф Клена, пан де ля Трюмель, пан Бігур і кілька багатих дам-евреюк.

Генералісимум національної армії з'явився в уніформі. Йому зробили овацію.

Президія була ретельно добрана. На голову обрали Рошена.— секретаря жовтих синдикатів, простого, але добромисного робітника, що посів місце між графом Клена й різником Мішо.

В кількох красномовних виступах режим, який Пінгвінія собі вільно обрала, було названо смітником і відхідком. Президента Формоза не зачіпали. Ні про Крюшо, ні про священиків навіть не згадували.

Збори мали бути дискусійні, і тому зголосився говорити якийсь оборонець ладу й республіки, робітник з професії.

— Панове,— сказав голова Рошен,— ми оголосили, що збори будуть дискусійні. Слово наше тверде; ми не такі, як наші супротивники, ми люди чесні. Даю слово опонентові. Бог знає, що нам доведеться почути! Прошу вас, панове, якомога довше стримувати прояв вашої зневаги, огиди й обурення.

— Панове...— почав оратор.

Але обурена юрба зразу ж звалила його, стоптала ногами й викинула з зали його спотворене тіло.

Ще не вщухло хвилювання, як на трибуну зійшов граф Клена. Тюкання змінилось овацією, і коли встановилась тиша, промовець виголосив:

— Товариші, зараз ми побачим, чи маєте ви кров у жилах. Треба вирізати, видушити й вибити республіканців.

Ця промова викликала такий грім оплесків, що старий сарай захитався і густий порох, що знявся з брудних стін та сточених червою балок, укрив присутніх їдучими й темними хмарами.

Схвалили резолюцію, що ганьбила уряд і вітала Шатійона. І збори розійшлися, співаючи визвольного гімна: «Нам потрібний Шатійон».

З старого ринку був тільки один вихід — у довгий і брудний провулок, затиснутий між сараями для омнібусів та вугільними склепами. Ніч була не місячна, стояла холодна мряка. Вихід з провулка зайняв добрий загін поліцаїв, що примушували дракофілів проходити невеличкими гуртками. Такий наказ вони справді одержали від свого начальника, що намагався зменшити піднесення навісної юрби.

Затримані в провулку, дракофіли йшли в ногу, співаючи: «Нам потрібний Шатійон». Та невдовзі ця затримка обурила їх, і вони, не тямлячи її причини, почали штовхати

тих, що були попереду. По всьому провулку пішов тиск, і перша лава впала просто на широкі груди поліцаїв. Ті не почували до дракофілів жодної ненависті; в глибині серця вони любили Шатійона, але опиратись натискові й поборювати насильство насильством є річ природна; дужі люди мають нахил користуватись своєю силою. Тим-то поліцаї зустріли дракофілів добрими стусанами чобіт, підбитих залізом. Юрба зненацька відсахнулася. Загрози й крики перемішались з піснею.

— Вбійники! Вбійники!.. «Нам потрібний Шатійон!»
Вбійники! Вбійники!

«Не штовхайтесь»,— казали в темному провулку обережні. Серед них стояв у темряві лагідний, непохитний і мирний принц де Босено, вирізняючись серед юрби своєю високою постаттю й випростовуючи серед звихнутих членів і розчавлених ребер свої кремезні плечі й міцні груди. Він вибачливо й спокійно чекав. Тимчасом народ через рівні проміжки проходив між лавами поліцаїв, і тому лікті круг принца почали вже не так глибоко вдюшуватись у груди; дихати було вже вільніше.

— От бачите, ми й вийдемо кінець кінцем,— сказав, посміхаючись, цей добрий велетень.— Терпіння й час...

Він видобув з кишені сигару, взяв її в рот і засвітив сірника. І раптом побачив при світлі свою дружину, принцесу Анну, в міцних обіймах графа Клена. Побачивши це, він кинувся на них і почав щодуху молотити ціпком їх самих і всіх, що коло них стояли: Його насилу обеззброїли, але ніяк не могли відтягти від супротивника. І поки неприютну принцесу передавали з рук на руки над схвильованою й цікавою юрбою аж до карети, чоловіки зчепилися в запеклій бійці. Принц де Босено загубив у ній капелюх, лорнет, сигару, краватку і бумажник, набитий інтимними листами та політичною кореспонденцією; загубив навіть чудотворні образки, одержані від доброго панотця Корнемюза. Але він так люто штурхонував супротивника в живіт, що бідолаха висадив залізні ґратки і сторч головою крізь скляні двері ввігнався в вугільний склеп.

На галас боротьби й гомін стовпища збіглися поліцаї й кинулись на принца, але той вчинив їм лютий опір. Він поклав трьох без духу на землю, а ще семеро пішли врозтіч з розбитими щелепами, розкряною губою, заюшеним носом, проваленою головою, обідраним вухом, звихнутими ключицями й перебитими ребрами. Та зрештою він впав,

і його — скривавленого, потовченого й обдертого — потягли в сусідній поліцейський пост, де він пересидів ніч, лютуючи та ревучи з безсилля.

Гурти маніфестантів аж до ранку ходили містом, співаючи: «Нам потрібний Шатійон» та б'ючи шибки по будинках, де жили міністри «Громадської Справи»;

Розділ VI

ПАДІННЯ ЕМІРАЛА

Та ніч була апогеєм дракофільського руху. Монархісти були певні перемоги. Найголовніші з них посилали принцеві Крюшо привітання бездротовим телеграфом. Дами вишивали йому шарфи й пантофлі. Пан де Плюм знайшов зеленого коня.

Благочестивий Агарік теж поділяв загальну надію. А втім, він невпинно працював, щоб здобути претендентові нових прибічників.

— Треба,— казав він,— розворушити найглибші верстви.

Для цього він зв'язався з трьома робітничими синдикатами.

Тоді ремісники не жили вже, як було за драконідів, під цеховою владою. Вони були вільні, але не мали певного заробітку. Довго жили вони окремо один від одного, без допомоги й підтримки, а потім об'єдналися в синдикати. В касах цих синдикатів було порожньо, бо члени їх не мали звички платити свої внески. Були синдикати з тридцятьма тисячами членів, були з тисячею, п'ятьма або двома сотнями. В деяких лічилось два-три члени, а то й менше. Але список членів не публікувався, тому й важко було відрізнити великі синдикати від малих.

Після плутаних і темних заходів благочестивого Агаріка звели в одній із зал Мулен де ля Галет * з товаришами Дагобером, Тронком і Балафієм, секретарями трьох професійних синдикатів, де в першому було чотирнадцять членів, у другому — двадцять чотири, а в третьому — тільки один. На цьому побаченні Агарік виявив надзвичайну спритність.

— Панове,— сказав він,— наші політичні й соціальні ідеали багатьма сторонами не збігаються, але є точки, в

яких ми можемо порозумітися. У нас спільний ворог. Уряд експлуатує вас і глузує з вас. Допоможіть нам скинути його; ми дамо вам скільки зможемо коштів, і, крім того, ви можете розраховувати на нашу вдячність.

— Зрозуміло. Гроші на бочку,— сказав Дагобер.

Преподобний панотець поклав на стіл торбинку, яку йому з слізьми на очах дав конільський гуральник.

— По руках! — сказали троє товаришів.

Отак був підписаний цей урочистий договір.

Зразу, як тільки чернець пішов, радіючи з прилучення до своєї справи широких народних мас, Дагобер, Тронк і Балафій свиснули на своїх жінок Амалію, Рену та Матильду, що чекали на вулиці гасла, і всі шестеро, побравшись за руки, почали танцювати круг торбинки, приспівуючи:

Шатійоне, хоч ти й дуже хочеш,
А того, що маю, не доскочиш...
Тю, тю, попівська ряса!

І замовили миску гарячого вина.

Ввечері вони пішли вшістьох по шинках, співаючи своєї нової пісеньки. Вона сподобалась, бо агенти таємної поліції доповідали, що день у день більше робітників співають по околицях:

Шатійоне, хоч ти й дуже хочеш,
А того, що маю, не доскочиш...
Тю, тю, попівська ряса!

На провінцію дракофільська пропаганда не перекинулась. Преподобний Агарік марно дошукувався причини цього явища, аж ось старий Корнемюз просвітив його:

— Я дістав доказ,— зітхнув конільський чернець,— що скарбник дракофілів, герцог Ампульський, купив собі в Дельфінії маєток на кошти, призначені на пропаганду.

Партії бракувало грошей. Принц де Босено, загубивши під час бійки бумажник, мусив тепер всіляко викручуватись, а його палка вдача проти цього обурювалась. Віконтеса Олів коштувала дуже дорого. Корнемюз порадив обмежити витрати на цю пані.

— Вона нам вельми корисна,— зауважив благочестивий Агарік.

— Безперечно,— відказав Корнемюз.— Але, руйнуючи нас, вона нам шкодить.

Серед дракофілів почався розбрат. На їхніх радах панувала незгода. Дехто хотів, за прикладом пана Бігура й

благочестивого Агаріка, до кінця провадити політику перетворення республіки; інші, яким облуда вже набридла, мали бажання проголосити драконячий гребінь і присягалися перемогти під цим стягом.

Вони посилались на перевагу визначеного становища й на незмогу далі прикидатись. Справді, публіка вже догадувалась, куди хилиться агітація,— догадувалась, що прибічники емірала хочуть знищити впень «Громадську Справу».

Пішла поголоска, що принц має висісти в Ля Кріку і вїхати в Альку на зеленому коні.

Ці чутки розпалювали фанатичних ченців, захоплювали вбоге дворянство, тишили багатих єврейок і давали надію дрібним крамарям. Але дуже мало хто з них ладен був купити це добро ціною соціальної катастрофи й порушення громадського спокою; а ще менше було таких, кому хотілось ризикувати для цього грішми, спокоем, волею чи навіть годиною своїх утіх. І навпаки — робітники, як завжди, готові були віддати свій робочий день республіці; в передмістях зростало глухе невдоволення.

— Народ з нами,— казав благочестивий Агарік.

Проте чоловіки, жінки й діти, виходячи з майстерень, горлали в один голос:

Геть Шатійона!
Тю, тю, попівська ряса!

А уряд виявляв ту кволість, незважливість, млявість, небайлівість, що властиві всім урядам і що покидають їх тільки тоді, коли вони стають на шлях сваволі й насильства. Одне слово, уряд нічого не знав, нічого не хотів і нічого не міг. В стінах свого президентського палацу Формоз був сліпий, німий, глухий, величний, невидимий, загорнутий у свої гордощі, як у перину.

Граф Олів радив востаннє зібрати гроші й вчинити переворот, поки Алька ще шумує.

Виконавчий комітет, що сам себе вибрав, ухвалив запросити Палату Депутатів і визначив заходи, як це зробити.

Повстання було призначене на 28 липня. Того дня над містом радісно зійшло сонце. Перед законодавчою палатою проходили хазяйки з кошиками, вуличні торговці продавали персики, груші й виноград, а коні візників, уткнувши в торбу носа, жували овес. Ніхто нічого не чекав — не тому, що зберігався секрет, а просто новина не здобула довіри. Ніхто не вірив у революцію, а звідси можна зро-

бити висновок, що ніхто й не хотів її. На другу годину в маленьку браму палати почали зрідка й непомітно проходити депутати. О третій годині з половиною на площу Революції посунули з суміжних вулиць чорні юрби. Незабаром цю широку просторінь геть zalив океан м'яких капелюхів, і натовп маніфестантів, невинно збільшуючись цікавими, перейшов міст і бився своєю темною хвилею об мурі законодавчої палати. До ясного неба здіймались вигуки, галас і співи: «Нам потрібний Шатійон! Геть депутатів! Геть республіку! Смерть республіканцям!» Священний загін дракофілів на чолі з принцем де Босено завів величний гімн:

Крюшо — особа славна,
Мудрець над мудреців!
Він сміливістю здавна
Усіх перевершив!

З-за мурів їм відповіла тільки мовчанка.

Ця мовчанка й відсутність варті zarazом бадьорила й лякала юрбу. Раптом пролунав грізний голос:

— В напад!

І велетенська постать принца де Босено випросталась на мурі, обведеному залізними гостряками й колючками. За ним кинулись його товариші й посунув натовп. Хто бив у мур, щоб провалити його, хто пробував погнути колючки й вирвати гостряки. Подекуди залізо піддалося. Кілька нападників уже сиділи верхи на розчищеному гребні мура. Принц де Босено розмахував величезним зеленим прапором. Зненацька юрба схитнулась, і протяжний крик жаху знявся над нею. На всіх виходах з палати з'явилась поліція та республіканські стрільці й вишикувались колоною під муром, коло якого враз спорожніло. Після безкінечної хвилини чекання забряжчала зброя, і поліція кинулась на юрбу в багнети. Ще за мить на порожній площі, вистеленій щіпками й капелюхами, запанувала лиховісна тиша. Ще двічі спробували дракофіли піти в наступ, і двічі їх було відкинуто. Повстання придушили. Але принц де Босено, стоячи з прапором у руці на мурі ворожої фортеці, відбивав напад цілого загону. Він валив додолу кожного, хто підступав. Нарешті, захитався, не втримався й упав на залізні гачки та й повис на них, притискуючи до грудей стяг драконідів.

Другого дня міністри республіки й члени парламенту вирішили вжити енергійних заходів. Марно силкувався цей

раз Формоз покрити винних. Уряд розглянув справу про Шатійона й мав позбавити його посад і чинів та притягти до найвищого суду, як бунтівника, ворога громадського добра, зрадника й таке інше.

Почувши про це, старі бойові товариші емірала, що ще вчора надокучали йому лестощами, почали одверто радіти. Тимчасом Шатійон лишився популярним серед алькійської буржуазії і на бульварах ще співали визвольний гімн: «Нам потрібний Шатійон».

Міністри були в скруті. Вони гадали віддати Шатійона найвищому судові. Але вони нічого не знали, вони перебували в цілковитій невідомості, як і належить тим, що керують людьми. Вони не могли висунути проти Шатійона доказів. Обвинувачення їхнє живилось тільки смішними брехнями шпиків. Участь Шатійона в змові, його зносини з принцем Крюшо лишались таємницею тридцяти тисяч дракофілів. Міністри й депутати підозрювали, навіть певні були, але доказів не мали. Прокурор республіки казав міністрові юстиції: «Для політичного процесу мені мало що треба, але в мене немає нічого; цього недосить». Справа не посувалась. Вороги республіки святкували перемогу.

18 вересня вранці по Альці поширилась чутка, що Шатійон утік. Всі схвилювались і дивувались. Не вірили, не могли зрозуміти.

А сталося ось що.

Одного разу бравий субемірал Вольканмуль, що ніби випадково зайшов у кабінет до міністра внутрішніх справ, пана Барботана, сказав за своїм звичаєм одверто:

— Пане Барботан, у вас колеги, здається мені, не дуже моторні, зразу видно, що на морі не командували. Той дурень Шатійон нагонить на них диявольського жаху.

На знак заперечення міністр махнув у повітрі ножем для розрізування паперу вздовж усього письмового столу.

— Не заперечуйте,— відказав Вольканмуль.— Ви не знаєте, як здихатись Шатійона. Ви не зважуєтесь притягти його до найвищого суду, бо непевні, чи пощастить висунути достатнє обвинувачення. Його оборонятиме Бігур, а з Бігура вправний адвокат... Маєте рацію, пане Барботан, маєте рацію. Процес був би небезпечний...

— Ох, друже мій,— незмушено промовив міністр,— коли б ви знали, які ми спокійні... Від своїх префектів я

дістаю цілком заспокійливі відомості. Пінгвіни своїм здоровим розумом засудять інтриги бунтаря-солдата. Чи можете ви подумати хоч на мить, щоб великий, розумний і працьовитий, народ, прихильний до ліберальних установ, що...

Вольканмуль урвав його глибоким зітханням:

— Ох, якби я мав час, то порятував би вас у скруті; Шатійон у мене зник би, як кулька в штукаря. Я одним махом вирядив би його в Дельфінію.

Міністр нашорошився.

— Це діло недовге,— казав моряк.— Одним махом я звільнив би вас від цієї тварюки... Але зараз у мене інший клопіт... Я оце всі кишені видмухав у баккара. Треба добути чимало грошей. Честь передусім, біс його матері.

Міністр і субемірал на мить мовчки ззиралися. Потім Барботан владно сказав:

— Субемірале Вольканмуль, звільніть нас від бунтівного солдата. Ви зробите Пінгвінії велику послугу, а міністр внутрішніх справ здобуде вам коштів на картярський борг.

Того ж вечора Вольканмуль з'явився до Шатійона й довго дивився на нього болісно й таємниче.

— Чого ти так скривився? — стурбовано спитав емірал.

Тоді Вольканмуль сказав йому з мужнім смутком:

— Старий брате бойовий, все викрито. Півгодини тому уряд про все довідався.

По цій мові Шатійон приголомшено впав у крісло.

Вольканмуль провадив:

— З хвилини на хвилину тебе можуть заарештувати. Раджу тобі тікати.

І вийняв годинника.

— Не гай ні хвилини.

— А все ж таки мені ще можна сходити до віконтеси

Олів?

— Це було б божевілля,— сказав Вольканмуль, подаючи його паспорта й сині окуляри та бажаючи йому мужності.

— Я її маю,— сказав Шатійон.

— Прощай, старий брате.

— Прощай, спасибі! Ти врятував мені життя.

— Це мій обов'язок.

За чверть години бравий емірал уже покинув місто Альку.

Вночі він сів у *Ля Крику* на старий катер і рушив у *Дельфінію*. Але за вісім миль від берега його захопило потужне судно, що пливло без вогнів під прапором королеви *Чорних Островів*. Ця королева давно вже палала до *Шатійона* фатальним коханням.

Розділ VII

ЗАКІНЧЕННЯ

*Nunc est bibendum**. Звільнившись від страхів, уникнувши великої небезпеки, уряд з радощів вирішив улаштувати народні свята з нагоди роковин відродження пінгвінів і встановлення республіки.

На церемонії були присутні президент *Формоз*, міністри, члени Палати й Сенату.

Генералісимус пінгвінського війська з'явився в парадній формі. Його зустріли овацією.

Прийшли суворі й пильні робітничі делегації з чорним прапором злиднів і червоним прапором повстання.

Президент, міністри, депутати, урядовці, представники цивільної і військової влади від свого імені і від імені народу склали давню присягу — жити вільними або вмерти. Вони рішуче приставали на цю альтернативу, але воліли краще жити вільними. Потім були ігри, промови, співи.

Коли представники держави поїхали, юрба громадян розпливлася повільними й спокійними хвилями, вигукуючи: «Хай живе республіка! Хай живе свобода! Геть попів!»

Газети відзначили того чудового дня тільки одну жалюгідну подію. Коли проходив урядовий кортеж, принц *де Босено* спокійно курив сигару на *Лузі Королеви*. Він підійшов до карети міністрів і крикнув громовим голосом: «Смерть урядовцям!» Його негайно ж схопили поліцейські агенти, але він учинив їм одчайдушний опір. Багатьох він кинув об землю, але не встояв проти численних супротивників, і його — прибитого, подертого, опухлого, подряпаного, невпізнанного, — потягли, кінець кінцем, на очах у дружини радісними вулицями до темної в'язниці.

Судді ретельно розслідували справу *Шатійона*. В павільйоні *Адміралтейства* знайшли листи, що викривали

участь преподобного панотця Агаріка. Громадська думка зразу ж повстала на ченців, і парламент ухвалив один по одному десяток законів, що звужували, зменшували, обмежували, розмежовували, касували, урізували й підтинали їхні права, пільги, вольності, привілеї та прибутки й ставили їхній діяльності численні непереборні перешкоди.

Преподобний панотець Агарік спокійно витримав суворість законів, що ціляли, били й разили його особисто, а також і страшне падіння емірала, в якому він був первопричиною. Він не то що не підкорився лихій долі, а ще й вважав її за явище минуше. Він укладав нові політичні плани, ще сміливіші за попередні.

Коли його проекти цілком визріли, він пішов якимсь уранці в Конільський ліс. На дереві свистів дрозд, їжачок похмуро перебіг кам'янисту стежку. Агарік ішов широкими кроками й бурмотів уривчасті слова.

Дійшовши до порогу лабораторії, де благочестивий промисловець стільки чудових років перегонив золотавий лікер святої Орберози, він побачив навкруги порожнечу й замкнуті двері. Обходячи круг будівель, він здивав на задвір'ї преподобного Корнемюза, що вилазив, підтикавши рясу, на драбину, приставлену до стіни.

— Це ви, друже мій? — спитав він. — Що це ви робите?

— Самі бачите, — кволим голосом відповів конільський чернець, глянувши на Агаріка сумовито. — Додому йду.

Його червоні зіниці вже не нагадували переможного блиску рубіна; вони блищали понуро й збентежено. Обличчя його втратило щасливу орядність. Гладесенький череп не чарував уже очей, — трудовий піт і червоні плями порушували його незрівнянну довершеність.

— Не розумію, — сказав Агарік.

— Тут і розуміти нема чого. Ви бачите наслідки вашої змови. З тої сили-силенної законів, що були скеровані проти мене, я багатьох уникнув. А проте деякі з них в мене потрапили. Ці мстиві люди закрили мою лабораторію і комори, сконфіскували мої пляшки, перегінний куб, реторти й запечатали мої двері. Тепер я мушу ходити додому у вікно. Через велику силу, потаєнці, і то вряди-годи щастить мені настоювати трави, та ще й з таким начинням, яке викинув би й найгірший винник.

— Ви терпите від переслідувань, — сказав Агарік. — Вони нам усім дошкуляють.

Конільський чернець повів рукою по тужливому чолі.

— Казав же я вам, брате Агарік, казав вам наперед, що справа ваша на нас окошиться.

— Поразка наша тимчасова,— жваво відповів Агарік.— Її причини цілком випадкові, вона є наслідок побічних обставин. Шатійон був дурень, він загинув від свого власного безглуздя. Послухайте мене, брате Корнемюз. Ми не можемо гаяти й хвилини. Треба визволити пінгвінський народ, треба звільнити його від тиранів, урятувати його від нього самого, реставрувати драконячий гребінь, відновити стару державу, добру державу, на славу релігії і процвітання віри католицької. Шатійон був погане знаряддя,— воно зламалось в наших руках. Візьмімо замість нього краще знаряддя. Я знаю людину, за чиею допомогою нечестива демократія буде знищена. Він цивільний, це — Гоморю. Пінгвінія нестямиться від нього. Він уже зрадив свою партію за коржа з медом. Ось хто нам потрібний!

Тільки-но почав він це казати, конільський чернець вліз у вікно й втягнув драбину.

— Я передбачаю,— відповів він, вистромивши носа в раму,— ви не заспокоїтесь, аж поки нас усіх до єдиного не виженуть з чудової, привітної і любної пінгвінської землі. На добраніч, хай вас бог боронить!

Агарік, стоячи під стіною, закликав брата свого лютого, щоб вислухав його ще хвилину:

— Зрозумійте ж свою користь, Корнемюзе! Пінгвінія з нами. Що нам треба, щоб перемогти? Ще одне зусилля... ще невеличкої грошової жертви і...

Але конільський чернець, не слухаючи його далі, заховався й зачинив вікно.

Книга шоста

НОВІ ЧАСИ

**СПРАВА ПРО ВІСІМДЕСЯТ ТИСЯЧ
В'ЯЗОК СІНА ***

Отче Зевес! О, звільни аргів'ян від цього туману!
Все навкруги проясни, дай можливість побачити очам.
Краще при світлі карай нас, якщо покарати ти нас хочеш.
(Іліада, XVII, вірш 645 і далі).

Розділ I

ГЕНЕРАЛ ГРЕТОК, ГЕРЦОГ СКУЛЬСЬКИЙ

Невдовзі по втечі емірала один єврей, Піро на привище, бажаючи вибитись у аристократію і послужити батьківщині, вступив до пінгвінського війська. Тодішній військовий міністр Греток, герцог Скульський, терпіти його не міг — дорікав йому запопадливістю, карлючкуватим носом, ревністю до науки, товстими губами й зразковою поведінкою. Щоразу, як шукали когось винуватого, Греток казав:

— Це, напевно, Піро.

Одного ранку начальник генерального штабу, генерал Пантер, повідомив Гретока про серйозну справу. Зникло вісімдесят тисяч в'язок сіна, призначеного для кінноти, навіть сліду їх не могли знайти.

Греток зразу ж гукнув:

— Напевно, Піро їх украв!

Хвилині кілька подумавши, він сказав:

— Що більше я думаю, тим більше переконуюсь, що ці вісімдесят тисяч в'язок сіна вкрав Піро. Це на нього схоже — вкрати сіно й продати за безцінь дельфінам, нашим заклятим ворогам. Ганебна зрада!

— Безперечно, — відповів Пантер. — Лишається тільки довести.

Того самого дня принц де Босено проходив коло кавалерійських казарм і почув, що панцерники, підмітаючи подвір'я, співають:

Босено — свиня, не свинка,
Вийдуть з нього і ковбаси,
І сосиски, й добра шинка —
Підвечірок вельми ласний.

Йому здалося суперечним усякій дисципліні, що солдати співають нахабну й революційну пісеньку, яку горлали під час повстання скалозуби-робітники. При цій нагоді він за-смутився про моральний занепад армії і з гіркою посмішкою подумав, що начальник цієї розбещеної армії, його давній приятель Греток, підло віддав її на поталу антипатріотичному урядові. І вирішив незабаром сам собі покласти край цій неподобі.

Принц де Босено був завзятий ворог сучасної демократії, вільної думки й того режиму, що пінгвіни самі собі вільно обрали. Він почував невсипушу й одверту ненависть проти євреїв і прилюдно й потайки, вдень і вночі працював для реставрації роду драконідів. Його палкий роялізм ще більше розпалювався через кепський стан його особистих справ, що день у день гіршали; бо кінця своїй грошовій скруті він сподівався тільки по вїзді спадкоємця Драко Великого в місто Альку.

Вернувшись у свій будинок, принц видобув з вогнетривкої шафи пакунок старих листів — приватну й зовсім секретну кореспонденцію, яку постачав йому один підкуплений урядовець і з якої видно було, що його давній приятель Греток, герцог Скульський, спекулював на постачанні і одержав від одного промисловця Малюрі не дуже й великого хабара, що самою скромністю своєю не давав змоги міністрові мати будь-яке виправдання в тому, що взяв його.

Принц прочитав листи з гіркою насолодою, старанно поклав їх назад у вогнетривку шафу й подався до військового міністра. На вдачу він був рішучий. Коли йому сказали, що міністр не приймає, він звалив варту, розштовхав ординарців, кинув об землю урядовців — цивільних і військових, висадив двері й пробився в кабінет здивованого Гретока.

— Поговорімо коротко, але широко, — сказав він йому. — Ти старий мерзотник. Та це ще дарма. Я просив тебе приборкати генерала Моншена, клятого верховоду республіканського, — ти не схотів. Просив тебе взяти на службу генерала Кляп'є, що стоїть за драконідів, і якому я особисто зобов'язаний, — не схотів. Просив тебе звільнити генерала Тандема, коменданта в Порт-Альці, що пограбував мене на п'ятдесят луї в баккара і сказав взяти мене в ручні кайдани, коли мене вели до найвищого суду, як спільника емірала Шатійона, — не схотів. Просив у тебе дати право постачання вівса й висівок, — не схотів. Та ти не тільки відповідав мені раз у раз незмінною відмовою, а ще й указав на мене своїм

колегам в уряді, як на особу небезпечну, за якою треба наглядати, і через тебе за мною стежить поліція, старий зраднику! Я вже нічого в тебе не прошу й скажу тобі тільки одне — звільняй поле, ти вже обрид. А на твоє місце ми примусимо твою паскудну республіку призначити когось із наших. Ти знаєш, що я людина слова. Якщо за двадцять чотири години не подаси в демісію, я публікую в газетах справу Малурі.

Але Греток промовив спокійно й стримано:

— Та замовчи, йолопе. Я якраз збираюся спровадити одного єврея на каторгу — віддаю Піро під суд, обвинувачую його в крадіжці вісімдесяти тисяч в'язок сіна.

Гнів принца де Босено відразу вщух і він посміхнувся.

— Не брешеш?

— Сам побачиш.

— Вітаю тебе, Греток. Але з тобою завжди треба бути обережним, тому я негайно публікую приемну новину. Сьогодні ввечері в усіх алькійських газетах будуть відомості про заарештування Піро...

І бурмотів, ідучи геть:

— Я так і знав, що цей Піро кепсько скінчить.

За хвилину до Гретока з'явився генерал Пантер.

— Пане міністр, я оце розглянув справу про вісімдесят тисяч в'язок сіна. Доказів проти Піро немає.

— Треба їх знайти, — відповів Греток, — цього вимагає правосуддя. Накажіть негайно заарештувати Піро.

Розділ II

ПІРО

Вся Пінгвінія з жахом довідалась про злочин Піро; і разом почувалось якесь задоволення, що цю крадіжку, яка ускладнювалася зрадою і мало чим різнилася від святотатства, вчинив дрібний єврей. Щоб зрозуміти це почуття, треба знати ставлення громадської думки до великих і дрібних євреїв. Як ми вже принагідно згадували в нашій історії, фінансова каста, всіма проклята і надзвичайно могутня, складалася з християн та євреїв. Євреї, які належали до неї, на яких зверталася вся народна зненависть, були великими

євреями; вони володіли незчисленим достатком і, кажуть, тримали в руках більш як одну п'яту пінгвінського багатства. Поза цією грізною кастою було ще безліч дрібних євреїв, яких любили не більш за великих, а боялись багато менше. В кожній упорядкованій державі багатство священне; в демократичній державі священне тільки воно. А пінгвінська держава була демократична; три-чотири фінансові товариства мали в ній більшу, а головне — дійснішу й тривалішу владу, ніж дрібні володарі — міністри республіки, якими вони потай керували і яких залякували чи підкупом примушували сприяти собі на шкоду державі, а коли ті лишалися чесні — нищили їх наклепами в пресі. Незважаючи на таємницю грошових махінацій, їх виявилось доволі, щоб обурювати країну, але пінгвінська буржуазія, від найбільшої до найменшої, народившись і вирісши в атмосфері пошани до грошей і сама маючи великий чи малий достаток, міцно почувала солідарність капіталів і розуміла, що існування маленького багатства забезпечується тільки сталістю великого. Тому й переймалась пінгвінська буржуазія до ізраїлівських мільярдів, як і до християнських, релігійною пошаною, а що корисливість у неї була міцніша за огиду, то вона як смерті боялася торкнутися хоч єдиної волосинки великих євреїв, яких проклинала. Але з дрібними вона не була така чеснотлива, і коли хто з них падав, топтала його під ноги. Ось чому нація дізналася з жорстоким задоволенням, що зрадник — єврей, до того ж дрібний. В його особі можна було помститись над цілим Ізраїлем, не боячись порушити громадський спокій.

Що Піро вкрав вісімдесят тисяч в'язок сіна — цьому всі зразу повірили без жодного вагання. Ніхто в цьому не сумнівався, бо й не знав нічого в цій справі, а для сумніву потрібні причини, адже сумніву без підстав не буває, тільки віра їх не потребує. Ніхто не сумнівався, бо всі про це переказували, а переказувати на людях — це однаково, що стверджувати. Ніхто не сумнівався, бо всім хотілось, щоб Піро був винний, а в те, що хочеться, віриш, та зрештою й здібність сумніватися рідкісна серед людей; дуже мало хто має в своєму розумі її зародки, які без обробки й не розвиваються. Ця здібність виняткова, витончена, філософська, аморальна, надприродна, дивоглядна, злостива, шкідлива для людей і достатків, противна державному впорядкуванню, руйніницька для богів, ненависна на небі й на землі. Пінгвінська юрба не відала сумніву — вона вірила у винність Піро,

і ця віра зразу ж зробилася одним з найголовніших принципів національної віри й одною з основних істин патріотичних заповідей.

Піро судили таємно й засудили.

Генерал Пантер зразу ж прийшов повідомити військового міністра про наслідки процесу.

— На щастя,— сказав він,— судді були певні, бо доказів не було.

— Докази, докази,— пробурмотів Греток,— що таке докази! Є тільки один певний і незаперечний доказ — признання обвинуваченого. Піро признався?

— Ні, пане генерал.

— Він признається, мусить признатися. Треба його переконати в цьому, Пантере; скажіть йому, що це у його інтересах. Пообіцяйте йому, що коли признається, йому дадут пільгу, зменшать кару, помилують; пообіцяйте йому, що коли признається, визнають його невинність, нагородять його. Зверніться до його найкращих почуттів. Хай признається з патріотизму, задля честі прапора, задля порядку, з пошани до ієрархії, з спеціального наказу військового міністра, в ім'я військової дисципліни... Та скажіть мені, Пантере, невже він досі не признався? Є мовчазні признання; мовчанка — це признання.

— Але він, пане генерал, не мовчить. Він криком кричить, що невинний.

— Признання обвинуваченого, Пантере, часом впливає з запальності його заперечень. Розпачливо заперечувати однаково, що признатися. Піро признався; вам треба свідків його признання, цього вимагає правосуддя.

В західній Пінгвінії був морський порт Ля Крік, створений трьома бухтами; колись сюди запливали кораблі, а тепер він був засипаний піском і порожній; вздовж низьких берегів тяглися замулені лагуни, випаровуючи отруйний сморід, і над сонними водами витала пропасниця.

Тут на морському березі стояла висока чотирикутна башта, подібна до старовинної венеціанської дзвіниці, а на ній, збоку коло вершини, висіла на ланцюзі, прип'ята до поперечної балки, гратчаста клітка, де алькійські інквізитори за драконідів садовили священників-еретиків.

У цю клітку, що була порожня вже триста років, і замкнули Піро під доглядом шістдесяти тюремників, що жили в башті й не спускали його з очей ні вдень, ні вночі, підслухуючи його признання, щоб по черзі складати про них

звідомлення військовому міністрові; бо неймовірний і обережний Гретоку все ждав признань і ще признань.

Хоч Гретока й мали за дурня, а насправді він був мудрий і на диво завбачливий.

Тимчасом Піро, якого пекло сонце, їли москїти, обливало дощем, засипало градом і снігом, якого люто трясла буря й мучили карканням круки, що мостились на клітці, писав про свою невинність на шматках сорочки зубочисткою, вмоченою в кров. Ці ганчірки погибали в морі або трапляли до рук тюремників. Проте дещо з них дійшло й до громадянства. Але протести Піро нікого не зворушували, бо його признання були опубліковані.

Розділ III

ГРАФ МОБЕК ДЕ ЛЯ ДАНДЮЛІНС *

Звичаї дрібних євреїв не завжди визначались чистою; вони здебільшого не відмовлялися ні від яких вад християнської культури, але ще з патріархальних часів зберігали пошану до родинних зв'язків і відданість інтересам племені. Брати Піро — рідні, зведені, вдругих і втретіх, дядьки й діди, небожі й онуки, свояки по батькові й по матері, числом сімсот, спочатку замкнулись по домах своїх, приголомшені лихом, яке спїткало одного з них, посипали попелом голови й, благословляючи руку, що їх карала, суворо постували сорок день. Потім зробили обмивання й вирішили невтомно, за всяку ціну й через усі небезпеки, добиватись визнання невинності, в якій вони не сумнівались. Та й як було їм сумніватися? Невинність Піро відкрилась їм так само, як християнській Пінгвінії відкрився його злочин; бо такі явища, відбуваючись таємно, набувають містичного характеру й сили релігійних істин. Сімсот піро взялися до діла ревно й обачно і пустилися нишком у найпильніші розшуки. Вони були скрізь, і їх ніде не було видно; вони, здавалось, вільно ходили під землею, як той стерничий Улісса. Вони пройшли у військове міністерство, побували потайки у суддів, секретарів і свідків справи. Отоді й виявилась мудрість Гретока: свідки нічого не знали, судді й секретарі нічого не знали. Посланці їхні добились і до самого Піро й тужливо розпитували його в клітці під нескінченний шум моря й

хрипке крякання круків. Марна річ — засуджений нічого не знав. Сімсот піро не могли відкинути доказів обвинувачення, бо не могли про них дізнатися, а дізнатися не могли тому, що доказів і не було. Винність Піро була незаперечна вже через саме своє неіснування. Тим-то Греток міг із законною гордістю й почуттям справжнього митця сказати якось генералові Пантеру: «Цей процес — шедевр, він зроблений з нічого». Сімсот піро втрачали надію будь-коли розв'язати морок цієї справи, аж раптом вони довідалися з перехопленого листа, що вісімдесяти тисяч в'язок сіна ніколи й не було, що один з представників найвиборнішого дворянства, граф Мобек, продав їх державі й одержав за них гроші, але ніколи їх не здавав, бо хоч і походив він з найбагатших землевласників старої Пінгвінії, хоч і був спадкоємцем Мобеців де ля Дандюлінкс, що колись володіли чотирма герцогствами, шістьдесятьма графствами, шістсот дванадцятьма маркізствами, баронствами й єпископствами, але сам не мав землі й на куций палець і не спроможен був накосити в своїх володіннях і оберемка сіна. А про те, щоб він дістав хоч сінинку в якогось землевласника чи купця, шкода й говорити, бо всі, крім міністрів і урядовців, знали, що легше вичавити олію з каменя, ніж саним із Мобека.

Сімсот піро взяли до ретельного обслідування фінансових ресурсів графа Мобека де ля Дандюлінкс і встановили, що дворянин цей діставав кошти найбільше з одного дому, де щирі дами давали кожному охочому два окости за одну ковбасу. Вони прилюдно проголосили його винним у крадіжці вісімдесяти тисяч в'язок сіна, за які засуджено й посаджено в клітку невинного.

Мобек походив із славетного роду, що був одної крові з драконідами. А демократія нічого так не шанує, як благородство походження. Мобек служив у пінгвінській армії, а пінгвіни, відколи військова повинність стала обов'язковою, любили свою армію до обоження. Мобек на полі бою дістав хреста, якого пінгвіни мають за почесну відзнаку й цінять його вище за ліжка своїх дружин. Вся Пінгвінія стала за Мобека, і голос народу, що почав ремствувати, зажадав суворої кари семистам наклепникам-піро.

Мобек був дворянин; він викликав сімсот піро битись на шпагах, шаблях, пістолях, рушницях і цїпках.

«Підлі євреї,— писав він їм у славнозвісному листі,— ви розп'яли мого бога, а тепер хочете ще й моєї шкури; попе-

реджаю вас, що я не буду такий тюхтій, як він, і відігну вам ваші тисячу чотиреста вух. Даю вам ногою стусана у ваші сімсот задниць».

Головою уряду був тоді один селянин, Робен М'елле*, людина добра до багатців і сильних, але жорстока до бідаків, людина невеликої відваги й прихильна виключно до своїх інтересів. Він у прилюдній заяві поручився за невинність і честь Мобека і віддав сімсот піро до суду, що засудив їх за обмову до тілесної кари, до величезних штрафів і до сплати всіх позовів і відшкодування, які правила з них їхня невинна жертва.

Здавалось, що Піро довіку залишиться у клітці, де мостились круки. Але всім пінгвінам хотілося знати й довести, що єврей той винен, а докази тому були не всі добрі, часом навіть суперечливі. Офіцери генерального штабу виявляли велике завзяття, але декому з них бракувало мудрості. Тимчасом як Греток додержував чудової мовчанки, генерал Пантер розводив невичерпні промови й щодня доводив у газетах винність засудженого. Мабуть, він краще зробив би, якби не говорив нічого — вина була очевидна; очевидність не потребує доказів. Така сила міркувань хвилювала розуми; віра хоч і палала, але блякла. Що більше давали доказів юрбі, то більше вона їх жадала.

Проте небезпека від надмірних доказів не була б велика, коли б у Пінгвінії, як і скрізь, не знайшлося умів, створених для вільного досліду, здібних вистудіювати складне питання і схильних до філософського сумніву. Їх було мало; не всі вони мали охоту говорити; публіка аж ніяк не була підготована зрозуміти їх. А втім, їм випало натрапити не тільки на глухих. Великі євреї, всі ізраїльські мільярдери в Альці, казали, коли їх запитували про Піро: «Ми його не знаємо», але думали про його порятунок. Вони були обережні, до цього змушувало їх багатство, але вони бажали, щоб інші були відважніші. Їхньому бажанню судилося здійснитись.

Розділ IV

КОЛОМБАН*

Тижнів за кілька по засудженні сімсот піро один коротковорий чоловічок, похмурий і геть волохатий, вийшов уранці з дому з слоїчком клею, драбинкою та пакунком

об'яв і почав наліплювати по вулицях плакати, де стояло великими літерами: «*Піро не винен, винен Мобек*». З фаху свого він не був розліплювач афіш; звався він Коломбан, був автором сто шістдесяти томів пінгвінської соціології і належав до найпрацьовитіших і найшановніших алькійських письменників. Добре поміркувавши й остаточно переконавшись у невинності Піро, він на цей раз проголошував свою думку тим способом, що здавався йому найвиразнішим. Кілька об'яв по глухих вулицях він наліпив без перешкоди; та коли вийшов у людні квартали, то щоразу, як ставав на драбинку, круг нього збиралися цікаві й, зацікавившись від здивування й обурення, обкидали його загрозливими поглядами, які він терпів спокійно, завдяки своїй відвазі й короткозорості. Двірники й крамарі за його сїною зразу ж зривали об'яви, а він тягнув далі свої пристрої, вже в супроводі хлопчаків з кошиками в руках і ретельно за спиною, що не дуже поспішали до школи, і ретельно ліпив плакати. До мовчазного обурення приєднались тепер протести й ремство проти нього. Але Коломбан мов нічого не бачив і не чув. Та коли він викидав свою відозву: «*Піро не винен, винен Мобек*» на початку вулиці святої Орберози, натовп, що збився навколо, вибухнув на нього лютим гнівом. «Зрадник, злодій, наволоч, падлюка!» — кричали йому; якась хазяйка вилила йому на голову помийницю у вікно; візник через усю вулицю збив з нього капелюха. Під переможні витуки юрби якийсь різник скинув його з драбини з клеєм, квачем і об'явами в канаву, і задоволені пінгвіни відчували тоді велич своєї батьківщини. Коломбан підвівся, геть закаляний, з розбитим ліктем і ногою, але спокійний і рішучий.

— Нікчемне бидло, — прошепотів він, знизуючи плечима.

І поліз навкарачки в канаву, щоб знайти своє пенсне, яке, падаючи, загубив. Тоді виявилось, що сюртук його подерся від коміра до полів, і штани позвисали лахміттям. Від того ворожість юрби до нього ще збільшилась.

По той бік вулиці стояла велика бакалійна крамниця імені святої Орберози. Патріоти почали хапати з вітрин усе, що трапляло під руки, й кидали в Коломбана — апельсини, лимони, слоїки з варенням, шматки шоколаду, коробки сардинок, паштети, шинку, смаженину, бляшанки з олією й торбинки з бобами. Засипаний поживним гамузом, пошкрябаний і подертий, кривий, сліпий, він кинувся тікати, а за ним навздогін посунули продавці, пекарі, бродяги, бур-

жуа, гульвіси, яких щомить більшало і які горлали: «У воду! Смерть зрадників! У воду!» Цей потік людської юрби прокотився бульварами й ринув у вулицю святого Маєля. Поліція виконала свій обов'язок; з усіх суміжних вулиць вискакували поліцаї і, притримуючи шаблю лівою рукою, біжма ставали на чолі переслідувачів. Вони простягали вже до Коломбана свої ручища, як він раптом зник, провалившись у відкритий люк, у каналізацію.

Цілу ніч просидів він у темряві край смердючого потоку серед вогких і гладких пацюків. Він думав про свою справу; його схвилюване серце наливалося завзяттям і жалем. І коли у відтулину з'явився блідий промінь світанку, він підвівся й сказав сам собі:

— Бачу, що боротьба буде запекла.

В запалі своєму він написав брошуру, де ясно доводив, що Піро не міг украсти у військового міністерства вісімдесят тисяч в'язок сіна, яких туди й не надходило ніколи, бо Мобек їх ніколи не здавав, хоч і забрав за них гроші. Коломбан наказав роздавати цю брошуру по алькійських вулицях. Народ відмовлявся читати її і гнівно дер на шматки. Крамарі погрожували рознощикам кулаками, а оскаженілі хазяйки гнали їх мітлюю в три шиї. Голови розпалювались, цілий день місто було в гарячці. Ввечері юрби лютого й обуреного люду ходили вулицями й ревли: «Смерть Коломбанові!» Патріоти виривали в рознощиків цілі пакунки брошур і палили їх на площах, нестямно скакаючи круг радісних вогнищ з повіями, що задирали спідниці по живіт.

Найзапекліші подались бити шибки в будинку, де Коломбан прожив сорок років, віддаючись праці в лагідному й глибокому супокі.

Палата схвилювалась і запитала в голови уряду, яких заходів він гадає вжити, щоб припинити гидкі замахы Коломбана на честь національної армії і безпеку Пінгвінії. Робен М'елле заплямував ганебне зухвальство Коломбана і заявив під оплески законодавців, що громадянин цей відповідатиме перед судом за свій підлий пасквіль.

Коли на трибуну викликали військового міністра, він вийшов на неї зовсім змінившись. Він не виглядав уже, як раніше, священною гускою пінгвінських фортець, — найжачений, з витягнутою шиєю і карлючкуватим носом, — він здавався тепер символічним яструбом, що клює печінку ворогів батьківщини.

Серед величної тиші зібрання він тільки промовив:

— Присягаюсь, що Піро злодій.

Ці слова Гретока розійшлися по всій Пінгвінії і заспокоїли громадське сумління.

Розділ V

ПРЕПОДОБНІ ПАНОТЦІ АГАРІК І КОРНЕМЮЗ

Коломбан здивовано й лагідно терпів тягар загального осуду; коли він виходив з хати, його побивали камінням,— тому він зовсім не виходив і з чудовою впертістю писав у кабінеті все нові й нові брошури в оборону невинного, посадженого в клітку. Тимчасом серед небагатьох читачів, яких він мав, дехто, якийсь десяток, під впливом його доводів почали сумніватись у винності Піро. Вони відкрились своїм близьким і спробували поширити й на інших світло, що зароджувалося в їхньому розумові. Один з них був приятель Робена М'елле, та коли звірився йому з своїм ваганням, той перестав його приймати. Другий зажадав одвертим листом пояснень від військового міністра. Третій, Керданік, опублікував памфлети,— він був найстрашніший з полемістів. Публіка була приголомшена. Кажали, що оборонці зрадника підкуплені великими євреями; їх затаврували назвою «піротинців», і патріоти заприсяглися винищити їх. По всій широкій республіці піротинців було тисяча, хай тисяча двісті, але вони ввижались всюди, вони марились на гулянках, на зборах, на засіданнях, по світських салонах, за родинним столом, у подружньому ліжку. Одна половина людності підозрювала другу, Алька запалала розбратом.

Тож панотець Агарік, що керував великою школою для юного дворянства, з тривожною увагою стежив за подіями. Злигодні пінгвінської церкви не зломили його; він лишився вірний принцеві Крюшо й не кидав надії посадити на трон Пінгвінії спадкоємця драконідів. Йому здалось, що події, які відбувалися чи вистигали в країні, загальний настрій, причиною і наслідком якого вони zarazом були, і заворушення, їх неминучий результат, можуть, розпалені й ускладнені, під керуванням і орудою глибокомудрого ченця, повалити республіку й схилити пінгвінів до реставрації принца Крюшо, чие благочестя обіцяло вірним заспокоєння.

Надівши широкого чорного капелюха, криси якого скидалися на крила Ночі, він подався Конільським лісом до гуральні, де його преподобний приятель, панотець Корнемюз, перегонив гігієнічний лікер святої Орберози. Промисел доброго ченця, так жорстоко похитнутий за емірала Шатійона, тепер повставав із своєї руїни. В лісі гуркотіли вантажні вагони, а під сараями сотні сиріток пакували пляшки й забивали ящики.

Агарік застав преподобного Корнемюза коло печей серед реторт. Жваві очі старого знову набули рубінового блиску, гладесенький череп його знову зробився приемним і бездоганним.

Передусім Агарік привітав благочестивого винника з діяльністю, що відроджувалась у його лабораторії та майстернях.

— Справи налагоджуються. Дякую за це богіві,— відповів конільський старик.— Лишенько, як же вони занепали були, брате Агарік! Ви бачили спустошення мого підприємства. Не буду про це говорити.

Агарік відвернувся.

— Лікер святої Орберози,— казав далі Корнемюз,— знову святкує перемогу. Але мій промисел від того не зробився певнішим і надійнішим. Закони руїни й спустошення, що так пошкодили йому, ще не скасовані — їх чинність тільки припинена...

І конільський чернець підвів до неба свої рубінові зіниці.

Агарік поклав йому руку на плече:

— Як виглядає нині, Корнемюзе, нещасна Пінгвінія! Повсюди непоко́ра, незалежність, свобода! Перед очима нашими підводять голову горді, високодумці, бунтівники. Зневаживши божеські закони, вони повстають і на закони людські, бо велика правда полягає в тому, що добрий громадянин буває тільки з доброго християнина. Коломбан силкується йти по стопах сатани. За його згубним прикладом іде безліч злочинців; в лютості своїй вони хочуть порвати всі узди, скинути всі ярма, звільнитися з найсвятіших пут, ухилитись від найспасеніших прирук. Вони шматують батьківщину свою, щоб підкорити її собі. Але вони впадуть під осудом, ганьбою, обуренням, гнівом, огидою і зневагою народною. Ось до якої безодні довів їх атеїзм, вільна думка, вільний дослід, дивовижне намагання мати власні погляди і про все судити самим.

— Атож, атож,— відказав панотець Корнемюз, хитаючи головою.— Але скажу вам щиро, що за настоюванням лікарських трав мені ніколи було стежити за громадськими справами. Знаю тільки, що тепер багато розмов про якогось Піро. Ті кажуть, що він винен, ті запевняють, що не винен, але я не можу збагнути, чого саме всі вони заклопотані справою, яка їх не обходить.

Благочестивий Агарік жваво спитав:

— Адже ви не сумніваєтесь у злочині Піро?

— Не можу сумніватися, люб'язний Агаріку,— відповів конільський чернець.— Це було б противно законам мого краю, що їх треба поважати в тій мірі, в якій вони не суперечать божеським законам. Піро винен, бо його засуджено. Висловлюватись далі за чи проти його провинності було б замахом на авторитет суддів; і я від цього; безперечно, втримаюсь. Та воно й недоцільно, бо Піро вже засуджено. Якщо його засуджено не за те, що він винен, то він винен через те, що його засуджено,— це однаково. Я вірю в його провинність, як мусить вірити в неї кожен добрий громадянин, і буду вірити в неї, аж поки встановлене правосуддя наказуватиме мені вірити, бо проголошувати безневинність засудженого належить судді, а не приватній особі. Людське правосуддя треба шанувати навіть у помилках, притаманних його гріховній і обмеженій природі. Помилки ці ніколи не бувають невинніми— якщо судді не виправлять їх на землі, бог їх виправить на небі. До того ж я велику віру маю в генерала Гретока, який хоч і не виглядає розумним, але здається мені розумнішим за всіх, що на нього нападають.

— Дорогий Корнемюзе,— скрикнув благочестивий Агарік,— коли повернути справу Піро так, щоб ми могли керувати нею з божою поміччю й потрібними коштами, то вона дасть великий позиток. Вона виявить усі пороки антихристиянської республіки й прихилить пінгвінів до реставрації трону драконідів та прерогативів церкви. Але для цього треба, щоб народ побачив своїх левітів у перших лавах своїх оборонців. Рушаймо на ворогів армії, на напасників героїв, і всі підуть за нами.

— Всі— це занадто,— пробурмотів, хитаючи головою, конільський чернець.— Я бачу, що пінгвінам хочеться сваритись. Якщо ми втрутимось у їхню сварку, вони помиряться нашим коштом, і ми сплатимо військові видатки. Отож, по-

слухайте мене, люб'язний Агаріку, і не плутайте церкву в цю пригоду.

— Ви знаєте мою енергію і знаєте мою обережність. Я ніщо не поставлю під загрозу... Від вас, дорогий Корнемюз, я хочу дістати тільки потрібні кошти, щоб розпочати кампанію.

Корнемюз довго не хотів витратитись на справу, яку мав за погибельну. Агарік переконував його то патетично, то зловісно. Нарешті, поступаючись проханням і загрозам, Корнемюз похило почвалав до своєї суворої келії, де все свідчило про євангельську вбогість. Тут, у тинкованій стіні, під галузкою свяченого букса була замурована вогнетривка шафа. Він, зітхаючи, відчинив її, видобув з неї маленький пакунок кредитних білетів і через велику силу подав їх неквапною рукою благочестивому Агарікові.

— Не сумнівайтесь, дорогий Корнемюзе,— сказав той, ховаючи папірці в кишеню своєї ряс, — справу Піро сам бог послав нам на славу й велич пінгвінської церкви.

— Хай справдяться слова ваші! — зітхнув конільський чернець.

І, лишившись сам у лабораторії, він з невимовною тугою глянув своїми гострими очима на печі й реторти.

Розділ VI

СІМСОТ ПІРО

Сімсот піро викликали в публіки дедалі більшу огиду. Щодня їх двох-трьох били на алькійських вулицях; одного прилюдно відшмагали, другого кинули в річку; третього обмазали смолою, викачали в пір'я й водили бульварами між веселою юрбою; четвертому драгунський капітан утяв носа. Вони не зважувались уже з'являтися по клубах, на тенісі, на перегонах і передягалися, ідучи на біржу. В таких обставинах принц де Босено визнав за необхідне приборкати їх сміливість і придушити їх зухвальство. Задля цього він об'єднався з графом Клена, паном де ля Трюмель, віконтом Олів та паном Бігуром і заснував вкупі з ними велике антипіротинське товариство, до якого громадяни прилучались сотнями тисяч, солдати — полками, дивізіями, корпусами, а також цілі міста, округи й провінції.

Близько цього часу військовий міністр зайшов якось до начальника генерального штабу й здивовано побачив, що у великій кімнаті, де працював генерал Пантер і де ще недавно було зовсім порожньо, тепер при кожній стіні від стелі до підлоги стояли в глибоких шухлядах потрійні й четверні ряди справ усякого розміру й кольору — несподівані й дивовижні архіви, що за кілька днів вирости завбільшки, як вікові сховища рукописів.

— Що це таке? — спитав військовий міністр.

— Докази проти Піро, — з патріотичним задоволенням відповів генерал Пантер. — Коли засуджували його, в нас не було жодного, але потім ми надолужили.

Двері були відчинені; Греток побачив на сходах довгу низку носильників, що вивантажували в залу тяжкі пакунки паперу, і помітив підйомну машину, що поволі повзла вгору й скрипіла під вагою справ.

— А то що? — спитав він.

— Нові докази проти Піро, що надійшли оце, — сказав Пантер. — Я зажадав їх від усіх округ Пінгвінії, від усіх генеральних штабів і від усіх європейських урядів; я наказав зібрати їх по всіх містах Америки й Австралії і по всіх факторіях у Африці; чекаю ще пакунків з Бремена й цілу партію з Мельбурна.

І Пантер глянув на міністра спокійними й ясними очима героя. Тимчасом Греток дивився крізь монокль на кучугури паперів не так задоволено, як стурбовано.

— Дуже добре! — мовив він, — дуже добре! Тільки боюся я, щоб справа Піро не втратила свою чудову простоту. Вона була ясна; як і в гірського кришталю, її цінність була в прозорості. Марна річ була шукати в ній навіть з лупою соломинки, огріха, плямки чи дрібнісінької похибки. Вийшовши з моїх рук, вона була чиста, як світло, вона сама була світлом. Я дав вам перлину, а ви робите з неї гору. Широ сказати, я боюся, щоб ви, бажаючи зробити надто добре, не зробили гірше. Докази! Безперечно, мати докази добре, а ще краще, може, не мати їх. Я вже казав вам, Пантере, — є тільки один незаперечний доказ — признання винного або невинного, це байдуже! Я так поставив справу Піро, що вона не надавалась до критики; нізвідки не можна було до неї підступитись. Вона не боялась ударів, вона була недосяжна, бо була невидима. А тепер вона дає великий привід до суперечки. Раджу вам, Пантере, обережно користуватись з ваших документів. А зокрема був би вам вдяч-

ний, якби ви менше давали відомостей журналістам. Ви говорите добре, але забагато. Скажіть мені, Пантере, серед цих паперів єсть і фальшиві?

Пантер посміхнувся.

— Серед них є пристосовані.

— Оце я й хотів сказати. Є пристосовані, тим краще! Ото добрі документи. Підроблені документи взагалі, як докази, цінніші, ніж справжні, по-перше, тому, що вони зроблені на замовлення для даного випадку, на мірку: вони точні й вірні. Але вони кращі за справжні ще й тому, що переносять нас в ідеальний світ і відвертають від дійсності, яка на цім світі, на лихо, завжди заплутана... А втім, Пантере, я волів би краще, щоб ми зовсім не мали доказів.

Першим актом антипіротинського товариства був заклик до уряду — негайно притягти до права, як злісних зрадників, сімсот піро та їх спільників. Принц де Босено, якому доручили зробити цю заяву від імені товариства, з'явився на раду міністрів, які спеціально для цього зібралися, і висловив побажання, щоб мужність і твердість уряду була на висоті обставин. Він потиснув руку кожному міністрові, а проходячи коло Гретока, шепнув йому на вухо:

— Дій рішуче, шахраю, а то я опублікую справу Малюрі!

Згодом, за кілька день після одностайної ухвали Палати, за проектом, ствердженим урядом, антипіротинське товариство було визнане за громадськи корисне.

Товариство зразу ж послало до Дельфінії, в замок Чіттерлін, де Крюшо їв гіркий хліб вигнання, делегацію з дорученням запевнити принца в любові й відданості своїх членів.

Тимчасом число піротинців більшало, їх налічували вже десять тисяч. На бульварах вони мали власні кафе. Патріоти теж мали свої кафе, розкішніші й просторіші; щовечора з тераси на терасу літали склянки, блюдечка, сірничниці, карафки, стільці й столи; дзеркала бились на друзки; темрява, плутаючи удари, вирівнювала сили супротивників, а на завершення боротьби чорні бригади поліції без розбору топтали представників обох партій підошвами з залізними цвяхами.

Одної з цих славетних ночей, коли принц де Босено в товаристві кількох патріотів виходив з модного кабаре, пан де ля Трюмель показав йому на куцоного й бородатого чоло-

віка в окулярах, що без капелюха й з обдертим рукавом насили волікся по пішому, закиданому уламками.

— Дивіться, ось Коломбан! — гукнув він.

Дарма, що дужий, принц був лагідний; вдачу він мав вельми сумирну, але від прізвища Коломбана кров у ньому заклекотіла. Він кинувся на чоловіка в окулярах і звалив його ударом кулака в ніс.

Тоді пан де ля Трюмель зауважив, що помилився на незаслуженій подібності, він прийняв за Коломбана пана Базіля, колишнього повіреного, секретаря антипіротинського товариства, завзятого й щирого патріота. Принц де Босено належав до тих старовинних людей, що ніколи не схиляються, але він умів визнавати свої помилки.

— Пане Базіль,— сказав він, здимаючи капелюха,— якщо я й торкнувся вашого обличчя, то ви вибачте мені й зрозумієте мене, похвалите мене, навіть привітаєте й поздоровите мене, коли дізнаєтесь про причину мого вчинку. Я прийняв вас за Коломбана.

Пан Базіль, піднявши лікоть, що блищав через відсутність рукава, затикав хусткою заюшені ніздрі.

— Ні, пане,— відповів він сухо,— я не привітаю, не поздоровлю, не вибачу і не похвалю вас, бо ваш вчинок був щонайменше зайвий; він був, сказати б, занадто зайвий. Сьогодні ввечері мене вже тричі приймали за Коломбана й поводитись зі мною так, як він того заробив. Патріоти нам'яли йому на мені боки й поламали ребра, і я гадав, що цього досить.

Не встиг він договорити, як насунула юрба піротинців і, також помилившись на зрадницькій подібності, уявила собі, що патріоти б'ють Коломбана. Тоді вони почали лупцювати принца де Босено і його товаришів нагаями та щіпками з олов'яними наконечниками, а адвоката Базіля, незважаючи на обурені протести, схопили з криком: «Хай живе Коломбан! Хай живе Піро!» і переможно носили його бульварами, аж поки чорна бригада, пустившись за ними навздогін, нагнала їх, побила й ганебно потягла до посту, де адвоката Базіля, під ім'ям Коломбана, поліцаї ще довго товкли грубими підошвами з численними цвяхами.

БІДО-КОКІЛЬ * І МАНІФЛОРА. СОЦІАЛІСТИ

Тимчасом, як у Альці бушували гнів і ненависть, Ежен Бідо-Кокіль, найбільшій і найщасливіший з астрономів, примостившись на старій каланчі доби драконідів, спостерігав небо в поганенький телескоп і фотографував на попсованих платівках летючі зорі. Його хист виправляв помилки інструментів, а любов до науки брала гору над недовершеністю пристроїв. Він з невситимим завзяттям спостерігав аероліти, метеорити, всі ті розпечені уламки, весь той палючий порох, що з дивовижною швидкістю перетинає земну атмосферу, і за свої невсипущі студії мав у нагороду тільки байдужість громадянства, невдячність держави й зневагу наукових кіл. Поринувши в небесні простори, він нічого не знав про земні події, ніколи не читав газет, а коли йшов містом, геть заклопотаний думками про листопадові астероїди, то не раз потрапляв у басейн у міському саду або під колеса автобуса.

Високий зростом і духом, він почував до себе й до інших пошану, що виявлялась у холодній ввічливості, а також у чорному тісному сюртуці та циліндрі, що ще більше звужував і робив вищою його особу. Харчувався він у маленькому ресторані, який занехаяли всі не так духовно настроєні відвідувачі, й де тепер тільки його серветка з дерев'яним кільцем самотньо лежала в порожній шухляді. В цій корчомці йому якось увечері трапила на очі брошура Колумбана в оборону Піро; він прочитав її, лузаючи порожні горіхи, і зненацька, перейнявшись подивом, захватом, жахом і жалем, забув про падіння метеорів та зоряні дощі й побачив тільки невинного, якого у клітці, де кубляться круки, гойдають вітри.

Ця уява його не покидала. Вже цілий тиждень йому спокою не давав той невинно засуджений, як ось, виходячи з своєї комірки, він побачив юрбу громадян, що сунула в кафе, де відбувались прилюдні збори. Він зайшов, збори були неодностайні; в накурений залі горлали, лаялись, бились. Виступали піротинці й антипіротинці, яким по черзі плескали й тюкали. Бідо-Кокіль, з відвагою боязких і самотніх людей, вискочив на естраду й промовляв три чверті години. Говорив він дуже швидко, плутано, але завзято й з усім переконанням містика-математика. Йому плескали.

Коли він зійшов з естради, до нього запально й урочисто кинулась висока жінка непевного віку, вся у червоній одязі, поцілувала його й сказала:

— Ви чудовий!

В простоті своїй він подумав, що в її словах, мабуть, є щось правдиве.

Вона заявила йому, що єдина мета її життя — це оборона Піро й культ Коломбана. Вона видалась йому величною і навіть вродливою. Це була Маніфлора, стара вбога кокетка, забута й зужита, що зненацька стала великою громадянкою.

Після того вона з ним не розлучалась. Вони пережили вкупі незрівнянні години в шинках і мебльованих кімнатах, що засяяли для них новим світлом, у залах прилюдних зібрань і нарад. Бувши ідеалістом, він уперто вважав її за гарну, хоч вона щедро давала йому нагоду обізнатися, що в неї не лишилося й сліду яких-небудь чарів. Від колишньої краси вона зберегла тільки певність своєї жіночої привабливості й гордовиту вимогу поклонятись їй. А втім, треба визнати, що дивовижна справа Піро надавала Маніфлорі якоїсь громадянської величі й перетворювала її на народних зборах у священний символ правосуддя та істини.

В жодного антипіротинця, в жодного оборонця Гретока, в жодного прихильника армії Бідо-Кокіль і Маніфлора не викликали ні глузу, ні веселощів. Боги в гніві своєму позбавили тих людей дорогоцінного дару посмішки. Вони поважно обвинувачували куртизанку й астронома в шпигунстві, в зраді, в змові проти батьківщини. Від кривди, образ і наклепів Бідо-Кокіль і Маніфлора явно підносилися в своєму становищі.

Пінгвінія вже довгі місяці була поділена на два табори, і на перший погляд може здатися дивним, що соціалісти ще не пристали до жодного з них. Їхні угруповання охоплювали майже всіх робітників фізичної праці — розпорошену, невиразну, порізнену й хистку, але грізну силу. Справа Піро завдавала лідерам груп великої труднощі — їм не хотілося приєднуватись ні до фінансистів, ні до військових. Великих і дрібних євреїв вони вважали за непримиренних ворогів. Ця справа не торкалась їхніх принципів і не зачіпала їхніх інтересів. Проте більшість з них почувала, як важко лишатись далі байдужим до боротьби, що захопила геть усю Пінгвінію.

Найголовніші з них зібралися в приміщенні своєї феде-

рації на вулиці Хвіст Диявола Святого Маеля, щоб визначити належну їм поведінку в теперішніх обставинах і в майбутніх подіях.

Товариш Фенікс* перший взяв слово:

— Вчинено найгідкіший і найпідліший із злочинів, судовий злочин,— сказав він.— Військові судді, примушені чи обдурені своїм службовим начальством, засудили невинного на ганебну й жорстоку кару. Не кажіть, що жертва — не товариш ваш, що вона з ворожого табору. Наша партія — це партія соціальної справедливості; немає беззаконня, до якого нам байдуже.

Яка ганьба буде нам, коли ми залишимо боротьбу з військовими злочинами радикалові Керданіку, буржуа Коломбанові й кільком поміркованим республіканцям! Якщо жертва й не з наших, то її кати — це ж кати ваших братів, і Греток, перед тим, як скривдив військового, розстрілював наших товаришів-страйкарів.

Товариші, могутнім духовним, моральним і фізичним зусиллям звільніть Піро від катування; і, йдучи на цей великодушний вчинок, ви не збочите від завдань визвольної й революційної боротьби, що стоять перед вами, бо Піро зробився символом утиску, а всі соціальні несправедливості одна з одною пов'язані: одну знищуючи, ви розхитуєте й решту.

Коли Фенікс кінчив, виступив товариш Сапор*:

— Вам радять покинути свої завдання й узятись до справи, яка вас не обходить. Навіщо ж вам плутатись у бійку, де, до кого б ви не пристали, скрізь натрапите на своїх природних, непримиренних і неминучих ворогів? Хіба фінансисти вам не такі ж ненависні, як військові? Чиї гроші ви хочете рятувати — гроші банківських штукарів чи війовничих блазнів? Яка безглузда й злочинна великодушність пориває вас на допомогу семистам піро, що завжди стоять проти вас у соціальній боротьбі?

Вам пропонують дати раду вашим ворогам і поновити в їхніх лавах лад, який вони своїми злочинами похитнули. Коли великодушність доходить вже до цього, то їй належить уже інша назва.

Товариші, є щабель, на якому гидота стає смертельною для суспільства; пінгвінська буржуазія задихається в своїй гидоті, а вас просять врятувати її, пустити їй струм свіжого повітря. Це значить глузувати з-вас.

Хай же подихає вона, а ми дивімось з радісною огидою

на її останні корчі й шкодуймо тільки за тим, що вона так глибоко споганила ґрунт під собою й на підвалини нового суспільства не полишає нам нічого, крім отруйного болота.

Коли Сапор кінчив свою промову, товариш Ляперсон * зробив коротку заяву:

— Фенікс закликає нас допомогти Піро на тій підставі, що Піро невинний. Мені ця підстава здається дуже поганою. Якщо Піро невинний, то з нього, виходить, добрий вояка і він завжди ретельно виконував своє завдання, яке полягає, головню, в розстрілюванні народу. Це ж не причина, щоб народ брався боронити його, незважаючи на всі небезпеки. Коли мені доведуть, що Піро винен і що він украв сіно, призначене для армії, тоді я стану за нього.

Потім слово взяв товариш Ляріве:

— Я не поділяю думок мого приятеля Фенікса, але не поділяю так само й думок мого приятеля Сапора. Я не думаю, що наша партія повинна обстоювати якусь справу тільки тому, що ця справа справедлива. Я боюсь, що в цьому є прикре зловживання словами й небезпечна двозначність. Бо соціальна справедливість не є справедливість революційна. Між ними обома постійний антагонізм — служити одній, це поборювати другу. В мене особисто вагання немає: я за революційну справедливість проти соціальної справедливості. А проте, в даному разі я ганю бездіяльність. Я кажу, що коли щасливий випадок посилає вам отаку справу, то треба бути дурнями, щоб з неї не скористуватись.

Що! Ми маємо нагоду завдати мілітаризмові жахливих, може, й смертельних ударів, а ви хочете, щоб я склав руки? Попереджаю вас, товариші — я не факір і ніколи не буду в факірській партії; якщо тут є факіри, то хай вони не сподіваються на мою підтримку. Споглядати власний пуп — це марна політика, і я ніколи її не провадитиму.

Така партія, як наша, повинна безупинно себе стверджувати, повинна виявляти своє існування невсипущою діяльністю. Ми втрутимось у справу Піро, але втрутимось у неї революційно — будемо діяти насильством... Чи, може, насильство здається вам старим способом, зужитим зняряддям, яке треба відкинути разом з диліжансами, ручним друкарським верстатом і повітряним телеграфом? Тоді ви помиляєтесь. Сьогодні, як і вчора, добитись чогось можна тільки насильством, ця зброя дає добрі наслідки, аби тільки вміти з неї користуватись. Що ж ми маємо робити? Зараз

скажу — ми повинні підбити панівні класи один проти одного, нацькувати армію на фінансистів, уряд на суддів, дворянство й духівництво на євреїв, примусити їх, якщо можна, нищити одне одного й підтримувати цю колотнечу, що знесилює уряди, як пропасниця хворих.

Справа Піро, аби тільки зуміти використати її, на десять років прискорить зростання соціалістичної партії і звільнення пролетаріату через роззброєння, загальний страйк і революцію.

Коли лідери партії висловили кожен свою відмінну думку, розпочалась жвава дискусія; промовці, як завжди в такому разі буває, повторювали вже раніш висловлені аргументи, тільки викладали їх плутаніше й багатомовніше, ніж першого разу. Сперечалися довго, але ніхто не відмовився від своїх поглядів. Ці погляди, по суті, сходилися до двох — погляду Сапора й Ляперсона, що радили утриматися, та Фенікса й Ляріве, що пропонували втрутитися. А ці два протилежні погляди збігалися в спільній ненависті до військового начальства та його правосуддя і в спільній вірі в невинність Піро.

Громадська думка зовсім не помилялася, коли вважала всіх лідерів соціалістичної партії за вельми небезпечних піротинців.

Щождо широкої маси, в ім'я якої вони виступали і яку репрезентували, оскільки можна репрезентувати словом те, чого не можна висловити, і, нарешті, щодо самих пролетарів, чию думку важко знати, бо вона й сама себе не усвідомлює, то справа Піро їх, здається, не цікавила. Вона була для них надто літературною, надто класичного смаку, ще й з присмаком вищої буржуазії і вищих фінансових кіл, який їм зовсім не подобався.

Розділ VIII

ПРОЦЕС КОЛОМБАНА

Коли розпочався процес Коломбана, піротинців було не більше, як тисяч тридцять, але вони були скрізь, траплялись навіть серед духовенства й військових. Найбільше їм шкодила прихильність великих євреїв. Навпаки, завдяки своїй малочисленності вони мали великі переваги, а передусім, серед них було менше дурнів, ніж серед їхніх супро-

тивників, які були дурнями переобтяжені. Маючи в своїх лавах тільки небагатьох, їм легко було домовитись і одностайно діяти, їх не спокушало поділятися на групи й провадити міжгрупову боротьбу; кожен з них відчував потребу працювати добре й триматися тим краще, чим більше був на видноті. Нарешті, все дозволяло їм гадати, що вони здобудуть прибічників, а їхні супротивники, зібравши зразу цілі юрби, прибічників могли тільки втрачати.

З'явившись перед суддями на відкритому засіданні, Коломбан відразу помітив, що його судді нічим не цікавляться. Тільки-но відкривав він рота, як голова зразу ж наказував йому мовчати задля вищих державних інтересів. З тої ж високої причини не було вислухано й свідків оборони. Начальник генерального штабу, генерал Пантер, з'явився на суд у парадній формі й при всіх орденах. Він дав таке зізнання:

— Мерзотник Коломбан твердить, що в нас немає доказів проти Піро. Він бреше, докази ми маємо, у мене в архівах їх є сімсот тридцять два квадратні метри по п'ять кіло кожен, тобто триста шістьдесят шість тисяч кіло.

Після цього начальник генерального штабу легко й елегантно дав огляд цих доказів.

— Ми маємо докази всіх кольорів і всіх відтінків,— такий був зміст його слів,— маємо їх усякого формату — поштового, двопоштового, чотирипоштового, писального, двоальбомного тощо. В найменшому з них не буде й квадратного кілометра, а в найбільшому 70 метрів завдовжки й 0,9 метра завширшки.

Почувши це, зала здригнулась від жаху.

Греток теж дав зізнання. Простіший з вигляду й, може, величніший, він був у старому сірому піджаку і говорив, заклавши руки за спину.

— Я полишаю,— сказав він спокійно й неголосно,— я полишаю панові Коломбану відповідальність за вчинок, що мало не погубив нашу країну. Справа Піро — таємна і повинна лишитися таємною. Якщо її розголосити, на Пінгвінію негайно впадуть найтяжчі нещастя — війни, грабунки, спустошення, пожежі, вбивства й пошесті. Я вважав би себе за державного зрадника, коли б сказав ще що-небудь.

Люди, відомі своїм політичним досвідом, між ними й пан Бігур, визнали зізнання військового міністра кращим і важливішим, ніж зізнання начальника генерального штабу.

Велике враження справило свідчення полковника Буа-жолі.

— На вечірці у військовому міністерстві,— заявив цей офіцер,— військовий аташе сусідньої держави сказав мені, що, відвідуючи стайні свого монарха, він замилювався м'яким і пахучим сіном гарного зеленого кольору, найкращим, яке він будь-коли бачив. «Звідки воно?» — спитав я. Він не відповів, але про походження сіна в мене немає найменшого сумніву. Це те сіно, що вкрав Піро. Зелений колір, м'якість і запашистість — це прикмети нашого національного сіна. Фураж сусідньої держави сірий і крихкий; він ламається під вилами і тхне пилом. Висновки хай робить кожен сам собі.

Полковник Астен під тюкання заявив на суді, що не вважає Піро винним.

Жандармерія негайно заарештувала його й кинула в підземну тюрму, але він, дарма що його годували тільки гадюками, жабами й товченим склом, не піддавався ні на обіцянки, ні на загрози.

Пристав викликав:

— Граф П'єр Мобек де ля Дандюлінкс.

Запала глибока мовчанка, і наперед виступив, блискаючи рудими зіницями, чудовий і підтоптаний шляхтич з настобурченими вусами.

Він підійшов до Коломбана й сказав, кинувши на нього погляд невимовного презирства:

— Ось моє зізнання: падлюка!

На цих словах всі в залі від захвату заплескали й посхоплювались у тому пориві, що запалює серця й підносить душі до подвигів. Не промовивши більше й слова, граф Мобек де ля Дандюлінкс пішов геть.

Всі присутні, покинувши залу, посунули за ним лавою. Принцеса де Босено, впавши йому до ніг, безтямно обіймала його за попереки, а він ішов, непохитний і похмурий, під дощем хусточок і квітів. Віконтеса Олів так учепилась йому за шию, що її не сила було відірвати, і спокійний герой поніс її на своїх грудях, як легкий і розмаяний шарф.

Коли засідання, яке мусили припинити, поновилося, голова викликав експертів.

Славнозвісний експерт відносно почерків Верміяр повідомив про наслідки свого дослідження.

— Пильно вивчивши,— сказав він,— забрані в Піро папери, а саме — його видаткові книжки й рахунки з пралень, я побачив, що під звичайним виглядом вони являють собою незбагненну криптограму, до якої я все-таки добрав

ключа. Мерзотність зрадника знати тут у кожному рядку. В цій системі письма слова «Три склянки кави й двадцять франків Аделі» означають: «Продано тридцять тисяч в'язок сіна сусідній державі». За цими документами я зміг навіть визначити вигляд сіна, яке продав цей офіцер,—справді, слова: сорочка, жилет, кальсони, хусточки, комірці, тютюн, сигари означають: конюшина, тонконіг, люцерна, вика, овес, тимофіївка, материнка, аржанець. А це ж якраз ті ароматичні трави, з яких складалося пахуче сіно, яке граф Мобек постачав пінгвінській кінноті. Отож Піро занотував свої злочини такою мовою, значення якої сподівався навіки заховати. Дивно та й годі, як така блудність могла сполучатися з такою наївністю.

Коломбана було визнано винним без обставин, що зменшують провину, й засуджено до найбільшої кари. Судді зразу ж підписали наказ про найсуворіше виконання вироку.

На судовій площі, коло річки, береги якої були свідками дванадцяти століть великої історії, п'ятдесятитисячний натовп галасливо чекав наслідків процесу. Тут метушились найвищі представники антипіротинців, серед них принц де Босено, граф Клена, віконт Олів, пан де ля Трюмель; тут юрмились преподобний панотець Агарік з усіма викладачами й учнями школи святого Маеля; тут стояв чернець Дуяр у обіймах генералісімуса Карагеля, утворюючи величну групу, і сюди збігалися Старим Мостом перекупки та пралі з рожнами та лопатами, щипцями, прачами й казанами жавелевої води. На приступках під бронзовою брамою зібралися всі оборонці Піро, які тільки були в Альці,—професори, публіцисти, робітники,—то консерватори, то радикали чи революціонери,—і серед них по недбалій зовнішності й суворому вигляду можна було впізнати товаришів Фенікса, Ляріве, Ляперсона, Дагобера й Варамбіля.

Стиснутий у своєму похоронному сюртуці, з церемоніальним циліндром на голові, Бідо-Кокіль покликав на захист Коломбана й полковника Астена сентиментальну математику. На самій найвищій приступці врочисто стояла усмішлива й сувора героїня-куртизанка Маніфлора, яка жадала заслужити собі славний пам'ятник, як Леена*, або похвалу істориків, як Епіхаріда*.

Круг величезного будинку блукали сімсот піро, передягнуті лимонадниками, крамарчуками, збирачами недокурків і антипіротинцями.

Коли вийшов Коломбан, зчинився такий галас, що від струсу повітря й води птахи попадали з дерева, а риба поспливала голічерева на поверхню. Звідусюди ревли:

— У воду Коломбана! У воду! У воду!

Лунало кілька вигуків:

— Правосуддя й справедливості!

Один голос навіть заволав:

— Геть армію!

Це було гасло до жакливої колотнечі. Люди падали тисячами й нагромодженням своїх тіл утворювали ревущі й рухомі горби, на яких хапались один одному за горло нові бійці. Розпалені, розпатлані й бліді жінки, скрегогучучи зубами й дряпаючись нігтями, кидалися на чоловіків у пориві, що надавав їхнім обличчям удень, на міській площі, того чарівного виразу, який досі можна було спостерігати тільки серед подушок в затінку алькова. Вони готові були схопити Коломбана, покусати його, задушити, пошматувати, роздерти, поділити його одержу, аж ось Маніфлора,— висока, цнотлива в своїй червоній туніці,— встає, спокійна й грізна, перед цими фуріями, і ті з жаху відступають. Коломбана, здавалось, було врятовано; його прибічникам пощастило пробити йому шлях через Судову площу й посадити на візника, що стояв на розі коло Старого Мосту. Кінь уже рвонувся вчвал, але принц де Босено, граф Клена й пан де ля Трюмель скинули візника з передка, потім, збиваючи коня, погнали коляску задом наперед до поручнів моста та й скинули її у воду під оплески навісної юрби. Вода так і бризнула дзвінким і холодним виплеском, а потім на блискучій поверхні річки пішли тільки легенькі смуги. Майже зразу після цього товариші Дагобер і Варамбілль за допомогою семисот передягнутих піро пустили принца де Босено сторч головою в барку-праляню, де він і зник вельми жалюгідно.

Над Судовою площею спустилася ясна ніч і вкрила тишею та супокоем жакливі уламки, що валялись на ній. Тимчасом кілометрів за три вниз, під мостом, поруч старого й покаліченого коня, сидів навкарачки геть змоклий Коломбан і міркував про нецтво й несправедливість юрби.

— Справа,— гадав він,— ще важча, ніж мені здавалося. Я передбачаю нові труднощі.

Він підвівся й підійшов до нещасної тварини.

— А ти їм що зробив, бідолашний друже? — сказав він.— Це через мене вони так жорстоко тебе скривдили.

Він обійняв нещасного коня й поцілував його в білу зірку на лобі. Потім узяв його за вуздечку й, шкутильгаючи, повів коня, що теж шкутильгав, заснулим містом до свого дому, де вони в сні забули про людей.

Розділ ІХ

ПАНОТЕЦЬ ДУЯР*

В своїй безконечній смиренності, з натхнення спільного отця всіх вірних, пінгвінські єпископи, каноніки, абати, вікарії і пріори вирішили відправити врочистий молебень в алькійському соборі, щоб милосердя боже поклато край заворушенням, які шматували найблагороднішу християнську країну, і дарувало Пінгвінії розгрішення за її злочини перед богом і служниками культу.

Церемонія відбувалася п'ятнадцятого червня. На почесному місці стояв генералісимус Карагель з усім генеральним штабом. Публіка зібралась численна й блискуча — це була, за виразом пана Бігура, разом і юрба, і вершки суспільства. В першій лаві можна було побачити пана де ля Бертозея, камергера його світлості принца Крюшо. Коло кафедри, на яку мав зійти преподобний панотець Дуяр, член ордену святого Франсуа, стояли в зосереджених позах, поклавши руки на свої дубці, найвищі представники антипіротинського товариства — віконт Олів, пан де ля Трюмель, граф Клена, герцог Ампульський, принц де Босено. Панотець Агарік з викладачами й учнями школи святого Маєля займав крилас. Офіцерам і солдатам в уніформах відведено було місця коло вікна й праворуч дверей, як найпочесніші, бо в той бік спаситель похилив голову, конаючи на хресту. Дами-аристократки, серед них графиня Клена, віконтеса Олів і принцеса де Босено, займали хори. Посеред церкви й на паперті товпилось двадцять тисяч ченців у різноманітних рясах і тридцять тисяч мирян.

Після спокутної і очисної церемонії на кафедру зійшов преподобний панотець Дуяр. Спочатку казання мали бути доручити преподобному панотцю Агаріку, а потім вирішили, що, незважаючи на заслуги свої, ревністю й ученистю він не буде на височині становища й звернулися до красномовного капуцина, який уже півроку проповідував по казармах проти ворогів бога та влади.

Навівши слова: «*Deposuit potentes de sede*»* преподобний панотець Дуяр установив, що початок і кінець кожної минушої влади є бог і що вона псується й гине, коли ухиляється від шляхів, що призначені їй провидінням, і від мети, що воно назначило їй.

Застосувавши ці священні правила до пінгвінського уряду, він змалював жахливу картину нещастя, яких господарі цього краю не зуміли ні завбачити, ні запобігти.

— Головного винуватця всього цього лиха й ганьби,— сказав він,— ви знаєте аж надто добре. Це є страхіття, що самим ім'ям своїм ніби пророче свідчить про своє призначення, бо ім'я його походить від грецького «пірос», тобто вогонь, і премудрий господь, часто буваючи філологом, цією етимологією попереджав нас, що єврей мусить запалити пожежу в країні, яка дала йому притулок.

Він змалював, як батьківщина, переслідувана ворогами церкви, волає на голгофі своїй: «О лихо! О слава! Ті, хто розп'яв бога мого, мене розпинають!»

На цих словах сильний дроз пройняв слухачів.

Могутній промовець викликав ще більше обурення, коли нагадав про чванька Коломбана, чорноти гріхів якого не змиє й уся вода в річці, куди його кинуть. Він перелічив усі приниження й небезпеки, що спіткали Пінгвінію, і зробив з них обвинувальний акт проти президента республіки та його прем'єр-міністра.

— Цей міністр,— сказав він,— виявив ганебне боягузтво, коли не винищив сімсом піро з їхніми спільниками й оборонцями, як винищив Саул філістимлян* у Габаоні; тому він не годен стояти при владі, яку бог йому надав, і кожен добрий громадянин може й повинен глумитися з його жалюгідного врядування. Небо прихильно ставиться до тих, хто виступає проти нього. *Deposuit potentes de sede!* Бог скине легкодухих начальників і поставить замість них мужів сильних, які шукатимуть оборони в ньому. Кажу вам, панове, кажу вам, офіцери, унтер-офіцери й солдати, що слухаєте мене, кажу вам, генералісимусе війська пінгвінського,— час настав! Якщо ви не підкоритесь наказам божим, якщо не скинете в ім'я його недостойних володарів, якщо не поставите над Пінгвінією побожного й міцного уряду, то бог однаково знищить те, що засудив, однаково врятує народ свій, врятує його поза вами рукою смиренного ремісника або простого капрала. Час минає! Поспішайте!

Збурені цим палким закликком, шістдесят тисяч присут-

ніх з трепетом підвелися; залунали вигуки: «До зброї! До зброї! Смерть піротинцям! Хай живе Крюшо!» і всі — ченці, жінки, солдати, дворяни, буржуа, лакеї, — під благословенням надлюдської руки, що здійнялась на кафедрі істини, нестримно кинулись геть із церкви, завівши гімн «Врятуймо Пінгвінію», і подалися узбережжям до Палати Депутатів.

Лишившись сам у порожній церкві, мудрий Корнемюз підвів руки до неба й прошепотів розбитим голосом:

— *Agnosco fortunam ecclesial pinguisanael!** Дуже добре бачу, до чого це нас призведе.

Наступ святобожної юрби на законодавчу палату був відбитий. Під міцним натиском чорних бригад і алькійського гарнізону нападники безладно тікали, а тут ще й товариші, позбігавшись з околиць на чолі з Феніксом, Дагобером, Ляперсоном та Варамбіллем, ударили на них і довершили їх поразку. Пана де ля Трюмеля й герцога Ампульського потягли в поліцію. Принц де Босено упав після героїчної боротьби з проваленою головою на скривавлений брук.

В переможному завзятті товариші вкупі з безліччю крамарчуків цілу ніч ходили бульварами, тріумфально несучи Маніфлору і б'ючи шибки по кафе та ліхтарі з криком: «Геть Крюшо! Хай живуть соціалісти!» Антипіротинці й собі ходили, перекидаючи газетні кіоски й тумби з афішами.

Таке видовище не викличе прихильності філософа й може засмутити едилів, що дбають про впорядкування вулиць і шляхів; але порядним людям найприкріше було бачити тих святенників, що, тремтячи за свою шкуру, тримались на рівній відстані від обох таборів і, незважаючи на свій очевидний егоїзм та полохливість, пишалися щирістю своїх почуттів і благородством душі; вони натирали собі очі цибулею, роззявляли рота, як риби, сякалися контрабасовим тоном і стогнали, подаючи голос з глибини черева свого: «О пінгвінці, облиште братовбивчі чвари, облиште шматувати лоно неньки своєї!» — так ніби люди можуть жити громадою без суперечок і сварок, так ніби незгоди в громадянстві не є необхідними передумовами національного життя і прогресу звичаїв. Ці лицемірні боягузи пропонували компроміс між правдою і кривдою, ображаючи і правду в її правах, і кривду в її відвазі. Один з них, багатий і могутній Машімель, страхополох незрівнянний, стояв

над містом, мов той колос скорботи; своїми сльозами він налив цілий став коло своїх ніг і своїми зітханнями перекидав на ньому рибальські човни.

Цими бурхливими ночами Бідо-Кокіль на вершку старого водогону фотографував летючі зорі й тішився в серці своїм. Він боровся за справедливість, він любив і його любили величною любов'ю. Образи й наклепи підносили його до небес. По газетних кіосках він бачив свою карикатуру праворуч карикатури Коломбана, Керданіка і полковника Астена; антипіротинці писали, що він дістав п'ятдесят тисяч франків від великих євреїв-фінансистів. Репортери мілітаристських газет брали інтерв'ю про його наукове значення в офіційних учених, що відмовляли йому в будь-якому знанні зірок, відкидали його найсолідніші спостереження, заперечували його найпевніші відкриття, засуджували його найдотепніші і найплідніші гіпотези. Він радів під послужливими ударами ненависті й заздрощів.

Споглядаючи коло своїх ніг чорну безмежність, цятковану безліччю вогнів, він забував про тяжкий сон, про жорстоке безсоння, марні мрії, нездорові втіхи й неосяжну різноманітність злиднів, які ховає в собі ніч великого міста.

«В цьому величезному місті,— думав він,— бореться правда з кривдою».

І підмінюючи строкату й буденну дійсність простою і величною поезією, він уявляв собі справу Піро як боротьбу добрих і лихих духів; він прагнув до вічної перемоги синів світла й вітав сам себе, що належить до дітей дня, які поборюють дітей ночі.

Розділ X

РАДНИК ШОСП'Є

Засліплені страхом, необачні й безглузді, республіканці аж тепер, після виступу зграї капуцина Дуяра й прибічників принца Крюшо, нарешті прозріли й зрозуміли справжню суть справи Піро. Депутати, що протягом двох років блідли від реву патріотичних юрб, не зробилися від того хоробріші, але змінили характер свого боягузтва й скинули на міністерство Робена М'елле відповідальність за безлад,

якому самі сприяли своїм потуранням і винуватців якого не раз, тремтячи, вітали; вони дорікали йому, що воно поставило республіку в небезпеку своєю квалістю, яка була їхньою квалістю, та потуранням, яке вони самі йому навіювали; декому з них почало здаватися, чи не вигідніше їм вірити в невинність Піро, ніж у його винність, і відтоді вони почали відчувати жорстокий біль, коли їм спадало на думку, що бідолаху, може, засуджено й несправедливо та що він спокутує в повітряній клітці чужий злочин... «Це не дає мені спати»,— казав потай кільком членам парламентської більшості міністр Гійометт, що надіявся заступити свого прем'єра.

Ці відважні законодавці скинули кабінет, і президент республіки поставив на місце Робена М'елле вічного республіканця з пишною бородою, що звався Ля Трініте* і, як і більшість пінгвінів, нічогосінько не тямив у справі, але вважав, що до неї дійсно дуже причетні ченці.

Покидаючи своє міністерство, генерал Греток зробив останні розпорядження начальникові генерального штабу Пантеру.

— Я йду, а ви лишаєтесь,— сказав він, потискуючи йому руку.— Справа Піро — це моя дитина, я звірю вам її; вона варта вашої любові й дбання; вона чудова. Не забувайте, що її краса потребує затінку, квітне в таємниці й оповиває себе серпанком. Шануйте її чесноту. Вже й так багацько нескромних поглядів поганили її чари. Ви бажали доказів, Пантере, й здобули їх. У вас їх багато, у вас їх надто багато. Я завбачаю настирливі втручання й небезпечну цікавість. На вашому місці я подер би на гамуз оті всі документи. Повірте мені, найкращий доказ — це не мати доказів. Тільки його єдиного не можна заперечити.

На лихо, генерал Пантер не зрозумів мудрості його порад. Майбутнє аж надто добре потвердило прозорливість Гретока. Ставши на чолі міністерства, Ля Трініте негайно побажав оглянути все діловодство в справі Піро. Новий військовий міністр Пеніш відмовив йому в цьому в ім'я вищих інтересів національної оборони й повідомив, що документи в цій справі, які пробувають під охороною генерала Пантера, становлять найбільший у світі архів. Тоді Ля Трініте с'як-так вивчив процес і хоч суті його не добрав, а все ж запідозрив у ньому помилку. Тоді на підставі своїх прав та повноважень він наказав переглянути справу. Військовий

міністр Пеніш зразу ж обвинуватив його в образі армії та зраді батьківщини і кинув йому в обличчя свій портфель. Його замінили другим, що зробив так само і якого заступив третій, що й собі учинив те саме, і так аж сімдесят міністрів пішли за прикладом попередників своїх, і шановний Ля Трініте тільки стогнав під купою войовничих портфелів. Але сімдесят перший військовий міністр Ван Жюлеп* лишився на посту — не тому, що він був у незлагоді з стількома своїми благородними колегами, а просто був уповноважений ними зрадити великодушно голову ради міністрів, укрити його соромом і ганьбою, обернути перегляд справи на славу Гретока, на задоволення антипіротинців, на користь ченців і на реставрацію принца Крюшо.

Генерал Ван Дюлеп був обдарований високими військовими здібностями, але розумом не був такий спритний, щоб уживати витончених способів і добірних метод Гретока. Він, як і генерал Пантер, гадав, що проти Піро треба видимих доказів, що їх ніколи не буде забагато, що їх ніколи не буде досить. Він висловив свої погляди начальникові генерального штабу, який аж надто охоче з ними погодився.

— Наближається хвилина, Пантере,— сказав він,— коли нам потрібна буде сила й силенна сила доказів.

— Слухаю, пане генерал,— відповів Пантер,— я поповню свої документи.

За півроку докази проти Піро займали вже два поверхи військового міністерства. Під вагою документів завалилася стеля, і обурені докази своєю лавиною задушили двох начальників служб, чотирнадцять начальників канцелярій і шістьдесят писарів, які працювали в першому поверку над розробкою фасону взуття для стрілецьких полків. Мусили підперти мури розлогої будівлі. Перехожі здивовано дивились на величезні балки й дивовижні підпори, припасовані навскоси до гордовитого, тепер розхитаного й похилого фасаду, що ними захрясла вся вулиця, що гальмували рух екіпажів і людей та що були для автобусів перепоною, об яку ті розбивалися вкупі з пасажирами.

Судді, що засудили Піро, були не справжні судді, а військові. Судді, що засудили Коломбана, були судді, але дрібні, одягнуті, як церковні служники, в чорні балахони, злиденні судді, півголодні судді. Над ними засідали великі судді, що носили поверх червоних мантий горностаєві пелерини. Уславлені своїм знанням та вченістю, вони складали суд, страшна назва якого виявляла всю його могутність.

Його звали касаційним судом*, щоб показати, що він є тим молотом, який висить над вироками і ухвалами всіх інших судових установ.

Один з цих великих червоних суддів найвищого суду, на прізвище Шоссп'є, жив собі тихо й спокійно в альпійському передмісті. Душа його була чиста, серце чесне, розум справедливий. Покінчивши працю над справами, він грав на скрипку й викохував гіацинти. Неділями обідав у сусідок своїх, на прізвище Ельбівор. На старості був привітний і міцний, і приятелі хвалили приемність його вдачі.

Проте вже місяців кілька він був дратівливий і сумний, а коли розгортав газету, його рожеве й повне обличчя вкривалося скорбними складками й червоніло від гніву. Причиною тому був Піро. Радник Шоссп'є не міг зрозуміти, щоб офіцер учинив таку ганьбу — продав вісімдесят тисяч в'язок військового сіна сусідній ворожій нації, а ще менше міг збагнути, як у такого злочинця знайшлися в Пінгвінії офіційні оборонці. Думка, що на його батьківщині є такі люди, як Піро, полковник Астен, Коломбан, Керданік, Фенікс, — псувала йому гіацинти, скрипку, небо й землю, всю природу й обіди в панні Ельбівор.

Отож, коли міністр юстиції переніс справу Піро до найвищого суду, радникові Шоссп'є якраз і випало розглянути її та викрити в ній хиби, якщо вони були. Хоч він був у найвищій мірі безсторонній та чесний і звик за довгий час виконувати свої суддівські обов'язки без упереджень, а все ж сподівався знайти в документах, які йому мали подати, докази безперечної провини й видимої зради. Після великих труднощів і неодноразових відмов з боку генерала Ван Жюлепа радникові Шоссп'є дозволили оглянути документи. Їх було, перенумерованих і зареєстрованих, чотирнадцять мільйонів шістсот двадцять шість тисяч триста двадцять. Вивчаючи їх, суддя спочатку занепокоївся, потім здивувався, потім спантеличився, зачудувався і геть остовпів. В теках були проспекти модних магазинів, газети, модні гравіюри, пакунки з бакалійних крамниць, старе комерційне листування, школярські зшитки, рядна, скляний папір для настирання паркету, гральні карти, будівельні рисунки, шість тисяч примірників «Сонника», але жодного документа в справі Піро.

Розділ XI

ЗАКІНЧЕННЯ

Вирок було обжалувано, і Піро випустили з клітки. Антипіротинці не вважали себе за переможених. Військовий суд знову засудив Піро. На цьому другому процесі Греток перевершив самого себе. Він удруге добився засудження, добився його заявою, що в розпорядження найвищого суду дано нікчемні докази, а справжніх остереглися давати, бо вони повинні лишатись таємними. На думку знавців, він ще ніколи не виявляв такої спритності. Коли він, вийшовши з зали засідань, спокійно йшов, заклавши за спину руки, серед натовпу цікавих у судовому вестибюлі якась жінка в червоній одежі з чорною вуаллю на обличчі кинулась до нього й вигукнула, замахнувшись кухонним ножом:

— Умри, негіднику!

Це була Маніфлора. Присутні ще й не второпали, в чому річ, як генерал схопив її за руку й ніби легенько, а насправді так міцно стиснув її, що ніж випав із заціпенілих пальців.

Тоді він підняв його і подав Маніфлорі.

— Ви випустили зняряддя хатнього вжитку, пані,— сказав він, уклоняючись.

Він не міг перешкодити, щоб героїню не забрали в поліцію, але негайно звільнив її і пізніше вжив усіх можливих заходів, щоб припинити переслідування.

Радник Шоссп'є, який колись так любив солдатів і шанував їх правосуддя, тепер обурився на військових суддів і касував усі їхні вирoki так безоглядно, як мавпа лузає горішки. Він удруге виправдав Піро і, коли б треба було, виправдав би його ще п'ятсот разів.

Розлютовані своїм боягузством і тим, що далися на брехню та глум, республіканці накинулись на ченців і священників; депутати видали закони про їх вигнання, відокремлення й конфіскацію. Сталося те, що й завбачав панотець Корнемюз. Цього доброго ченця вигнано з конільського лісу. Фінансові агенти сконфіскували його перегінні куби й реторти, а ліквідатори поділили між собою пляшки з лікером святої Орберози. Благочестивий винник утратив на тому три мільйони п'ятсот тисяч франків річного прибутку, що йому давало його дрібне виробництво. Панотець Агарік пішов у вигнання, покинувши свою школу на світські руки, що довели її до занепаду. Відокремлена від держави пінгвінська церква засохла, як зірвана квітка.

Оборонці невинного Піро після своєї перемоги почали гризтися між собою і кидали одне на одного образи й наклепи. Запальний Керданік накинувся на Фенікса, якого ладен був знищити. Великі євреї й сімсот піро зневажливо відвернулися від товаришів-соціалістів, в яких ще недавно смиренно благали допомоги.

— Ми вас не знаємо,— казали вони.— Дайте нам спокій з вашою соціальною справедливістю. Соціальна справедливість полягає в охороні багатства.

Товариша Ляріве, що потрапив у депутати й зробився лідером нової більшості, Палата й громадська думка висунули на пост прем'єр-міністра. Він показав себе енергійним оборонцем військових суддів, що засудили Піро. Коли його давніші товариші-соціалісти зажадали трохи більше справедливості й свободи для державних службовців і робітників, він виступив проти їхніх пропозицій з чудовою промовою:

— Свобода не є сваволя,— казав він.— Я зробив вибір між порядком і безладдям; революція — це безсилля; насильство є найбільший ворог поступу. Насильством нічого не доб'ється. Панове, ті, хто разом зі мною прагне до реформ, повинні передусім подбати про втихомирення заворушень, що знесилюють уряд, як хворого пропасниця. Настав час забезпечити спокій порядних людей.

Його промову було вкрито оплесками. Уряд республіки й далі перебував під контролем великих фінансових товариств, армія служила виключно обороні капіталу, єдине завдання флоту було постачати замовленнями металопромисловців, багаті відмовлялися платити свою належну частку податків, і бідні платили за них, як і раніше.

Тимчасом Бідо-Кокіль під нічним зоряним наметом сумовито дивився з височини старої каланчі на заснуле місто. Маніфлора покинула його; палаючи бажанням нових поривів і нових жертв, вона подалася з якимсь молодим болгаринном у Софію, щоб творити там справедливість і помсту. Він за нею не шкодував, бо після закінчення справи Піро вона здалася йому гіршою тілом і духом, ніж він гадав раніше. В тому самому напрямі змінились його погляди й на інші речі. А найприкріше було, що й себе самого він мав меншим і гіршим, ніж сам колись гадав.

І він думав:

— Ти вважав себе величним героєм, а насправді був тільки щирим і хотів добра. Чого ж пишався ти, Бідо-Ко-

кіль? Того, що одним з перших дізнався, що Піро невинний, а Греток — негідник. Але три чверті тих, що були оборонцями Гретока проти нападів семисот піро, знали це краще за тебе. Не в цьому справа. Так чого ж ти так пишаєшся? Що зважився висловити свою думку? Це — громадська мужність, а вона, як і військова мужність, є простий наслідок необережності. Ти був необережний. Це добре, але нема чого цим хвалитися надміру. Твоя необережність була мала, тобі загрожували тільки дрібні небезпеки, своїм життям ти не важив. Пінгвіни втратили ту жорстоку й криваву гордість, що надавала колись трагічної величі їхнім революціям; це є фатальний наслідок послаблення віри й характерів. Чи можна вважати себе за видатний розум тільки тому, що на певній ділянці ти виявив більше завбачливості, ніж пересічна людина? Навпаки, я боюсь, Бідо-Кокіль, що ти став жертвою глибокого нерозуміння умов інтелектуального й морального розвитку народів. Ти уявляв собі, що соціальні несправедливості, як ті перлини, нанизано на нитку, і досить вирвати одну перлину, щоб і вся низка розсипалась. А це дуже наївне розуміння. Ти тишив себе, що одним нападом запровадиш справедливість на батьківщині й по всьому світі. Ти був порядною людиною і чесним ідеалістом, але без практичної філософії. Та вглянься в самого себе, і ти побачиш, що ти все-таки був лукавий і не без хитрощів була твоя щирість. Ти хотів зробити вигідне моральне діло. Ти думав: «Покажу себе раз назавжди справедливим і мужнім. А потім зможу заспокоїтись у пошані громадянства й похвалах істориків». А тепер, коли ти втратив свої ілюзії, тепер, коли ти знаєш, як тяжко виправити хиби й що роботу цю треба раз у раз починати спочатку, ти вертаєшся до своїх астероїдів. Маєш рацію, але ж вертайся до них скромно, Бідо-Кокіль!

Книга съма

НОВІ ЧАСИ

ПАНИ СЕРЕС

Тільки крайності терпимі.
Граф Робер Монтеск'є*.

Розділ I

САЛОН ПАНІ КЛАРЕНС

Пані Кларенс, удова одного видатного республіканського урядовця, кохалася в гостях — щочетверга в неї збиралися друзі скромного достатку, що любили погомоніти. Дами різного віку й становища, що до неї ходили, всі були без грошей і всі багато вистраждали. Між ними була герцогиня, похожа на ворожку, і ворожка, похожа на герцогиню. Пані Кларенс виглядала ще доволі вродливою, щоб зберегти старі зв'язки, але вже не стільки, щоб зав'язати нові, й тішилася в спокійній пошані. В неї була дуже гарна дочка без посягу, якої гості боялися, бо пінгвіни, як вогню, боляться вбогих дівчат. Евеліна Кларенс помічала їхню стриманість, розуміла її причину й зневажливо накривала їм чай. Загалом, на прийомах вона з'являлася рідко, розмовляла тільки з дамами або з зеленими юнаками; її короткочасна й обачна присутність не заважала бесідникам, які вважали, що вона, будши дівчиною, або нічого не розуміє або, маючи двадцять п'ять років, все може слухати.

Тож одного четверга в салоні пані Кларенс розмовляли про кохання; дами говорили про нього гордовито, тонко й таємниче, чоловіки — нескромно й задиристо; кожен цікавився в розмові тільки тим, що сам казав. Витрачено було багато дотепу, пущено багато блискучих шпильок і влучних реплік. Але професор Аддок, коли почав говорити, то вразив усіх.

— З уявленнями про кохання в нас справа стоїть так

само, як і з усіма іншими,— сказав він.— Вони ґрунтують-ся на колишніх звичках, про які навіть спогаду не лишилось. В галузі моралі приписи, що втратили будь-яку рацію, вкрай недоцільні зобов'язання, шкідливі й жорстокі примуси через глибоку свою давність і таємницю свого походження стали незаперечними, непохитними, неприступними, поважними й шановними основами і за нехтування їх чекає кожного неминучий і суворий осуд. Всю мораль у стосунках між статями засновано на принципі, що один раз здобута жінка належить чоловікові, що вона становить його річ, як кінь та зброя. А що воно не відповідає дійсності, то з цього й випливають нісенітниці, як-от шлюб або договір на продаж жінки чоловікові, де через поступове послаблення власника запроваджено статті, які обмежують право власності.

Обов'язок дівчини своєму чоловікові незайманість походить з тих часів, коли дівчата віддавалися заміж, як тільки дозрівали до шлюбу, але смішно, щоб цього обов'язку додержувалась дівчина, коли виходить заміж у двадцять п'ять або тридцять років. Ви скажете, що це приємний подарунок для чоловіка, якщо дівчина нарешті знайде його, але ми скільки хочете бачимо чоловіків, що добиваються кохання заміжніх жінок і з великим задоволенням беруть їх такими, як знаходять.

Ще й досі в релігійній моралі обов'язок дівчат визначається старим віруванням, що бог, наймогутніший з військових ватажків, є багатоженець, що він застерігає собі право мати всіх незайманиць, а іншим можна брати те, що він облишив. Сліди цього вірування лишилися в багатьох метафорах містичної мови, але серед культурних народів воно здебільшого зникло; проте ще й досі воно панує над вихованням дівчат не тільки у тих, що вірять, а й у наших вільнодумців, які здебільшого не думають вільно через те, що зовсім не думають.

Розумний — це той, що розуміє, знає. А дівчину звуть розумною, коли вона нічого не знає. В ній виховують незнання. Наперекір усім заходам, найрозумніші з них все-таки знають, бо від них не можна заховати ні їх власної природи, ні їх власного стану, ні їх власних почувань. Але вони знають мало, знають перевернуто. Оце й усе, чого досягають пильним вихованням...

— Пане,— сказав різко й похмуро Жозеф Бутурле, головний альквійський скарбничий,— на превелике лихо, бувають і невинні, зовсім невинні дівчата. Я сам трьох знав;

вони вийшли заміж, і це був жах. Одна, коли чоловік підійшов до неї, схопилась від переляку з ліжка й крикнула у вікно: «Рятуйте, він збожеволів!» Другу вранці після весілля знайшли на дзеркальній шафі, де вона сиділа в сорочці й не хотіла златити. Третя була глибоко вражена так само, але вона перетерпіла все без ремства. Лише тижнів за кілька по одруженні вона шепнула своїй матері: «Між моїм чоловіком і мною відбувається щось нечуване, щось таке, чого й уявити не можна і про що я не зважусь розповісти навіть тобі». Щоб не погубити душу, вона призналася своєму сповідникові й тільки від нього довідалась,— може, й трохи розчаровано,— що в тім нема нічого надзвичайного.

— Я спостеріг,— сказав професор Аддок,— що європейці взагалі, а пінгвіни зокрема, поки не було спорту й авто, нічим так не цікавились, як коханням. А це значить надавати великої ваги тому, що важить мало.

— Так ви, пане, гадаєте,— скрикнула, задихаючись, пані Кремер,— що коли жінка віддається геть уся, то це має мале значення?

— Ні, пані, це може мати значення,— відповів професор Аддок, але треба з'ясувати, чи віддає вона чарівний сад, а чи хаші будяків та цикорію. Та й чи не надуживаємо ми трохи словом «віддаватись»? В коханні жінка не так віддається, як погоджується. От хоч би чудова пані Пансе...

— Це моя мати! — сказав високий білявий юнак.

— Я її безмежно шаную, пане,— відказав професор Аддок.— Не бійтесь, що я висловлю про неї хоч будь-щось образливе. Але дозвольте сказати вам, що думка синів про своїх матерів не витримує критики — сини не досить усвідомлюють, що мати буває матір'ю тільки тому, що любила й може ще любити. А воно так, і шкода було б, якби воно було інакше. Я зауважив, що дочки, навпаки, не помиляються ні в любовній здібності своїх матерів, ні в тому, як вони цією здібністю користуються,— вони суперниці й добре це спостерігають.

Неможливий професор ще довго говорив, переплітаючи непристойності з незручностями, зухвальство з соромітством, молов усяку неподобу, зневажав шановне, шанував зневажене, але його ніхто не слухав.

Тимчасом Евеліна Кларенс у своїй простій і незатишній кімнаті, в своїй сумній без кохання кімнаті, де, як і скрізь по дівочих кімнатах, стояв холодильник приймальні, перегляда-

ла річні звіти клубів і об'яви добродійних товариств, щоб обізнатися з світським життям. Переконавшись, що її мати, замкнута в інтелігентному й бідному колі, не зуміє ні висунути її, ні віддати, вона сама вирішила шукати сприятливого середовища, щоб себе влаштувати, вирішила уперто й спокійно, без мрій, без ілюзій, бо в шлюбі добачала тільки вступ до гри, початок вільного руху й заразом виразно уявляла небезпеки, труднощі й ризик свого заходу. Вона мала дані, щоб подобатись, і розважливість, щоб ними користуватись. Її слабкість була в тому, що вона не могла дивитись без засліплення на все аристократичне.

Лишившись на самоті з матір'ю, вона сказала:

— Мамо, завтра підемо на зібрання панотця Дуяра.

Розділ II

ТОВАРИСТВО СЯТОЇ ОРБЕРОЗИ

Щоп'ятниці о дев'ятій годині вечора на зібрання панотця Дуяра в аристократичній церкві святого Маєля сходились вершки алькійського суспільства. Приїжд і принцеса де Босено, віконт і віконтеса Олів, пан і пані де ля Трюмель не пропускали жодних зборів; тут можна було побачити цвіт аристократії, тут красувались і чудові баронеси-єврейки, бо всі єврейки-баронеси в Альці належать до християнської віри.

Це зібрання, як і всі релігійні зібрання, мало на меті дати світським людям змогу самозаглибитись і подумати про своє спасіння; їх призначенням було також привернути на всі ці благородні й славетні родини благословення святої Орберози, що любить пінгвінів. Преподобний панотець Дуяр справді з апостольським запалом добивався здійснення своєї мети — відновити права святої Орберози, як заступниці Пінгвінів, і спорудити їй монументальний храм на одному з горбів, що височать над містом. Його заходи увінчались дивовижним успіхом, і для здійснення цього національного завдання він зібрав понад сто тисяч прихильників і понад двадцять мільйонів франків.

Нова рака святої Орберози, блискаючи золотом, мінячись каміннями, стоїть серед свічок та квітів на криласі в церкві святого Маєля.

Ось що написано в «Історії чудес алькійської заступниці» абата Плантена:

«Старовинну раку перетоплено за терору, а дорогоцінний тлін святої кинуте в огнище на Гревській площі, але одна вбога жінка великого благочестя, Рукіна на прізвище, пішла вночі, важачи життям своїм, і збрала з жару обпалені кістки й попіл блаженної; вона переховала їх у горщику з-під варення, і коли було відновлено культ, віднесла їх преподобному кюре церкви святого Маєля. Пані Рукіна благочестиво дожила віку свого на посаді продавщиці свічок та наймачки стільців у каплиці святої».

Річ певна, що за панотця Дуяра, за часів занепаду віри, культ святої Орберози, що перевівся тому триста років від критики каноніка Пренсето й мовчанки вчених церковників, відроджувався й набував більшої пишноти, більшого блиску й більшого запалу, ніж будь-коли. Тепер богослови вже не викидали з легенди ні йоти, вважали за доведені всі факти, що подав абат Сімпліціссімус, і зокрема визнавали, за переказом цього ченця, що диявол, прибравши подобу ченця, потяг святу в печеру й боровся з нею, аж поки вона його не перемогла. Вони не клопотались ні місцями, ні датами, не вдавалися в екзегетику й остерігались надавати науці того значення, яким ушанував її колись канонік Пренсето, бо дуже добре знали, до чого воно призводить.

Церква сяяла світлом і квітами. Оперний тенор співав славетний гімн святої Орберози.

Райська діво, прилети до нас,
Осіяй небес тяжке склепіння
І розлий, як місячне проміння,
Тиху радість у північний час.

Панна Кларенс зайняла місце поруч матері перед віконтом Клена й довго стояла навколішках над поставцем, бо молитовна поза природна для розумної дівчини й добре окреслює форми.

Преподобний панотець Дуяр зійшов на кафедру. З нього був чудовий промовець, він умів зворушити, захопити, схвилювати. Жінки скаржились тільки, що він повстає проти пророків надміру гостро й такими грубими висловами, аж їм доводилось червоніти. Від цього любов їхня до нього не зменшувалась.

В своєму казанні він говорив про сьомий іспит святої Орберози, про спокусу її драконом, якого вона мала перемогти. Але вона не піддалася й роззбрóла страхіття.

Промовець без труднощів довів, що за допомогою святої Орберози й силою чесноти, яку вона нам навіює, ми й собі переможемо драконів, що загрожують нам і ладні пожертви нас — дракона сумніву, дракона нечестя, дракона занедбання релігійних обов'язків. З цього він зробив висновок, що товариство величальників святої Орберози є товариством соціального відродження, і закінчив палким закликком «до вірних, що прагнуть зробитися знаряддям милосердя божого, що жадають стати підпорами й хлібодавцями товариства святої Орберози та постачати йому всі засоби, яких воно потребує, щоб розвинути і дати спасенні плоди»¹.

Після казання преподобний панотець Дуяр залишився в ризниці до послуг вірних, що хотіли дістати відомості про товариство або сплатити внески. Пані Кларенс треба було поговорити з преподобним панотцем Дуяром, так само і віконтові Клена; народу збилося сила, стали в чергу. З щасливої нагоди віконт Клена й панна Кларенс опинилися поруч, може, й трохи притиснуті. Евеліна звернула увагу на цього елегантного молодика, що в спортивному світі був відомий не менше за свого батька. Клена помітив її, а що вона здалася йому гарною, то привітався з нею, перепросив і прикинувся, ніби вже знайомився з цими паніями, тільки не пригадує де. Вони й собі прикинулись, що воно так і є.

Наступного тижня він з'явився до пані Кларенс, яку уявляв собі трохи зводницею, що не було йому прикрим, і знову, побачивши Евеліну, визнав, що не помилився і що вона надзвичайно гарна.

Віконт Клена мав найкраще в Європі авто. Протягом трьох місяців він щодня катав ним паній Кларенс по горах, полях, лісах і долинах, об'їздив з ними всі краєвиди й замки. Евеліні він сказав усе, що можна сказати, і з шкурки ліз. Вона не ховала, що любить його, любитиме завжди й любитиме тільки його. Вона сиділа поруч нього, схвильована й поважна. Захват фатального кохання вона змінювала, коли треба було, на непереможний опір чесноти, що свідомо небезпеки. Через три місяці, повозивши її по всіх усядах угору й униз, погулявши з нею під час численних зупинок, він знав її, як маховик своєї машини, та й тільки. Він підстроював несподіванки, пригоди, раптові зу-

¹ Див. Ж. Ернест-Шарль, *Le Senseur*, травень-серпень 1907, стор. 562, 2 стовпець. (Прим. автора).

пинки в гущавині лісу й перед нічними шинками, а вперед не посувався. Він думав сам собі, що це безглуздо, і в обуренні брав її знову в авто, гнав від люті на сто двадцять кілометрів за годину, ладний перекинути її в канаву або розбитися вкупі з нею об дерево.

Одного разу, коли він прийшов забрати її в якусь екскурсію, вона здалась йому принаднішою і збуднішою, ніж будь-коли: він налетів на неї, як буря на очерет коло ставу. Вона зігнулася з чарівною кволістю, двадцять разів вона ледве не впала, вирвана й зламана, у вихорі грози, але двадцять разів випростовувалась, гнучка і пружна, і після стількох нападів здавалось, що по її чудовому стеблу тільки легіт пройшов; вона посміхнулась, так, ніби ладна була скоритись сміливій руці. Тоді бідолашний нападник, спантеличений, розлючений і на три чверті божевільний, утік, щоб не вбити її, помилився дверима, потрапив у спальню, де пані Кларенс одягала капелюха перед дзеркальною шафою, схопив її, кинув на ліжко й узяв її раніше, ніж вона стямилася, в чому річ.

Того самого дня Евеліна дізналася з довідок, які весь час збирала, що віконт Клена має тільки борги, живе на гроші якоїсь старої дурепи й рекламує нові системи автомобілів. Вони розлучилися за обопільною згодою, і Евеліна знову почала злостиво розливати чай гостям своєї неньки.

Розділ III

ІНПОЛІТ СЕРЕС

В салоні пані Кларенс розмовляли про кохання й говорили про нього чарівні речі.

— Кохання — це жертва, — зітхнула пані Кремер.

— Вірю вам, — жваво обізвався пан Бутурле.

Але професор Аддок зразу ж розпочав свої нудні й зухвалі міркування:

— Мені здається, — сказав він, — що пінгвінки дуже запишалися, коли заходами святого Маєля зробилися живородними. А втім, з цього нема чого пишатися, — цю здібність вони мають разом з коровами й льо́хами, навіть апельсинами та лимонами, бо насіння цих рослин розвивається в оплодні.

— Пінгвінки почали пишатися походженням своїм далеко пізніше, — відказав пан Бутурле, — пиха з'явилась у них того дня, коли святий апостол дав їм одержу; крім того, пиха їхня ще довго була прихована і виявилась тільки разом з розкішними уборами, та й то в невеличкій частині суспільства. Приїдьте на село за два льє від Альки, і ви побачите, чи маніжаться й пишаться там жінки.

Того дня серед гостей вперше з'явився Іпполіт Серес, депутат від Альки, один з наймолодших членів Палати; розповідали, що він, кремезний і статечний чоловік, був сином шинкаря, але адвокат з нього був красномовний, поважний, і всі вважали його за спритного.

— Пане Серес, — сказала йому господиня дому, — ви представник від найкращої алькійської округи.

— Яка день у день ще кращає, пані.

— На жаль, по ній уже ходити не можна! — скрикнув пан Бутурле.

— Чому? — спитав пан Серес.

— Та через авто!

— Не ганьте їх, — сказав депутат, — це наша велика національна промисловість.

— Знаю, пане. Сучасні пінгвіни нагадують мені давніх єгиптян. Єгиптяни, каже Тен* за Климентом Олександрійським*, текст якого він, зрештою, перекутив, поклонялись крокодилам, що пожирали їх, а пінгвіни поклоняються автомобілям, що їх душать. Безперечно, майбутнє належить металевому звіру. До візників уже не повернуться, як не повернулись до диліжансів. І довге мучеництво коня закінчується. Авто, що його промисловці в шаленій жадібності пустили, як колісницю Джагернаута* на приголомшені народи, що з нього нероби й сноби зробили дурну й згубну розкіш, незабаром почне виконувати йому властиву функцію, поверне свою силу на користь цілому народові й буде поводитись, як слухняне й працююче диковисько. Та щоб воно перестало шкодити й зробилось добродійним, треба побудувати шляхи, відповідні до його швидкості, і шосе, які воно не могло б руйнувати своїми лютими шинами й отруювати порохом в них людські груди. На цих нових шляхах треба заборонити проїзд тихохідними візками, а також різними тваринами, спорудити гаражі й переходи, словом, створити лад і гармонію в майбутніх шляхах сполучення. Це побажання кожного доброго громадянина.

Пані Кларенс звела мову на поліпшення тої округи,

представником якої був пан Серес, і він заявив себе завзя- тим прихильником ламання старих будинків, прокладання нових вулиць, будування, перебудування та інших корисних заходів.

— Тепер чудово вміють будувати,— сказав він.— Всюди повстають розкішні вулиці. Чи було коли-небудь щось краще, ніж наші мости з пілонами і наші будинки з банями?

— Ви забуваєте про великий палац, накритий величез- ним, схожим на диню ковпаком,— пробурчав з глухою люттю пан Данізе, старий аматор мистецтва.— Мене дивує, до якої бридоти може дійти сучасне місто. Алька амери- канізується: скрізь руйнується те, що було вільного, не- сподіваного, помірною, поміркованого, людського, традицій- ного, скрізь руйнуються чудові старі мури, з яких звисає гілля; скрізь нищать невеличкі рештки повітря, світла, при- роди, спогадів, рештки наших предків і нас самих і споруджують жахливі, величезні гидкі будинки, вивершені по- віденськи смішними або принатуреними до нового мисте- цтва банями, без різьби й без профілю, з лиховісними ви- пустами й кумедними гребенями, і ці різномасті страхіття безсоромно випинаються над околишніми дахами. На фаса- дах з огидною млявістю тягнуться цибулясті виступи,— це зветься мотивами нового мистецтва. Бачив я нове мистецтво по інших країнах — воно не таке бридке; в ньому є добро- душність і фантазія. Це тільки ми маємо сумний привілей милуватись гидотною, до того ж різноманітно гидотною ар- хітектурою. Завидний привілей!

— Невже ви не зважуєте,— суворо спитав пан Серес,— що така дошкульна критика може відвернути від нашої сто- лиці чужинців, які сунуть до неї з усіх кінців світу й зали- шають у ній мільярди?

— Не турбуйтеся,— відповів пан Данізе,— чужинці при- їздять не милуватися нашими будівлями; вони приїздять заради наших кокоток, кравців та шинків.

— Ми маємо погану звичку клепати самі на себе,— зітхнув пан Серес.

Як добірна господиня, пані Кларенс вирішила, що час уже вернутись до кохання, і запитала в пана Жюмеля, якої він думки про нову книгу Леона Блюма*, де автор скар- житься...

— ...Що нерозумний звичай,— докінчив професор Ад- док,— забороняє світським дівчатам кохатися, що робили б вони з насолодою, тимчасом як продажні жінки кохаються

забагато й без смаку. Це, справді, річ сумна, але хай пан Леон Блюм не смутиться надміру,— коли так ведеться в нашому маленькому буржуазному суспільстві, то можу запевнити його, що скрізь інде він побачить приємніше видовище. Серед широких кіл міської і сільської людності дівчата не забороняють собі любовної втіхи.

— Це ж деморалізація, пане! — сказала пані Кремер.

І почала вихваляти дівочу невинність у висловах, перейнятих цнотливістю і красою. Це було чудово!

Навпаки, слів професора Аддока з цього приводу й слухати не хотілось:

— Світських дівчат,— сказав він,— стережуть і пильнують; до того й чоловіки на них не зазіхають з порядності, через страх перед жакливою відповідальністю й через те, що спокусити дівчину не зробило б їм честі. Крім того, ніхто не знає, що насправді робиться — з тої причини, що нічого схованого не видно; це неодмінна умова існування кожного суспільства. Світські дівчата були б податливіші від жінок, коли б до них так само допадались, і то з двох причин: у них більше ілюзій, і їхня цікавість ще незадоволена. А жінки здебільшого так кепсько починають з своїми чоловіками, що не зважаються зразу ж починати ще з кимсь іншим. Я особисто не раз натрапляв на цю перешкоду в своїх спробах спокусити жінок.

В ту хвилину, як професор Аддок кінчав цю неприємну мову, до салону ввійшла панна Евеліна й недбало, з нудьгуватим виразом, що надавав східного чару її красі, почала наливати чай.

— А я заявляю себе прихильником дівчат,— сказав Іпполіт Серес, глянувши на неї.

«От дурень»,— подумала дівчина.

Іпполітові Сересу, що ніколи не виходив за межі свого політичного світу,— виборців та депутатів,— салон пані Кларенс видався добірним, господиня дому вишуканою, її дочка на диво вродливою; він почав учащати до них і за обома впадати. Пані Кларенс, яку залицяння тепер зворушувало, вважала його приємним. Евеліна не виявляла до нього жодної прихильності й ставилась до нього гордовито й зневажливо, але він вважав це за аристократичні манери й тому захоплювався нею ще більше.

Цей депутат з широкими знайомствами докладав усіх сил, щоб їх розважити, і йому часом щастило. Він прислав їм квитки на великі засідання й до лож у опері. Панні Кла-

ренс він дав кілька нагод дуже вигідно з'явитись на людях, зокрема на одному пікніку, що хоч і був улаштований міністром, але вважався за цілком світський і здобув республіканцям перший успіх в елегантному товаристві.

На цьому святі Евеліна сподобалась дуже багатьом, а найбільше привернула вона увагу молодого дипломата Роже Ламбїлі, що призначив їй побачення в своєму холостяцькому приміщенні, уявивши її дівчиною легковажною. Він видався їй гарним, багатим,— вона пішла до нього. Трохи зворушена, майже схвильована, вона мало не стала жертвою своєї відваги і уникла поразки тільки сміливо вжитим, наступальним маневром. Це було найбільше безумство її дівочого життя.

Познайомившись ближче з міністрами й президентом, Евеліна не ховала перед ними свого захоплення аристократією та церквою і цим здобула прихильність вождів антиклерикальної і демократичної республіки. Іпполіт Серес, побачивши, що вона має успіх і робить йому честь, любив її дедалі дужче й нарешті безтямно в неї закохався.

Тоді вона попри все почала за ним пильно стежити, бо цікавилась, чи збільшується його любов. Він здавався їй незграбним, грубуватим, кепсько вихованим, але активним, спритним, здібним і не дуже нудним. Вона ще глузувала з нього, але цікавилася ним.

Якось їй скотілося випробувати його почуття.

Це було під час виборчої кампанії, коли він клопотався про поновлення свого мандата. У нього був не дуже небезпечний спочатку конкурент, що не мав здібностей промовця, але він був багатий і здобував, здавалось, щодня нові голоси. Іпполіт Серес, не даючи оволодіти ним ні млосної безтурботності, ні безтямній хапливості, подвоїв свою енергію і пильність. За найголовніший спосіб дії були в нього прилюдні збори, де він силою своїх легенів поборював кандидатуру суперника. Його комітет улаштовував великі дискусійні збори в суботу ввечері й у неділю рівно о третій годині дня. І от у неділю, прийшовши з візитом до пані Кларенс, він застав у вітальні саму Евеліну. Побалакавши з нею хвилин двадцять-двадцять п'ять, він глянув на годинника й побачив, що вже за чверть третя. Дівчина зробилась ласкава, збудна, любя, всім своїм виглядом манила й обіцяла. Серес схвильовано підвівся.

— Це хвилинку! — сказала вона благально й ніжно, і він знову сів.

Вона виявила перед ним цікавість, самозабуття, захоплення, кваліст. Він почервонів, зблід і знову підвівся.

Тоді, щоб затримати його, вона мовчки й задихано глянула на нього потьмарнілими очима. Переможений, нестямний, знищений, він упав до її ніг; потім, ще раз глянувши на годинника, схопився й страшенно вилаявся:

— Сто бісів його матері, за п'ять четверта! Треба гнати щодуху.

І зразу вискочив на сходи.

Тоді вона відчула до нього деяку пошану.

Розділ IV

ОДРУЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО ДІЯЧА

Вона не любила його, але хотіла, щоб він її любив. А втім, була з ним дуже стримана,— не тільки через малу прихильність до нього,— адже в любовних відносинах є багато такого, що робиться байдуже, ради розваги, з жіночого інстинкту, за звичаєм і традицією, щоб виявити свою силу й потішитись її впливом. Причина її обережності була в тому, що вона вважала його вульгарним, і що він може використати її вільність і грубо дорікати їй, якщо вона не дозволить йому того ж пізніше.

Тому що він з професії був антиклерикалом і вільнодумцем, вона визнала за добре підкреслювати перед ним свою побожність, з'являтися з великими молитовниками в червоній сап'яновій оправі, як-от «*Великодний молитовник*» королеви Марії Лещинської* і дофіні Марії-Жозефи*, і раз у раз показувала йому підписані листи, по яких збирала пожертви на зміцнення національного культу святої Орберози. Робила це Евеліна не для того, щоб його дратувати, не ради жарту чи з бажання сперечатися, і навіть не через снобізм,— хоч трохи й мала його,— цим способом вона стверджувала себе, виробляла собі вдачу, ставала вищою, і щоб збудити в депутата відвагу, обгорталася релігією так, як оточувала себе полум'ям Брунгільда*, щоб привабити Сігурда. Її хитрощі вплинули. Такою вона здавалась йому ще кращою. Клерикалізм, на його думку, був витонченістю.

Переобраний величезною більшістю, Серес увійшов до

складу Палати, що була ніби лівіша, поступовіша за попередню й прихильніша до реформ. Але зразу ж помітивши, що за всім цим криється страх перед змінами й шире бажання нічого не робити, він вирішив провадити відповідну до цих прагнень політику. На початку сесії він виголосив велику, добре задуману й до ладу побудовану промову, де розвивав думку, що з кожною реформою треба якнайдовше зволікати; промовляв він палко, навіть з полум'яним запалом, бо за принцип мав, що промовець повинен радити поміркованість з якнайбільшим завзяттям. Йому плескала ціла Палата. Пані Кларенс слухала його з президентської ложі; Евеліна мимоволі затремтіла під урочистий грім оплесків. Чудова пані Пансе, що сиділа поруч на лавці, дрижала від звуків його мужнього голосу.

Покинувши трибуну, Іпполіт Серес, під оплески й вимоги надрукувати його промову, зайшов у ложу привітатися з паніями Кларенс, навіть не перемінивши сорочку. Евеліна визнала, що успіх його прикрашає, і поки він, схилившись до дам, скромно, хоч і не без певної пихи, слухав їхню похвалу, витираючи хусткою шию, дівчина скоса подивилась на пані Пансе й побачила, що та сп'яніло вдихає піт героя, що груди в неї здіймаються, очі заплющені, голова відхилена й сама вона мало не мліє. Евеліна зразу ж ніжно глянула на пана Сереса.

Промова алькійського депутата справила велике враження. В політичних «сферах» її вважали за дуже вправну. «Нарешті, ми почули благородну мову»,— писала велика поміркована газета. «Це ціла програма»,— казали в Палаті. Всі одностайно визнавали його видатний хист.

Тепер Іпполіт Серес зробився вождем радикалів, соціалістів і антиклерикалів, що обрали його лідером своєї найбільшої в Палаті групи. Йому пророчили портфель у новому міністерському кабінеті.

Евеліна Кларенс по довгому ваганні вирішила віддатися за пана Іпполіта Сереса. Як до її смаку, то вождь був із себе трохи звичайний; ще не було ніяких ознак, що він дійде колись такого становища, коли політика дає великі кошти; але їй звертало на двадцять сьомий, а глибоке розуміння життя підказувало, що не треба бути ні надто примхливою, ні надто вимогливою.

Іпполіт Серес був славетний, Іпполіт Серес був щасливий. Його не можна було впізнати: вишуканість його вбрання та поведження зростали шаленим темпом; він надміру

хизувався білими рукавицями, тепер, коли він зробився занадто світським, Евеліна побоювалась, чи не гірше це, ніж бути не досить світським. Пані Кларенс поставилась до їх заручин прихильно, бо їй доччині майбутнє здавалося тепер забезпеченим, і приємно було одержувати щочетверга квіти для своєї вітальні.

Проте весільна церемонія викликала труднощі. Евеліна була побожна й хотіла дістати церковне благословення. Іпполіт Серес був толерантний, але вільнодумець, тому визнавав тільки цивільний шлюб. З цього приводу сталися суперечки й навіть розпачливі сцени. Остання відбулася у дівчини в кімнаті, коли складали запрошення. Евеліна заявила, що не вважатиме себе за одружену, якщо не побуває в церкві. Говорила про розрив, виїзд із матір'ю за кордон, про монастир. Потім зробилася ніжна, безпорадна, благальна й застогнала. І все стогнало разом з нею в дівочій кімнаті — кропильниця, гілка буксу над білим ліжком, святобожні книжки на маленькій етажерці й біло-синя статуетка святої Орберози з подоланим кападокійським драконом на мармуровому камені. Іпполіт Серес зворушився, розм'як, розтанув.

Тоді, чудова в своїй скорботі, з сльозми в очах, з ляпислазуревими чотками на руках, немов скута вірою своєю, вона упала до ніг Іпполіта і оповила йому коліна, знесилена, розпатлана.

Він майже згодився й пробурмотів:

— Релігійний шлюб, церковний шлюб — з виборцями воно, може, й обійдеться, але комітет мій не здасться на це так легко... Зрештою, я поясню їм... толерантність, соціальні вимоги... Всі ж вони вчать своїх дочок закону божого... Але, сто чортів, мій портфель ми безперечно потопимо, моя люба, в свяченій воді.

На цих словах вона підвелася — поважна, великодушна, покірна і теж переможена.

— Друже, я не обстоюю.

— Так не треба до церкви? Це краще, далеко краще!

— Так! Але здайтесь на мене. Я спробую все влаштувати і вам, і собі на втіху.

Вона пішла до преподобного панотця Дуяра й розповіла йому про обставини. Він показав себе зговірливішим і податливішим, ніж вона сподівалася.

— Ваш наречений — людина розумна, прихильник ладу й розсудливості, — він нам підійде. Ви його освятите, бо не

марно ж послав йому бог у дарунок наречену-християнку. Церква не завжди вимагає від шлюбного благословення пишних і блискучих церемоній. Тепер, коли її переслідують, її святам більше до серця морок печер і завулки катакомб. Коли ви, панно, виконаєте цивільні формальності, то приходьте з паном Сересом сюди, до моєї особистої каплиці, і я повинчаю вас, додержуючи цілковитої таємниці. Від архієпископа я дістану всі потрібні дозволи на звільнення від оклику, сповідного свідцтва тощо.

Іпполіт, хоч і вважав цю комбінацію за трохи небезпечну, погодився на неї, в душі вельми втішений.

— Я піду в піджаку,— сказав він.

Пішов він у сюртуці, білих рукавицях, лакованих черевиках і навіть став навколішки.

— Ввічливість зобов'язує!..

Розділ V

КАБІНЕТ ВІЗІРА

Подружжя Серес скромно й пристойно оселилося в маленькому приміщенні одного нового будинку. Серес одверто й спокійно обожнював свою дружину, проте йому часом доводилось затримуватись у бюджетній комісії й працювати по три і більше ночей щотижня над своєю доповіддю про поштовий бюджет, з якого він хотів створити справжній пам'ятник. Евеліна вважала свого чоловіка «мурлом», але він їй подобався. Негаразд було в їх становищі те, що вони не мали багато грошей,— вони мали їх дуже обмаль. Республіканські діячі багатіють на посадах далеко не так, як здається. Коли не стало володаря, що розсипав ласку, кожен бере, що може, і його збагачення, обмежене збагаченням інших, звелось до скромних розмірів. У цьому й причина суворості звичаїв, якою визначаються вожді демократії. Забагатіти вони можуть тільки під час великих справ, і тоді вони накликають на себе заздрощі своїх менш щасливих товаришів. Іпполіт Серес завбачав у майбутньому період великих справ; він був із тих, що готували його прихід, а тимчасом достойно терпів бідність, яку й Евеліна терпіла стійкіше, ніж можна було сподіватись. Вона була в постійних стосунках з преподобним панотцем Дуяром і відвідувала

каїлицю святої Орберози, де зустрічалася з поважним товариством і з особами, що могли їй стати в послугі. Вона вміла вибирати їх і дарувала своєю довірою тільки тих, хто був її вартий. Після прогулянок на автомобілі з віконтом Клена вона дістала певний досвід і, крім того, переваги заміжньої жінки.

Спочатку депутата турбувало її благочестя, з якого глузували демагогічні газетки, та незабаром він заспокоївся, коли побачив, що всі вожді демократії радо зближуються з аристократами й церквою.

Надходив один з тих періодів, які трапляються досить часто, коли всі помічають, що сягнули надто далеко. Іпполіт Серес у міру з цим погоджувався. Його політика була не політикою переслідування, а політикою терпимості. Її засади він виклав у своїй чудовій промові про підготовування реформ. Міністерство вважало за надто крайнє; підтримуючи проекти, визнані за небезпечні для капіталу, воно збурило проти себе великі фінансові товариства, отже, й газети всіх напрямків. Бачачи дедалі більшу небезпеку, кабінет зрікся своїх проектів, програми, поглядів, але запізно — новий уряд був уже готовий; після підступного запитання Поля Візіра, що зразу ж обернулося в інтерпеляцію, і після розкішної промови Іпполіта Сереса міністерство впало.

Президент республіки доручив сформувати кабінет тому ж таки Полеві Візіру, що хоч і молодий ще, а вже двічі був міністром, — людині чарівній, завсідникові балетного фойє і театральних лаштунків, дуже світському, дотепному й дуже розумному та діяльному. Поль Візір сформував міністерство, призначене дати перепочинок і заспокоїти схвильовану громадську думку, і до участі в ньому запрошено Іпполіта Сереса.

Нові міністри належали до різних груп більшості, репрезентували собою найрізноманітніші й найсуперечніші погляди, але всі були помірковані й викінчені консерватори¹. В міністерстві закордонних справ залишили міністра з попе-

¹ Це міністерство мало чималий вплив на долю країни і всього світу, і тому ми вважаємо за потрібне подати його склад: прем'єр-міністр і міністр внутрішніх справ — Поль Візір, юстиції — П'єр Бук*, закордонних справ — Віктор Кромб'єль, фінансів — Террасон, народної освіти — Ляб'їєтт, торгівлі, пошти й телеграфу — Іпполіт Серес*, хліборобства — Оляк, громадських робіт — Ляперсон, військових справ — генерал Дебонер*, морських — адмірал Вів'є де Мюрен. (Прим. автора).

реднього кабінету, Кромбіля,— чорного чоловічка, що через манію величності працював чотирнадцять годин на день, був мовчазний, таївся навіть від власних дипломатичних агентів, увесь час був страшенно підозріливий, але сам викликав підозри, бо близькозорість народів безмежна, а уряди в цьому дорівнюють їм.

На міністерство громадських робіт поставили соціаліста Фортюне Ляперсона. Це був тоді один з найурочистіших, найсуворіших, найпотрібніших і, треба сказати, найжахливіших і найжорстокіших політичних звичаїв — уводити в кожне міністерство, призначене поборювати соціалізм, члена соціалістичної партії, щоб вороги капіталу й власності в соромі і гірकोтю діставали удари від свого ж товариша і щоб на кожних зборах вони шукали поглядом того, хто завтра їх катуватиме. Тільки через глибоке незнання людського серця можна подумати, що на цю роль важко знайти соціаліста. Громадянин Фортюне Ляперсон увійшов до кабінету Візіра з власної волі, без ніякого примусу і почув хвалу навіть від своїх друзів,— так чарувала пінгвінів влада!

Генерал Дебонер дістав портфель військового міністра; його вважали за одного з найрозумніших генералів у армії, але він підпав під вплив одної пройди, пані баронеси де Більдерман, яка, зберігши красу в літах, займається тільки інтригами, будучи підкуплена сусідньою ворожою державою.

Новий морський міністр, шановний адмірал Вів'є де Мюрен, славився як чудовий моряк, але виявляв побожність, що здалася б надмірною в антиклерикальному міністерстві, коли б світська республіка не визнавала за релігією користі в морській справі. За вказівками свого духовного керівника, преподобного панотця Дуяра, шановний адмірал Вів'є де Мюрен віддав флотський екіпаж під опіку святої Орберози й замовив християнським бардам скласти пісень на честь алькійської діви, що заступили національний гімн в оркестрах військових кораблів.

Міністерство Візіра заявило себе виразно антиклерикальним, але терпимим до вірувань і прихильним до розумних реформ. Поль Візір і його співробітники хотіли реформ, а не пропонували їх тільки тому, щоб не скомпрометувати їх, бо вони були справжні політики й знали, що реформи компрометуються, як тільки їх запропонувати. Уряд мав добрий прийом, заспокоїв порядних людей і сприяв підвищенню ренти.

Він замовив чотири панцерники, почав переслідувати соціалістів і виявив справжній намір скасувати всякий інквізиторський прибутковий податок. Зокрема велика преса вітала призначення Террасона на міністра фінансів. Цей старий міністр, що вславився біржовою грою, своєю появою стверджував усі сподіванки фінансистів і віщував добу великих справ. Справді, скоро налилися молоком багатства три соски сучасних націй: монополії, ажіотаж і дуті спекуляції. Вже пішли чутки про експедиції в далекі країни, про колонізації, і найсміливіші журналісти говорили про проект військового і фінансового протекторату над Нігріцією.

Іпполіта Сереса, хоч він ще й не виявив усіх своїх здібностей, вважали за людину цінну; ділові кола його шанували. Всі його вітали, що він порвав з крайніми партіями, з усяким небезпечним елементом і був свідомий урядової відповідальності.

Серед усіх міністерських дам сяяла тільки пані Серес. Кромбіль сохнув холостяком. Поль Візір був одружений з багатою дочкою північного комерсанта, панною Блампіньон, вихованою, шанованою, простою і завжди хворою особою, що через стан здоров'я свого мусила весь час жити в своїй матері десь у далекій провінції. Інші міністерські дами не були народжені для того, щоб чарувати погляд, і всі сміялися, читаючи, що пані Лябільєтт з'явилася на балу в президента з пір'ям райських птахів у зачісці. Адміральша Вів'є де Мюрен, жінка доброго роду, була надміру гладка, багрова на обличчі, мала крамарський голос і сама ходила на базар. Генеральша Дебонер — довга, суха, прищувата, невситимо ласа до молодих офіцерів — потопала в розпусті й пороках і звертала на себе увагу тільки своєю потворністю і зухвальством.

Пані Серес була чаром міністерства і носієм його величі. Молода, вродлива, бездоганна, вона поєднувала з вишуканістю туалету чистоту посмішки, щоб зваблювати і вершки суспільства, і народну юрбу.

В її салоні було повно великих євреїв-фінансистів. Вона влаштовувала нейелегантніші в республіці вечірки, газети описували її туалети, а кращі кравці не брали з неї грошей за них. Вона ходила до церкви, обороняла каплицю святої Орберози від народної ворожості й сіяла в серцях аристократів надію на конкордат*.

Гнучка й тонка, вона й справді гарна була з своїм золо-

тавим волоссям, льняно-сірими очима й округлим станом і мала чудову репутацію, яку зуміла б зберегти, навіть коли б її спіймали на гарячому, така-бо вона була вправна, спокійна й витримана.

Сесія закінчилася перемогою кабінету, що майже під одностайні оплески Палати відкинув пропозицію інквізиторського податку, і тріумфом пані Серес, що влаштувала свято на честь трьох проїжджих королів.

Розділ VI

СОФА ФАВОРИТКИ

Прем'єр-міністр запросив під час канікул пана й пані Серес пожити якихось півмісяця в горах, у маленькому замку, який він найняв на сезон і де жив самотньо. Сумний стан здоров'я не дозволив пані Візір бути разом з чоловіком — вона жила в батьків десь у глибокій північній провінції.

Цей замок колись належав коханці одного з останніх альпійських королів; у вітальні лишилися старовинні меблі й стояла ще софа фаворитки. Місцевість була чарівна; внизу горба, де був замок, текла гарна синя річка Езель. Іпполіт Серес любив вудити рибу; під цю одноманітну розвагу він добирав найкращих парламентських комбінацій і найспритніших ораторських способів. Езель була багата на форель; він ловив її з ранку до вечора в човні, що його прем'єр-міністр запобіжливо дав йому до послуг.

Тимчасом Евеліна з Полем Візіром гуляли іноді в саду або розмовляли у вітальні. Евеліна почувала його принади́ність для жінки, але кокетувала з ним ще тільки уривками й поверхово, без глибоких намірів і викінченого плану. Він мав смак до жінок і вважав її за гарну; в місті Палата й Опера відбирали йому все дозвілля, але тут, у маленькому замку, льняно-сірі очі й округлий стан Евеліни набували вартості в його очах. Одного дня, коли Іпполіт Серес удив рибу в Езелі, прем'єр-міністр посадив його дружину поруч себе на софу фаворитки. Крізь щілини завіс, що захищали її від денного світла і спеки, на Евеліну падало золоте проміння, мов стріли схованого Амура. Її округлі й разом з тим різьблені форми виявляли під білим серпанком усю свою

молодість і красу. Шкіра в неї була вогка та свіжа й пахла скошеним сіном. Поль Візір повівся так, як і належало при цій нагоді; вона не відмовилась від випадкової світської гри. Їй думалось, що кінчиться нічим або дрібницями, але вона помилилась.

«На міській площі,— говориться в славетній німецькій баладі,— з сонячного боку на стіні, повитій гліцинією, висіла гарненька скринька для листів, синя, як волошка, привітна й спокійна.

Щодня до неї приходили крамарі в грубих черевиках, багаті хуторяни, міщани, збирачі податків та жандарми й кидали в неї ділові листи, накладні, рахунки, повістки про податок, заяви до суду й накази про рекрутський набір,— і вона була привітна й спокійна.

Веселі й заклопотані, йшли до неї поденні робітники й строкові наймити, служниці й годувальниці, рахівники, конторники, хазяйки з дітьми на руках і кидали в неї повідомлення про народження, весілля та похорон, листи заручених, листи наречених, листи матерів до синів і синів до матерів,— і вона була привітна і спокійна.

В присмерках до неї підкрадалися нишком хлопці й дівчата і кидали в неї любовні листи, то змочені слізьми, від яких розпливалось чорнило, то з маленькими колами, щоб означити місце поцілунку,— і вона була привітна й спокійна.

До неї з обережності приходили й багаті купці під час виймання листів і кидали в неї важливі пакети, пакети під п'ятьма червоними печатами з банковими білетами й чеками на великі фінансові установи імперії,— і вона була привітна й спокійна.

Аж ось одного дня Гаспар, якого вона ніколи не бачила й не знала, кинув у неї записку, про яку тільки й відомо, що вона була складена шапочкою. І гарна скринька для листів одразу зомліла. Відтоді вона вже не держиться свого місця, а гасає вулицями, полями й лісами, оповита плющем і трояндами завітчана,— вона все блукає горами й долинами, і степовий сторож застав її серед житів у обіймах Гаспара, якого вона цілувала в уста».

Поль Візір уже цілком опанував себе; Евеліна лежала на канапі в чарівному здивуванні.

Преподобний панотець Дуяр, що чудово знався в моральному богослов'ї і під час занепаду віри зберіг непорушними свої принципи, небезпідставно й відповідно до вчення

отців церкви казав, що коли великий гріх жінці віддава- тись за гроші, то ще більший гріх віддаватись задурно; бо в першому випадку вона дбає про підтримку життя свого, тож може сподіватися якщо не виправдання, то прощення і буває ще достойна божої ласки,— адже бог, зрештою, за- бороняє самогубство й не хоче, щоб його створіння, які є храмами його, самі себе нищили; крім того, віддаючись через злидні, вона лишається смиренною й не зазнає вті- хи, а це зменшує гріх. Але жінка, що віддається задурно, грішить з насолодою, радіє гріхом своїм, і гордість та лю- бощі, якими вона обтяжує злочин, збільшують його смер- тельну вагу.

На прикладі пані Серес виявляється вся глибочінь цих моральних істин. Вона побачила, що має почуття, а досі про це й не здогадувалась, і щоб зробити це відкриття, яке змінило її душу, перекинуло її життя, треба було тільки одної хвилини.

Вона була спочатку зачарована, що навчилась пізна- вати себе. γυῶσι δεαυτίω¹ античної філософії не є припис, що може дати втіху, коли застосувати його до духа, бо від знан- ня власної душі не відчуваєш жодного задоволення; інша річ з тілом, де нам можуть відкритися джерела насолоди. Вона відразу перейнялася до свого просвітителя вдячністю, рів- ною його добродійству, і уявила собі, що тільки той, хто відкрив їй небесні безодні, має від них ключа. Чи була це помилка й чи не могла б вона знайти й інших з таким са- мим золотим ключем? Важко вирішити, а професор Аддок, коли факти дістали розголосу (а це, як побачимо далі, ста- лося незабаром), висвітлив їх з експериментального погля- ду в науковому й спеціальному журналі і зробив висновок, що для пані С. шанси знайти точний еквівалент пана В. були в пропорції 3,05 до 975,008. Інакше сказати, вона його не знайшла б. Очевидно, це сталося в неї інстинктив- но, бо вона мала безтямний потяг до нього.

Я навів ці факти з усіма подробицями, що повинні, здається мені, привернути увагу всіх здібних до філософ- ського міркування. Софа фаворитки достойна величі істо- рії; на ній визначилась доля великого народу, та де там — на ній відбувся акт, луна від якого розляглася над сусід- німи, дружніми й ворожими, націями і над цілою люд- ськістю. Такі події, хоч і багаті на величезні наслідки,

¹ Пізнай самого себе (грецьк.).

дуже часто уникають від поверхових і легковажних людей, що необачно беруться писати історію. Отже, таємні рушії подій, падіння імперій, зміни влад нас дивують і бувають нам незрозумілі через те, що не викрито непомітної точки, не розшукано потайної пружини, яка, пустившись у рух, все зруйнувала й перекинула.

Автор цієї великої історії краще від інших усвідомлює свої огріхи й хиби, але може поручитися за те, що завжди додержувався тої міри серйозності й безсторонності, які подобаються у викладі державних справ, і ніколи не ухилився від поважності, що личить повісті про людські дії.

Розділ VII

ПЕРШІ НАСЛІДКИ

Коли Евеліна призналася Полеві Візіру, що ніколи нічого подібного не почувала, він їй не повірив. Він звик мати справу з жінками і знав, що вони охоче кажуть отаке чоловікам, щоб їх дужче привабити. Отже, він через досвід свій, як це часто трапляється, не додивився істини. Не ймучи віри, але все-таки потішений, він незабаром відчув до неї любов і навіть щось більше. Спочатку такий душевний стан сприятливо вплинув на його здібності,— Візір виголосив у головному місті своєї виборчої округи прегарну, блискучу і влучну промову; яку було визнано за його шедевр.

Сесія почалася спокійно, хіба що кілька поодиноких злобителей і кілька боязких іще честолюбців підвели голову в Палаті. Було досить одної посмішки прем'єр-міністра, щоб розвіяти ці тіні. Вона бачилася з ним двічі на день, а в проміжках вони писали одне одному листи. Він мав практику в інтимних зв'язках, був спритний і вмів таїтися, але Евеліна виявляла божевільну необачність; вона з'являлася з ним у салонах, у театрі, в Палаті й у посольствах, її любов була написана в неї на обличчі, на всій постаті, в кволій посмішці уст, у тремтінні грудей, в м'якості стегон, у всій її похвалі, збудженій і нестямній красі. Невдовзі ціла країна довідалась про їх зв'язок; про нього були поінформовані чужоземні двори, тільки президент республіки й чоловік Евеліни нічого про нього не знали. Пре-

зидент довідався про нього на селі з поліцейського рапорту, що не знати як потрапив у його валізу.

Іпполіт Серес хоч не був ні дуже чуйний, ні дуже проникливий, а все ж помітив, що в його подружньому житті щось перемінилось,— Евеліна, що недавно ще цікавилась його справами й ставилась до нього коли не ніжно, то хоч приязно, тепер виявляла до нього тільки байдужість та огиду. В неї завжди були періоди відлучень у зв'язку з довготочасними візитами до товариства святої Орберози; але тепер вона виходила з дому вранці на цілий день, і обідала до дев'ятої години ввечері з виглядом сновиди. Чоловікові це здавалося чудним, проте він, може, нічого й не дізнався б,— глибоке незнання жінок та безоглядна віра в свою гідність і долю, може, й назавжди приховали б від нього правду, коли б коханці, мовляв, самі не примусили його відкрити її.

Коли Поль Візір приходив до Евеліни й заставав її саму вдома, вони казали, цілуючись: «Не тут! Не тут!» — і зразу ставали між собою надзвичайно стримані. Це було їх непорушне правило. Тож одного дня Поль Візір зайшов до свого колеги Сереса, якому призначив побачення; його зустріла Евеліна, бо міністр пошт затримався в «лоні» якоїсь комісії.

— Не тут! — сказали, посміхаючись, коханці.

Вони шепотіли ці слова, цілуючись, обіймаючись, стаючи навколішки. Шепотіли їх ще й тоді, як до вітальні ввійшов Іпполіт Серес.

Поль Візір не втратив рівноваги,— він заявив пані Серес, що відмовляється витягти порошок з її ока. Чоловіка він не міг цим обдурити, але дістав собі змогу вийти.

Іпполіт Серес остовпів. Поведінка Евеліни здавалась йому незрозумілою, він зажадав від неї пояснень.

— Чому? Чому? — питав він без кінця.— Чому?

Вона геть усе заперечувала, не для того, щоб його переконати,— він же бачив їх,— а ради зручності, доброго тону й щоб уникнути прикрих пояснень.

Іпполіт Серес терпів усі муки ревнощів. Він признавався в цьому сам собі й думав: «Я людина дужа, на мені панцир, але під ним рана, вона в моєму серці».

І обернувшись до дружини, розквітлої від насолоди й чудової від свого злочину, він болісно дивився на неї й казав:

— Ти не повинна була б цього робити з ним.

І мав рацію. Евеліна не повинна була б кохати когось із уряду.

Він так мучився, що аж схопив револьвер, закричавши: «Я вб'ю його!» Але подумав, що міністрові пошт і телеграфів не годиться вбивати прем'єр-міністра, і поклав револьвер назад у шухляду свого нічного столика.

Минали тижні, але його мука не вщухала. Щоранку він замикав свою рану в панцир дужої людини й шукав у праці й шанобі спокою, який від нього тікав. Він щонеділі відкривав бюсти, статуї, фонтани, артезіанські колодязі, шпиталі, диспансери, залізниці, канали, ринки, каналізації, триумфальні арки, базари, бойні й виголошував громові промови. Державні справи шалено миготіли в його невтомних руках, за тиждень він чотирнадцять разів змінив колір поштових марок. Проте його обіймала лють і скорбота, від яких він божеволів; розум покидав його цілими днями. Коли б він працював десь у приватній установі, це відразу помітили б, але при виконанні державних справ пізнати божевілля й шаленство далеко важче. В цей час державні службовці утворювали асоціації та федерації з таким запалом, що парламент і громадська думка занепокоїлись; серед них найбільше синдикалістського завзяття виявляли листоноші.

Іпполіт Серес циркуляром повідомив, що їхні дії цілком законні. Другого дня він видав новий циркуляр, яким забороняв усякі асоціації державних службовців, як протизаконні. Він звільнив сто вісімдесят листонош, поновив їх на посаді, висловив їм догану й нагородив їх. На раді міністрів він раз у раз ладен був вибухнути; в присутності голови держави він ледве стримувався в межах пристойності, а тому, що не міг вчепитися в горло своєму суперникові, то для розваги душевної нападався лайкою на шановного вождя армії, генерала Дебонера, але той ніколи не чув її, бо був глухий і заклопотаний складанням віршів для баронеси де Більдерман. Іпполіт Серес безоглядно заперечував усе, що пропонував прем'єр-міністр. В умовах його розумового розладу тільки одна здібність уціліла в нього,— парламентський нюх, відчуття більшості, глибоке знання угруповань і певність настанови.

Ровділ VIII

НОВІ НАСЛІДКИ

Сесія кінчилася спокійно, і міністерство не помічало на лавах більшості жодної небезпечної ознаки. Проте з деяких статей по великих поміркованих газетах знати було, що вимоги єврейських і християнських фінансистів щодня зростають, що банківський патріотизм вимагає цивілізаторської експедиції в Нігріцію* і що сталевий трест, пильно дбаючи про безпеку наших берегів та охорону колоній, шалено допомагається нових і нових панцирників. Ходили чутки про війну,— такі чутки виникали щороку з регулярністю пасатних вітрів; поважні люди не звертали на них уваги, і уряд давав їм заглушитися самим собою, аби лиш вони не почали більшати та ширитись, бо країна тоді занепокоїлася б. Фінансисти хотіли тільки колоніальної війни, народ зовсім її не хотів; народові подобалось, щоб уряд виявляв себе міцним і навіть гордим, але за найменшої підозри, що назріває європейський конфлікт, його бурхливе хвилювання зразу б перекинулось і на Палату. Поль Візір був цілком спокійний; в європейській ситуації він не вбачав аж нічогоісінько загрозового. Його дратувала тільки маніакальна мовчанка міністра закордонних справ. Цей гном приходив на раду з більшим від себе портфелем, набитим паперами, нічого не казав, відмовлявся відповідати на всі питання, навіть на питання шановного президента республіки, і, стомившись від запеклої роботи, засинав на хвилинку в своєму кріслі, так що над зеленим сукном виднів тільки його чорний чубок.

Тимчасом Іпполіт Серес знову робився дужою людиною; в товаристві свого колеги Ляперсона він часто влаштував гулянки з акторками; вночі вони з'являлися по модних кабаре з закутаними жінками, серед яких вирізнялися високим зростом та новими капелюхами, і їх незабаром почали вважати за найсимпатичніших бульварників. Вони гуляли, але мучились. У Фортюне Ляперсона теж була рана під панциром,— його дружина, молода швачка, яку він переманив від одного маркіза, пішла жити до шофера. Він ще любив її, не міг знайти розради після її втрати, і в окремому кабінеті, серед повій, що сміючись смоктали раків, обидва міністри перезиралися сумними поглядами і втирали сльози.

Іпполіт Серес, хоч і був поранений, проте не здавався. Він заприсягнувся помститись.

Пані Візір, що через кепське своє здоров'я мусила жити в батьків десь у похмурій провінції, одержала анонімного листа, де повідомлялось, що Поль Візір, який одружився без єдиного су, проїдає тепер її власний посаг з заміжною жінкою Е. С., (догадайтесь!) дарує їй автомобілі по тридцять тисяч франків, перлові намиста по вісімдесят тисяч і йде до розору, ганьби та загину. Пані Візір прочитала, зазнала нервового нападу й подала листа батькові.

— Ось я насмикаю вуха твоєму чоловікові,— сказав пан Блямпінйон.— Цей хлопчисько, якщо не приборкати його, то зажене тебе в злидні. Хай він собі прем'єр-міністр, а його не боюся.

Вставши з поїзда, пан Блямпінйон з'явився до міністерства внутрішніх справ, де був негайно прийнятий. Він, розлючений, увійшов до кабінету прем'єра.

— Я мушу поговорити з вами, пане!

І замахав анонімним листом.

Поль Візір зустрів його, привітно посміхаючись.

— Ви вчасно приїхали, любий батьку. Я якраз збирався вам писати... Атож, написати, що ви дістали орден Почесного Легіону. Я оце вранці підписав наказ.

Пан Блямпінйон щиро подякував зятеві й кинув анонімного листа в пічку.

Вернувшись до своєї провінціальної господи, він застав дочку роздратовану й зажурену.

— Ну, бачив я твого чоловіка, він чарівний. Ти не вмійш з ним поводитись.

На той час Іпполіт Серес дізнався з бульварної газетки (міністри завжди дізнаються про державні справи з газет), що прем'єр щовечора обідає в акторки з театру «Фолі Драматік», панни Лізіани, яка його, здається, геть причарувала. Відтоді Серес почав з похмурою радістю стежити за своєю дружиною. Вона щовечора дуже пізно верталася додому пообідати чи передягтися, виглядаючи стомленою від щастя і спокійною від пережитої втіхи.

Гадаючи, що вона нічого не знає, він посилав їй анонімні листи. Вона читала їх за столом, при ньому, і зоставалась такою ж млосною і усміхненою.

Тоді він вирішив, що вона не звертає уваги на ці невиразні попередження, і, щоб стурбувати її, треба дати їй точні вказівки, щоб вона могла сама переконатись у невір-

ності й зраді. В міністерстві в нього були дуже певні агенти, що провадили таємні пошуки в справах національної оборони і тоді якраз вистежували шпиків, яких сусідня й ворожа держава утримувала навіть у поштово-телеграфних конторах республіки. Пан Серес наказав їм припинити цю роботу й розвідати, де, коли і як міністр внутрішніх справ бачиться з панною Лізіаною. Агенти достоту виконали доручення й повідомили міністра, що часто заставали прем'єр-міністра з жінкою, але то була не панна Лізіана. Іпполіт Серес далі їх не розпитував. Він мав рацію — кохання Поля Візіра з Лізіаною Поль Візір вигадав собі сам, як алібі, щоб задовольнити Евеліну, якій обрид погolos і яка зітхала за затишком і таємницею.

Їх вистежували не тільки агенти міністерства пошт, — стежили за ними і агенти префекта поліції і навіть міністерства внутрішніх справ, які сперечалися між собою про честь охороняти їх; крім того, за ними стежили ще агенти багатьох роялістичних, імперіалістичних і клерикальних організацій, агенти десятка шантажних закладів, кілька сищиків-аматорів, безліч репортерів і юрба фотографів, які з'являлися скрізь, де тільки тулилися вони з своїм бродячим коханням, — по великих і малих готелях, по ресторанах і дачах, у приватних помешканнях, замках, музеях, палацах і закутках, — підстерігали їх на вулиці, в сусідніх будинках, на деревах, мурах, сходах, площадках, на дахах, у суміжних помешканнях, у коминах. Міністр і його кохана з жахом бачили, що двері й віконниці в спальнях просвердлені, а в стінах пробито дірки. За браком кращого пані Серес пощастило сфотографувати в сорочці, коли вона застібала черевики.

Поль Візір від обурення й дратування втрачав іноді свій добрий настрій і витримку; він з'являвся на раді розлючений і теж немилосердно лаяв генерала Дебонера, що був хоробрий у бою, але не вмів тримати у війську дисципліни, і теж дошкульно кепкував з шановного адмірала Вів'є де Мюрен, кораблі якого тонули без видимої причини.

Фортюне Ляперсон лукаво слухав його, виторопивши очі, й бурчав крізь зуби:

— Йому мало, що забрав у Іпполіта Сереса дружину, він ще в нього й химери переймає.

Ці вихватки, що не лишались у таємниці через балакучість міністрів і скарги двох старих начальників, які погро-

жували шпурнути свої портфелі в піку цьому хлопчиську, але не робили цього,— не тільки не пошкодили щасливому голові кабінету, а ще й справили найкраще враження на парламент та суспільство, які вважали їх за знак пильного дбання про національну армію та флот. Прем'єр дістав одностайну похвалу.

На привітання угруповань і визначних осіб він відповідав просто і твердо:

— Такі в мене принципи!

І наказав заарештувати сім чи вісім соціалістів.

По закінченні сесії Поль Візір, стомившись дуже, поїхав на води. Іпполіт Серес відмовився покинути міністерство, де якраз розбушувався синдикат телефоністок. Він приборкав їх нечувано жорстоко, бо зробився женоненависником. Неділями він із своїм колегою Ляперсоном їздив на околицю удити рибу, надівши циліндра, з яким не розлучався, відколи став міністром. І обидва, забувши про ловитву, скаржились на непостійність жіночу й повідали один одному свої печалі.

Іпполіт усе ще любив Евеліну й усе ще мучився. А втім, у його серце закралася надія. Тепер, коли вона була розлучена з коханцем, він сподівався знову здобути її і докладав до цього всіх сил, скерував на це всю свою спритність, робився перед нею щирим, послужливим, ніжним, відданим, навіть скромним; серце навчало його всіляких тонкощів. Він казав невірниці чарівні й зворушливі слова і, щоб розкалити її, розповідав їй усе, що вистраждав.

Застібаючи на животі пасок від штанів, казав їй:

— Ось глянь, як я схуд.

Обіцяв їй усе, що могло, на його думку, спокусити жінку — дачі, капелюхи, коштовності.

Часом йому здавалось, що він зворушив її. Вона вже не виглядала зухвало-щасливою,— в розлуці з Полем її смуток набув ніжності,— та коли він робив хоч рух, щоб її опанувати, вона суворо й похмуро відмовлялась, оповита гріхом своїм, як поясом незайманості.

Але він не кидав своїх домагань, принижувався, благав, зневажав себе.

Якось він пішов до Ляперсона і сказав йому з слізьми на очах:

— Побалакай з нею!

Ляперсон відмовився, не вважаючи, що його втручання щось допоможе, але дав приятелеві пораду:

— Примусь її повірити, що ненавидиш її, що кохаєш іншу, і вона до тебе вернеться.

Іпполіт, узявшись за цей спосіб, пустив у газетах чутку, що його раз у раз можна побачити з оперовою співачкою Гіно. Додому вертався він пізно чи зовсім не вертався; перед Евеліною зраджував свою внутрішню радість, якої ніби негоден був стримати, за обідом добував з кишені напахченого листа, який немовби з насолодою читав, і цілував, як у сні, чиїсь невидимі уста. Ніщо не допомагало. Евеліна навіть не помічала цих витівок. Нечутлива до всього, що її оточувало, вона прокидалася з своєї летаргії тільки для того, щоб попросити в чоловіка кілька луї, а коли він не давав, обкидала його зневажливим поглядом, мало не дорікаючи йому тою ганьбою, якою вкрила його перед цілим світом. Закохавшись, вона багато витрачала на вбрання; їй потрібні були гроші, а крім чоловіка, не мала де їх узяти — вона була вірна.

Терпець йому увірвався, він оскаженів і погрозився їй револьвером. Якось заявив при ній пані Кларенс:

— Вітаю вас, пані,— ви виховали свою дочку, як повію.

— Візьми мене, мамо,— скрикнула Евеліна.— Я беру з ним розлуку!

Він любив її ще палкіше, ніж будь-коли.

Не без підстави підозрюючи, що вона посилає їй одержує листи, він у ревнивій люті своїй запрягся перехопити їх, відновив чорний кабінет, чинив плутанину в приватному листуванні, затримував біржові документи, розладжував любовні побачення, розбивав кохання, викликав банкрутства і самогубства. Незалежна преса збрала скарги покривджених і підтримала їх з усім обуренням. Щоб виправдати ці свавільні заходи, міністерські газети невимовно заговорили про змову, громадську небезпеку й натякали на монархістів. Менш поінформовані газети подали точніші відомості, заявили про захоплення п'ятдесяти тисяч рушниць і висадку принца Крюшо. По країні пішло хвилювання; республіканські органи вимагали негайно скликати Палати. Поль Візір вернувся до Парижа, зібрав надзвичайне засідання кабінету й повідомив через свої агентства, що й справді готувався замах на народне представництво, але прем'єр-міністр тримає всі нитки його і в цій справі розпочато слідство.

Він негайно наказав заарештувати тридцять соціалістів, і поки ціла країна вітала його, як визвольника, обдуривши

пильність своїх шестисот шпиків, потай повіз Евеліну в маленький готель, коло північного вокзалу, де й перебував з нею до ночі. Коли вони поїхали, покоївка, перестилаючи білизну, побачила в головах ліжка на стіні сім хрестиків, видряпаних головною шпилькою.

Оце й усе, що дістав Іпполіт Серес за свій клопіт.

Розділ ІХ

ОСТАННІ НАСЛІДКИ

Заздрість є та чеснота, що оберігає демократію від тиранів. Депутати починали заздрити золотому ключеві прем'єр-міністра. Його перемога над чудовою пані Серес була відома вже рік цілому світу; нарешті й провінція, де всі новини й моди доходять не раніше, ніж земля обернеться круг сонця, дізналася про незаконне кохання в уряді. Звичай в провінції збереглися суворі, жінки там добродішніші, ніж у столиці. Пояснюють це різними причинами — вихованням, добрим прикладом простого життя. Професор Аддок твердить, що їх чеснота залежить виключно від взуття з низькими каблуками, яке вони носять. «Жінка, — каже він у вченій статті в *«Антропологічному журналі»*, — справляє на культурного чоловіка певне еротичне враження тільки тоді, коли її нога утворює з ґрунтом кут на двадцять п'ять ступнів. Якщо ж той кут сягає тридцяти п'яти ступнів, еротичне враження втрачає свій реальний зміст і загострюється. Справді, від постави ніг на ґрунті залежить, у вертикальному становищі, взаємне розташування різних частин тіла, зокрема таза, а так само співвідношення і гра крижів та м'язових мас спереду й позаду стегон. А що всякий культурний чоловік слабує на статеве збочення й пов'язує ідею насолоди тільки з жіночими формами (принаймні, у вертикальному становищі), розташованими щодо об'єму й рівноваги відповідно до нахилу ноги, який ми допіру визначили, то звідси й випливає, що провінціальні дами, маючи низькі каблукі, мало збуджують бажання (принаймні, у вертикальному становищі) і легше зберігають чесноту». З цими висновками не всі погодились. Зауважували, що й у столиці під впливом англійської і американської моди з'явилися низькі каблукі, але не призвели до наслідків, які зазначив

учений професор; що, зрештою, та різниця, яку гадають установити між звичаями столиці й провінції, є, може, й ілюзорна і що коли вона існує, то походить, очевидячки, від того, що по великих містах кохання має більше вигод і зручності, ніж по малих. Хоч як там, провінція почала ремствувати на прем'єр-міністра й кричати про скандал. Це ще не було небезпечним, але могло стати небезпечним.

Тимчасом небезпека була ніде і скрізь. Більшість лишалася міцною, але лідери ставали вимогливими й похмурими. Іпполіт Серес, мабуть, ніколи не пожертвував би своїми інтересами задля помсти. А тепер зважив, що може нишком, не похитуючи власного становища, шкодити Полеві Візіру, і почав спритно й обережно створювати голові уряду труднощі й небезпеки. Далеко поступаючись своєму суперникові хистом, знанням і авторитетом, він багато переважав його вмілістю в кулуарних інтригах. Найглибші знавці парламенту добачали причину недавніх поразок більшості в тому, що не виступив Іпполіт Серес. З удаваної необережності він сприятливо ставився в комісіях до вимог кредиту, про які наперед знав, що прем'єр не зможе їх задовольнити. Якось через його розраховану невправність виник раптовий і бурхливий конфлікт між міністром внутрішніх справ і доповідачем у бюджеті цього департаменту. Тоді Серес злякано спинився. Для нього небезпечно було б передчасно повалити міністерство. Його вигадлива ненависть добрала собі обхідних шляхів. У Поля Візіра була бідна кухня легкої поведінки, що мала його прізвисьце. Згадавши якось про Селіну Візір, Серес витяг її на світ, улаштував їй зв'язки з непевними чоловіками й жінками і здобув їй ангажменти в кафе-шантани. З його намови вона незабаром почала вдавати під рев глядачів гомосексуальні пантоміми по «Ельдорадах». Якось літньої ночі вона виконала перед галасливою юрбою на відкритій сцені в Єлісейських полях соромітні танці під шалену музику, яку чути було аж у садах, де президент республіки влаштовував свято для приїжджих королів. Прізвисьце Візіра, приплутане до цих скандалів, укривало міські стіни, переповнювало газети, літало на листівках з непристойними віньєтками по кафе і бальних залах, горіло вогняними літерами на бульварах.

Прем'єр-міністра ніхто не вважав відповідальним за неподобства його родички, але створювалась погана думка про його родину і престиж державного діяча від того зменшився.

Невдовзі по тому він зазнав тяжкого удару. Міністр

народної освіти й культів Лябільетт, слабій на печінку й розлючений намаганнями та інтригами духовенства, якимось з приводу простого запитання в Палаті погрозився закрити каплицю святої Орберози й нешанобливо висловився про національну діву. «Права» обурено схопилася, а «ліва» підтримала зухвалого міністра з видимою неохотою. Лідери більшості й на думці не мали нападати на народний культ, що давав країні тридцять мільйонів щороку, — найпоміркованіший із правих, пан Бігур, обернув запитання в інтерпеляцію і поставив кабінет під загрозу. На щастя, міністр громадських робіт Фортюне Ляперсон, що завжди усвідомлював обов'язки влади, зумів, за відсутності прем'єра, виправити незручність і непристойність свого колеги в справах культів. Він зійшов на трибуну й заявив про пошану уряду до небесної заступниці краю, що допомагає в багатьох недугах, які наука неспроможна лікувати.

Коли Поль Візір, вирвавшись, нарешті, з обіймів Евеліни, з'явився в Палаті, міністерство вже було врятоване, але становище змушувало прем'єра зробити панівним класам чималі поступки; він запропонував парламентові збудувати шість панцирників, знову здобувши цим прихильність сталевого тресту, ще раз запевнив, що рента не буде оподаткована, і наказав заарештувати вісімнадцять соціалістів.

Незабаром його спіткали ще більші труднощі. Канцлер сусідньої імперії в промові про зовнішні відносини свого монарха серед дотепних і глибокодумних зауважень додав лукавий натяк на любовні пристрасті, що керують політикою одної великої країни. Звичайно, ця дошкульність, яку в імперському парламенті зустріли посмішками, обурила похмуру республіку. Вона збудила в народі образливість, і він накинувся на закоханого міністра; депутати скористувались з нікчемного приводу, щоб виявити своє незадоволення, — дружина супрефекта танцювала в Мулен-Руж, і за цей дурний випадок Палата поклала відповідальність на міністерство, яке втрималось лише кількома голосами. На загальну думку, Поль Візір ще ніколи не був такий кволий, млявий і пісний, як на цьому сумному засіданні.

Він зрозумів, що врятуватись може тільки якимсь великим політичним кроком, і вирішив послати в Нігріцію експедицію, якої вимагали великі фінансисти й промисловці і яка забезпечувала капіталістичним товариствам концесії безмежних лісів, кредитовим установам — восьмимільярдну позику, наземним і морським офіцерам — чини й ордени. Трапилась

і зачіпка — помститись за образу й стягти борги. В гирло річки Гіпопотамів* зайшло шість панцирників, чотирнадцять крейсерів і вісімнадцять транспортників; шістсот пірог марно силкувались перешкодити висадці війська. Гармати адмірала Вів'е де Морен блискавично подіяли на чорношкірих, що відповіли хмарию стріл, але були впень потрошені, незважаючи на свою фанатичну хоробрість. Народ нестямився від захвату, розпаленого газетами, що їх утримували фінансисти. Лише кілька соціалістів запротестували проти варварського, непевного й небезпечного заходу, та їх негайно було заарештовано.

Тепер міністерство, маючи підтримку від багатців і пошану від простаків, здавалося незламним, і тільки Іпполіт Серес, осяяний ненавистю своєю, бачив небезпеку й бурмотів крізь зуби, з похмурою радістю поглядаючи на супротивника: «Ось сядеш ти маком, злодюго!»

Тимчасом, як країна впивалася славою і аферами, сусідня імперія запротестувала проти загарбання Нігріції європейською державою, і ці протести, здіймаючись дедалі через коротші проміжки часу, робилися щораз настирливіші. Газети заклопотані справами республіки приховували всякі тривожні ознаки, але Іпполіт Серес пильнував, як зростає загроза, і працював собі нишком, зважившись, нарешті, ризикнути всім, навіть долею міністерства, щоб погубити свого ворога. Він замовив своїм прихильникам і вмістив у офіційних газетах статті, що ніби висловлювали думку самого Поля Візіра й виявляли войовничі наміри голови уряду.

Від цих статей за кордоном пішов жахливий відгомін, а заразом і всередині країни вони стривожили громадську думку народу, що любив солдатів, але не любив війну. На інтерпеляцію про зовнішню політику уряду Поль Візір зробив заспокійливу заяву й пообіцяв підтримувати мир, скільки це відповідатиме гідності великої нації; міністр чужоземних справ Кромбіль зачитав декларацію, якої ніхто не второпав, бо вона була складена дипломатичною мовою. Міністерство дістало переважну більшість.

Але чутки про війну не припинялись, і прем'єр-міністр, щоб уникнути нової і небезпечної інтерпеляції, розподілив між депутатами вісімдесят тисяч гектарів лісу в Нігріції й наказав заарештувати чотирнадцять соціалістів. Іпполіт Серес похмуро ходив у кулуарах і казав депутатам своєї групи, що докладе всіх сил, щоб в уряді перемогла мирна політика, і ще не втрачає надії на успіх.

Лиховісні поголоски день у день більшали, ширились серед громадянства, сіяли в ньому непевність і тривогу. Поль Візір сам починав боятися. Найбільше турбувала його мовчанка й відсутність міністра закордонних справ. Крім того тепер уже й на засідання не приходив; встаючи о п'ятій годині вранці, він вісімнадцять годин працював за своїм столом і падав виснажений біля кошика, звідки кур'єри вигортали його вкупі з паперами, які продавали військовим аташе сусідньої імперії.

Генерал Дебонер вважав війну за неминучу й готувався до неї. Він не то що боявся її, а навіть палко жадав і звиряв свої благородні надії баронесі Більдерман, що відомляла про них сусідню націю, яка, з її поради, спільно розпочала мобілізацію.

Міністр фінансів мимоволі прискорив події. Під ту хвилю він грав на зниження, — щоб викликати паніку, він пустив по біржі чутку, що війна тепер неминуча. Підбурений цим викрутом, сусідній імператор, боячись за свою територію, негайно змобілізував військо. Перелякана Палата скинула міністерство Візіра величезною більшістю (814 голосів проти 7 і 28, що втримались). Та було пізно — того самого дня сусідня й ворожа нація відкликала свого посла й кинула вісім мільйонів людей на батьківщину пані Серес. Війна стала світовою, і вся земля потонула в кривавих хвилях.

Розділ X

АПОГЕЙ ПІНГВІНСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

За півстоліття по подіях, що ми оце розповіли, пані Серес померла в повазі й пошані на сімдесят дев'ятому році віку свого, довгий час уже буди вдовою державного діяча, чийм ім'ям вона достойно звалася. На скромному й побожному похороні за її труною йшли парафіяльні сироти й черниці з ордену святої Покори.

Все своє майно небіжчиця відписала товариству святої Орберози.

— Лишенько! — зітхнув пан Моннуайє, канонік церкви святого Маєля, приймаючи той благочестивий дар. — Давно вже час якійсь великодушній добродійці зарадити злидням нашим. Відвернулися від нас багаті й убогі, вчені й нетямуючі.

щі. І коли ми пробуємо повернути заблукані душі, то не допомагають нам ні загрози, ні обіцянки, ні ласка, ні грубість. У занепаді стогне духовенство пінгвінське, священники наші сільські задля прожитку беруться до чорної роботи, приймають горювання і обгризками живляться. По зруйнованих церквах наших дощ падає на голови вірних і каміння з склепінь зривається під час святої відправи. Хилиться й валиться дзвіниця соборна. Свята Орбероза забута пінгвінами, занедбано культ її, спорожніла її святиня... Над її ракою, позбавленою золота й каміння, павук тихо снує павутиння своє.

Почувши ці скарги, П'єр Мілль, що у дев'яносто років цілком зберіг свої інтелектуальні й духовні сили, запитав у каноніка, чи не гадає він, що свята Орбероза вийде колись із цього зневажливого забуття.

— Не смію надіятись,— зітхнув пан Моннуайє.

— Шкода! — мовив П'єр Мілль.— Орбероза — чарівна постать, у її легенді є краса. Колись я зовсім випадково натрапив на опис одного з найкращих її чудес, чуда з Жаном Віолем. Хочете, розкажу вам, пане Моннуайє?

— Охоче послухаю, пане Мілль.

— Ось воно таке, як я знайшов його в рукопису XIV століття:

«Сесіль, дружина Ніколя Гобера, золотаря з Міняльного Мосту, довгі роки прожила чесно й непорочно, а на схилі віку свого закохалась у Жана Віоля, пажу графині де Мобек, що жила в будинку Павича на Гревській площі. Йому не було ще й дев'ятнадцяти років, і він мав стрункий стан і гарне обличчя. Не змігши перебороти кохання свого, Сесіль вирішила його задовольнити. Вона заманила пажу до своєї господи, приголубила його всіляко, дала ласощів і кінець кінцем учинила з ним собі на втіху.

Аж ось одного дня, коли вони лежали вдвох на ліжку золотаревому, майстер Ніколя вернувся додому раніше, ніж його сподівалися. Двері він застав замкнуті, а крізь них почув, як зітхає його дружина: «Серденько моє! Янголятко моє! Мишинятко моє!» Подумавши тоді, що вона, мабуть, замкнулась з коханцем, він почав щодуху гатити в двері й галасувати: «Ох ти ж падлюко, хвойдо, блудяго, бахурко, відчини, я ось тобі носа й вуха повтинаю!» Золотариха в такій небезпеці вдалася до святої Орберози й пообіцяла їй добру свічку, якщо порятує її із пажем, що з переляку заховався голяка за ліжком.

Свята зглянулась на її благання і зразу ж перемінила Жана Віоля на дівчину. Побачивши те, Сесіль заспокоїлась та й крикнула чоловікові своєму: «Ох ти ж, бидло нікчемне, лихий ревнивче! Говори ласкавіше, коли хочеш, щоб тобі відчинили!» І отак його лаючи, побігла до шафи, витягла з неї старий чеpecь, корсаж, довгу сіру спідницю і мерщій напудила оте все на перетвореного пажа. А коли скінчила, то вголос промовила: «Катерино-ласочко, Катерино-кішечко, піди відчини дядькові, він не так лихий, як дурний, і ніякої шкоди тобі не заподіє». Хлопець у жіночому стані послушався. Зайшовши до кімнати; майстер Нікола побачив дівчину, якої не знав, і своєю добру дружину в ліжку. «Йолопе,— сказала вона,— не дивуйся тому, що бачиш. У мене живіт заболів, і тільки я в ліжко лягла, як до мене заявила Катерина, дочка сестри моєї Жанни з Палезо, з якою ми вже п'ятнадцять років у сварці. Поцілуй же, чоловіче, небогу, вона того варта!» Золотар пригорнув Віоля, чия шкіра видалася йому ніжною, і з тої хвилини йому нічого іншого не хотілось, тільки щоб десь побути з нею на самоті й поцілувати її як слід. Тим-то він не гаючись повів її в льох, мов щоб вином та горіхами почастувати, і зразу, тільки вони зійшли вниз, почав її любосно пестити. Старий на цьому не спинився б, якби свята Орбероза не навіяла чесній жінці на думку піти й заскочити їх. Вона застала його з удаваною небогою на колінах, вилаяла його псявірою, надавала йому лясців, ще й примусила перепросити. Другого дня Віоль прибрав своєї першої подоби».

Вислухавши це оповідання, преподобний канонік Моннаує подякував П'єру Міллеві за те, що він розказав, і, взявши перо, почав складати список виграшних коней на майбутні перегони. Бо він був діловодом в букмекера*.

Тимчасом Пінгвінія славилась своїм багатством. Тим, хто виробляв потрібні для життя речі, їх бракувало; в тих, хто не виробляв, було їх надміру. «Це фатальна економічна необхідність»,— казав один член Академії. У великого пінгвінського народу не було вже ні традицій, ні інтелектуальної культури, ні мистецтва. Культурний прогрес виявлявся в розвитку вбивчої індустрії, ганебної спекуляції і гидких розкошів. Столиця Пінгвінії, як і всі тодішні великі міста, набула космополітичного й капіталістичного характеру,— в ній панувала безмежна й безпросвітня бридота. Країна тішилась цілковитим спокоєм. Це був її апогей.

Книга восьма

МАЙБУТНІ ЧАСИ

ІСТОРІЯ БЕЗ КІНЦЯ

Бідність якось навіки зріднилася з Грецією, а добродесність є чимсь пізніше придбаним, що з'являється тільки внаслідок мудрості і твердих законів.

Геродот, Історія, VII, 102.*

Отже, ви й не помітили, що то були ангели.

Книга жаків.

Позбувшись влади королів та імператорів, тричі проголосивши свою свободу, Франція підкорилась фінансовим компаніям, які розпоряджаються багатствами країни і з допомогою продажної преси керують громадською думкою.

Правдивий свідок.

Ми стоїмо на порозі зародження хімії, що вивчатиме зміни від діяння тіл, які міститимуть у собі таку кількість концентрованої енергії, якої ми ще ніколи не мали в своєму розпорядженні.

Сер Вільям Рамсей.*

§ 1

Будинки все здавалися недосить високими; їх безупинно вивершували, будували їх на тридцять-сорок поверхів, де скупчувались контори, магазини, банки, управи товариств, і все глибше копали під землею льохи та тунелі.

П'ятнадцять мільйонів людей працювало у велетенському місті при маяках, що горіли вдень і вночі. Небесне світло не проходило крізь дим заводів, якими було оперезане місто, але червоний диск сонця без променів часом виднів на чорному небі, перетятому залізними мостами, з яких падав вічний дощ сажі й вугільного пороку. Це було най-

промисловіше й найбагатше місто в світі. Його організація здавалась довершеною; в ній нічого не залишилось від колишніх аристократичних і демократичних форм, усе було підпорядковане інтересам трестів. У цих обставинах витворилося те, що антропологи звуть типом мільярдера. Це були люди заразом енергійні й крихкі, здібні до могутніх розумових комбінацій і довгої праці за столом, але недужі на спадковий нервовий розлад, що з віком посилювався.

Ці могутні люди, як і всі справжні аристократи, як патриції республіканського Риму і лорди старої Англії, додержували великої суворості в звичаях. З'явилися аскети багатства,— на трестівські збори сходились люди з витягнутим обличчям, ямкуватими щоками, запалими очима, зморщеним чолом. Мільярдери,— худіші, жовтіші, з сухішими устами й палкішим поглядом, ніж давні іспанські ценці,— з невичерпним завзяттям віддавалися банковим та промисловим подвигам. Багато хто з них, зрікаючись усякої радості, усякої втіхи, всякого спочинку, злиденно жили в кімнатах без повітря й світла, обладнаних тільки електричними приладами, вечеряли яйцями з молоком, спали на розкладачці. Натискувати пальцем нікельову кнопку — оце й уся була робота в цих містиків, що збирали величезні багатства, яких ніколи не бачили, і набували марної змоги задовольняти бажання, яких ніколи не почували.

Культ багатства мав своїх мучеників. Один з мільярдєрів, славнозвісний Самюель Бокс, волів краще вмерти, ніж поступитися хоч манісінкою часткою свого добра. Один з його робітників, що покалічився на роботі й був звільнений без ніякої винагороди, вдався до суду, але через непереможні труднощі судочинства мусив облишити позов; вкрай зубожівши й дійшовши до розпачу, він усякими правдами й неправдами добився до свого хазяїна й наставив на нього револьвера, погрожуючи застрелити його, якщо той йому не допоможе,— Самюель Бокс не дав нічого і дозволив убити себе заради принципу.

Приклад викликає наслідування, якщо походить згори. Ті, хто володів малим капіталом (а таких, природно, було найбільше), переймали думки й звичаї мільярдєрів, щоб і їх за мільярдєрів мали. Всі пристрасті, що шкодять накопиченню й збереженню багатства, вважались за ганебні,— не прощалось ні млявості, ні лінощів, ні смаку до некорисливих дослідів, ні любові до мистецтва, а найбільше марнотратства; жаль засуджували, як небезпечну кволість. Усякий

нахил до втіхи викликав громадський осуд, а грубе задоволення брутального бажання, навпаки, вибачали,— насильство, справді, здавалося менше шкідливим для звичаїв, як одна з форм вияву соціальної енергії. Держава трималася двома головними громадськими чеснотами: пошаною до багатих і зневагою до бідних. Для кволих душ, які ще зважали на людські страждання, єдиним порятунком було лицемірство, яке не було за що ганити, бо воно сприяло підтриманню ладу й непорушності установ.

Отож серед багатців усі були віддані або здавались відданими суспільству, всі подавали приклад, хоч і не всі додержували його. Дехто жорстоко почував тягар свого становища, але підтримував його з гордоштів чи обов'язку. Дехто пробував якимсь вивертом хоч на мить крадькома того становища здихатись. Голова залізного тресту Едвард Мартен часом прибирався бідаком і ходив жебрати, наражаючись на лайку перехожих. Стоячи з довгою рукою на мосту, він якось посварився із справжнім жебраком і в запалі лютої заздрості задушив його.

Всі свої розумові сили вони витрачали на справи, і тому духовні втіхи їх не вабили. Театр, який колись процвітав у них, звівся тепер на пантоміми й комічні танці. Навіть п'єси з вродливими жінками було занедбано; смак до гарних форм і розкішного вбрання був утрачений — до вподоби більше припадали клоуни-стрибуни і негритянська музика. Захоплювались тільки, коли бачили брильянти на шиї у статисток і бруски золота під час урочистих процесій.

Дами-багачки, як і чоловіки, повинні були коритися правилам поважного життя. За спільною всім культурам тенденцією, громадська думка робила з них символи — своєю суворою пишнотою вони мусили репрезентувати заразом і велич багатства, і його недоторканість. Колишня звичка до любовних пригод була забута, а світських коханців минулого часу потай заступали дужі масажисти або лакеї. Проте скандали траплялися рідко — майже всі вони прикривались закордонною подорожжю, і принцеси трестів лишались предметом загальної пошани.

Багатці становили тільки невеличку меншість, але співробітники їхні, люди з усіх прошарків, були їм цілком підкорені або цілком віддані. Вони поділялись на два класи — торговельних і банкових службовців і клас фабричних робітників. Перші виконували величезну роботу й діставали чимало платню. Декому з них щастило відкривати власні

заклади; постійний зріст державного багатства й рухливість приватного достатку подавали найрозумнішим і найсміливішим з них всіякі надії. Певна річ, серед сили-силенної службовців, інженерів та рахівників траплялись незадоволені й роздратовані, але всемогутнє суспільство підкоряло й супротивників своїй міцній дисципліні. Навіть анархисти були працьовиті й ретельні.

Щождо фабричних робітників, що працювали по передмістях, то вони були в стані глибокого й фізичного занепаду і втілювали в собі тип бідака, встановлений антропологією. Хоч розвій деяких м'язів, зумовлений особливостями їхньої роботи, і свідчив нібито про їхню силу, проте в них помітні були виразні прикмети хворовитої недолугості. Вони були недорослі, дрібноголові, вузькогруді й, крім того, відрізнялися від заможного класу численними фізіологічними аномаліями, зокрема частою асиметрією голови та членів тіла. І були серед них приречені на поступове й невинне виродження, бо найдужчих із них держава забирала в солдати, та й здоров'я їх недовго могло встояти проти повій та шинкарів, що юрмились коло казарми. Пролетарі ставали дедалі все більше недолугими. Постійне послаблення їхніх розумових здібностей залежало не тільки від умов їх життя, а було й наслідком методичного добору з боку власників. Боячись робітників з ясным розумом, що могли поставити їм законні вимоги, промисловці всіма способами силкувалися здихатися їх, а на роботу брали переважно людей нетямущих і обмежених, нездібних обстоювати свої права, а все ж досить розумних, щоб виконувати свою працю, яка завдяки вдосконаленим машинам зробилася надзвичайно легкою.

Тому пролетарі нічого неспроможні були вдіяти, щоб поліпшити свою долю. Їм ледве щастило підтримувати страйками ставки своєї платні. Та й страйки дедалі менше їм допомагали. Через властиві капіталістичному ладові кризи у виробництві виникали такі застої, що в багатьох галузях промисловості по оголошенні страйку страйкарів зразу ж заступали безробітні. Зрештою, бідолашні виробники поринули в похмуру апатію, не знаючи вже ні радощів, ні розпачу. А для громадського ладу такі яскраві і були потрібним та зручним знаряддям.

Отже, цей громадський лад виглядав найтривкішим з усіх, що будь-коли існували, принаймні в людей, бо ж громада бджіл та мурашок мала міцніший громадський лад.

Ніщо не віщувало загибелі режиму, опертого на найміцніше в людській природі — на гордість і жадібність. Проте пильні спостерігачі примічали деякі небезпечні ознаки. Найпевніші, хоч і найменш помітні прикмети були порядку економічного й полягали в дедалі більшій перепродукції, яка була причиною довгих і жорстоких криз, що давали, правда, промисловцям змогу розбивати робітничі сили, використовуючи безробітних проти робітників. Виразніша небезпека випливала з фізіологічного стану мало не всієї людності. «Здоров'я бідних таке, як і повинно бути, — казали гігієністи, — але здоров'я багатих лишає бажати кращого». Неважко було знайти тому причини. В місті, де бракувало потрібного для життя кисню, дихали штучним повітрям; харчові трести за допомогою сміливих хімічних синтез виробляли штучні вина, м'ясо, молоко, садовину й городину, але вони шкідливо діяли на шлунок і розум. Мільярдери у вісімнадцять років лисіли, дехто з них часом заходив у небезпечне недоумство; хворі й стурбовані, вони платили страшні гроші нетямущим знахарям, і якийсь там нікчемний лазник раптом ставав відомим терапевтом або пророком. Число божевільних збільшувалось з кожним днем. Самогубства траплялися все частіше і частіше серед багатих, і чимало з них супроводжувались дивними і жорстокими обставинами, які свідчили про неймовірне спотворення інтелекту і почуттів.

Ще одна лиховісна ознака всіх дуже гнітила. Катастрофи зробилися тепер періодичним і регулярним явищем; їх урахувували й приділяли їм дедалі більше місця в статистиці. Щодня вибухали машини, висаджувалися у повітря будинки, поїзди, навантажені товаром, падали на бульвар, нищили цілі будівлі, душили сотнями перехожих і провалювалися під землю, руйнуючи два-три поверхи майстерень і доків, де працювала сила робітників.

§ 2

В південно-західній частині міста на горбі, що зберіг давню назву Святомихайлівського Форту, був сквер, де старі дерева ще й досі простягали над моріжками своє миршаве гілля. На північному схилі його інженери-пейзажисти спорудили водоспад, гроти, струмок, озеро, острови. Звідси видно було все місто з його вулицями, бульварами, пло-

щами, безліччю дахів та бань, повітряними шляхами й людськими юрбами, що на відстані здавалися тихими й немов зачарованими. Цей сквер був найздоровішою місцевістю в столиці; дим тут не застилав неба, і сюди водили гуляти дітей. Влітку службовці з сусідніх контор та лабораторій спочивали тут після сніданку, не порушуючи мирної тиші.

Отож, якось у червні ополудні сюди прийшла телеграфістка Кароліна Мельє і сіла на лавці край північної тераси. Щоб потішити очі зеленою травою, вона повернулася до міста спиною. Чорнява, кароока, міцна й сумирна, Кароліна виглядала років на двадцять п'ять — двадцять вісім. До неї майже відразу підсів службовець електричного тресту Жорж Клер — тонкий і стрункий блондин, з дрібними жіночими рисами; він був не старший від неї, а виглядав молодшим. Зустрічаючись майже щодня на цьому місці, вони почували одне до одного приязнь і охоче вдвох розмовляли. Проте в їх розмові не було ні ніжності, ні захвату, ні інтимності. Кароліна, дарма що в минулому їй довелося каятись за свою довіру, може, й нічого не мала б проти більшої щирості, але Жорж Клер завжди був надзвичайно стриманий у висловах та поведженні; раз у раз надавав розмові абстрактного характеру й провадив її на загальні теми, хоч висловлювався про все дуже вільно й різко.

Він охоче говорив про організацію суспільства й умови праці.

— Багатство, — казав він, — це один із засобів до щасливого життя, а вони зробили з нього єдину мету існування.

І таке становище речей їм обом здавалося дивовижним.

Вони раз у раз верталися до деяких, добре знайомих їм, наукових питань.

Того дня вони спинилися на розвиткові хімії.

— З того часу, — казав Клер, — коли стало відомо, що радій перетворюється в галій, відкинуто й думку про незмінність простих тіл; цим самим скасовано всі старі закони простих відношень та збереження матерії.

— Але ж хімічні закони існують, — сказала вона.

Бо, жінкою будучи, вона мала потребу вірити.

Він недбало відповів:

— Тепер, коли радій можна здобувати в достатній кількості, наука має незрівнянні способи хімічних аналізів; віднині в так званих простих тілах хімія вбачає надзвичайно різноманітні з'єднання й відкриває в матерії присутність

енергії, що, здається, навіть зростає зворотно пропорційно її величині.

Розмовляючи, вони кидали пташкам крихти хліба; коло них гралися діти.

Він перейшов до іншої теми:

— На цьому горбі за четвертинного періоду водилися дикі коні. Минулого року тут прокладали водопровід і знайшли грубий шар ірадавніх конячих кісток.

Вона зацікавилась, чи жила вже людина за тієї далекої доби.

Він сказав, що людина раніш полювала на диких коней, а вже потім приручила їх.

— Людина,— додав він,— була спочатку мисливцем, далі зробилася пастухом, хліборобом, промисловцем... І ці різні культури змінiali одну одну протягом величезного часу, якого розум не в силі збагнути.

Він глянув на годинник.

Кароліна спитала, чи не час уже йти до контори.

Він відповів, що ні, що ще тільки половина на першу.

Коло їхньої лавки дівчинка ліпила з піску пиріжки; повз пробіг вистрибом хлопчик років семи-восьми. Його мати шила на сусідній лавці, а він тимчасом гуляв у коня, що зірвався з припону, і з властивою дітям фантазією уявляв себе разом і конем, і тими, що женуться за ним, і тими, що перелякано від нього тікають. Він гарцював і кричав: «Гей, там, перепиняйте! Це страшний кінь, бач — вудила заїв!»

Кароліна спитала:

— Як ви гадаєте, чи були люди колись давно щасливими?

Її товариш відповів:

— Вони менше страждали, коли були молодші. Робили так, як хлопчик отой,— гралися в мистецтва, чесноту, пороки, героїзм, вірування, любові; в них були ілюзії, що тішили їх. Вони галасували, розважалися. А тепер...

Він спинився й знову глянув на годинник.

Хлопчик з розгону перечепився об відро дівчинки й заорав носом у пісок. Хвилину він лежав нерухомо, потім підвівся на руках; чоло в нього надулось, рот скривився, і він зненацька заридав. Підбігла мати, але Кароліна вже підвела його й витирала йому хусточкою очі та рот. Дитина все ще ридала; Клер обійняв її.

— Ну, не плач, маленький! Ось я тобі казку розкажу:

«Один рибалка закинув невід у море і витяг мідний закритий глечик. Він відкрив його своїм ножиком. З глечика пішов дим аж до неба, а потім дим той загус і з нього зробився велетень, який так чхнув, що весь світ розлетівся на порох...»

Клер спинився, сухо засміявся й хутко віддав дитину матері. Потім знову глянув на годинник, став коліними на лавку, ліктями сперся об спинку й подивився на місто.

В далечині, скільки око сягало, тяглося безмежне нагромадження дрібних на відстані будівель.

Кароліна теж подивилася в той бік.

— Яка чудова година! — сказала вона. — Сонце блищить і золотить дим на обрії. Найгірше в культурному житті, — це те, що не бачиш сонячного світла.

Він не відповів; його погляд уперся в якусь крапку далекого міста.

Після хвилиної мовчанки вони побачили, що по той бік річки, в найбагатшому кварталі, кілометрів за три від них, знявся якийсь трагічний туман. Це за мить до них докотився гуркіт вибуху й до чистого неба звився величезний стовп диму. І повітря помалу сповнилось невиразним стуготінням, далеким відгомонам зойку тисяч і тисяч людей. Крики залунали й зблизька у сквері.

— Що вибухнуло?

Всі були приголомшені; бо хоч катастрѳфи й часто траплялись, а такого страшного вибуху ще не бачили, і кожен почував у ньому якусь страшну новину.

Пробували визначити місце нещастя, називали квартали, вулиці, різні установи, клуби, театри, магазини. Топографічні вказівки ставали все точнішими, і ось спинилися зрештою на одному:

— Це вибухнув сталевий трест.

Клер сховав годинника в кишеню.

Кароліна дивилась на нього з напруженою увагою, і в очах у неї засвітився подив.

Нарешті вона шепнула йому на вухо:

— Ви знали? Чекали?.. Це ви...

Він відповів зовсім спокійно:

— Це місто мусить загинути.

Вона проказала ніжно й замріяно:

— Я теж так гадаю.

І вони обоє спокійно вернулися до своєї праці.

Починаючи з цього дня, замахі анархістів тривали цілий тиждень без упину. Жертв було безліч, і належали вони майже поспіль до бідних класів. Ці злочини обурили геть усю людність. А найбільше ремствували слуги, власники готелів, дрібні службовці та дрібні крамарі, що животіли з ласки трестів. По робітничих кварталах жінки вимагали нечуваної кари динамітникам. (Їх і досі звали старим ім'ям, яке мало до них пасувало, бо динаміт для цих невідомих хіміків був безневинною речовиною, придатною хіба що нищити мурашники, і вони вважали за дитячу іграшку заповнати нітрогліцерин за допомогою капсуля з гримучою ртуттю). Справи зразу припинились, і незаможні зазнали від цього найбільше лиха. Вони нахвалялись, що самі розправляться з анархістами. Тимчасом фабричні робітники були ворожі або байдужі до насильницьких вчинків. Застій у справах погрожував масовим безробіттям, а то й локаутом у всіх галузях виробництва, тому федерація синдикатів запропонувала загальний страйк, як наймогутніший спосіб впливу на фабрикантів і найчиннішу допомогу революціонерам, але всі синдикати, крім позолотників, відмовились покинути роботу.

Поліція зробила численні арешти. Скликане з усіх кінців національної конфедерації військо охороняло трести, будинки мільярдерів, громадські установи, банки й великі магазини. Півмісяця минуло без жодного вибуху. З цього зробили висновок, що динамітників,— яких, правдоподібно, була жменька, коли не менше,— всіх перебито, або вони поховалися й повтікали. Людям вертався спокій,— найперше заспокоїлись бідаки. Двісті— триста тисяч солдатів, розміщених по народних кварталах, поновили там торгівлю; їм кричали: «Хай живе армія!»

Багачі, що не так швидко лякались, заспокоювались теж повільніше. Але біржова група, що грала на підвищення, ширила оптимістичні звістки й могутнім зусиллям припинила зниження; справи знову пішли. Великотиражні газети це піднесення підтримали й патріотично змальовували, як сміється недосяжний капітал з кількох підлих злочинців і як невпинно й певно зростає громадське багатство наперекір нікчемним загрозам; писали вони щиро й мали з того зиск. Про замахі забули, навіть заперечували їх. У неділю трибуни на перегонах зацвіли жінками у важких перлівих

і брильянтових оздобах. Всі з радістю бачили, що капіталісти не постраждали. Мільярдерів коло жокейської ваги зустріли оплесками.

Другого дня вибухнули Південний вокзал, газовий трест і величезна церква, збудована коштом Тома Морселе; тридцять будинків згоріло, вогонь перекинувся в доки. Пожежники працювали на диво широко й відважно. Вони з автоматичною точністю орудували довгими залізними драбинами й вилазили аж на тридцятий поверх, рятуючи нещасних із полум'я. Солдати мужньо підтримували лад і дістали подвійну порцію кави. Але ці нові нещастя зчинили паніку. Мільйони людей, бажаючи негайно виїхати з своїми грішми, товпились коло великих кредитових установ, що три дні поплакали, а потім закрили каси під ремство юрби. Сила втікачів із речами обложили вокзал і брали поїзди нападом. Багато хто, поспішаючи сховатись із запасом харчів у льохах, кидались на бакалійні й гастрономічні крамниці, що їх охороняли солдати з багнетами на рушницях. Влада виявила велику енергію. Було зроблено нові арешти, на затримання непевних осіб видано тисячі ордерів.

Наступні три тижні не трапилось жодного нещастя. Пройшла чутка, що в оперній залі, в льоху під ратушею й коло колони на біржі знайдено бомби. Та незабаром з'ясувалось, що то якісь лихі штукатури або божевільні поподкидали бляшанки з консервів. Один з обвинувачених заявив на допиті в слідчого, що він головний призвідця вибухів, під час яких усі спільники його загинули. Це зізнання, опубліковане в газетах, сприяло заспокоєнню громадської думки. І тільки наприкінці слідства судді побачили, що мають справу з симулянтом, цілком непричетним до замахів.

Призначені судом експерти не знайшли жодного уламку, з якого можна було б розпізнати знаряддя знищення. За їхнім припущенням, нова вибухова речовина походила з газу, що його виділяє радій, а самий вибух спричиняють електричні хвилі, які викликаються осцилятором особливого типу й поширюються в простороні, але й найкращі хіміки не могли сказати чогось точного й певного. Аж ось одного дня два поліцаї, проходячи коло будинку Майера, знайшли біля відтулини на тротуарі біле металеве яйце з капсулем на одному з країв; вони обережно взяли його й з наказу начальника понесли до міської лабораторії. Та тільки що експерти зібралися досліджувати його, як яйце вибух-

нуло, зруйнувавши амфітеатр і баню. Всі експерти загинули, серед них артилерійський генерал Коллен і славнозвісний професор Тігр.

Капіталістичне суспільство не розгубилось і від цього нового нещастя. Великі кредитові установи відкрили свої каси й оголосили, що платитимуть внески частину золотом, частину державними паперами. Фондова й товарова біржі, дарма що угоди цілком припинились, вирішили працювати далі.

Тимчасом було закінчено слідство в справі перших вибухів. Може, в інших обставинах докази проти обвинувачених і видалися б недостатніми, але тепер їх доповнювало завзяття суддів і громадське обурення. Напередодні призначеного суду вибухнув судовий будинок; загинуло вісімсот душ, серед них багато суддів і адвокатів. Розлючена юрба захопила в'язниці й учинила над в'язнями самосуд. Військо, послане відновити лад, було зустрінуте камінням і пострілами з револьверів; багатьох офіцерів скинуто з коней і стоптано під ноги. Солдати почали стріляти; полягла сила людей. Владі пощастило відновити спокій. Другого дня вибухнув банк.

Тоді почалось щось нечуване. Фабричні робітники, що раніш відмовилися від страйку, посунули юрбами на місто й узялися палити будинки. До паліїв-робітників пристали цілі полки на чолі з офіцерами, ходили вкупі містом, співаючи революційних пісень, і діставали з доків тонни гасу, яким поливали пожарища. Вибухи не припинялись. Якось уранці над телеграфом постало дивовижне дерево, ніби привид пальми на три кілометри заввишки, і від величезної будівлі за мить не лишилося й сліду.

Половина міста палала, а в другій половині точилось нормальне життя. Вранці молочники бряжчали бляшанками на повозках. На порожній вулиці сидів під стіною старий сторож і, тримаючи між ногами пляшку, поволі жував хліб із шматочком печені. Майже всі голови трестів залишились на своїх місцях. Дехто з них виконував обов'язки з героїчною простотою. Рафаель Бокс, син мільярдера-мученика, загинув від вибуху, головуючи на загальних зборах цукрового тресту. Йому влаштували розкішний похорон; походо-ві довелося разів шість перелазити через руїни й проходити по дошках над проваленим бруком.

Звичайні помічники багатців — продавці, службовці, фактори, агенти — лишались непохитно вірними своїм господа-

рям. Коли виходив термін, вцілілі кур'єри висадженого банку блукали з вексями по зруйнованих вулицях, і не один з них, допоминаючись сплати, загинув у полум'ї.

Проте ілюзій уже не могло бути — невидимий ворог опанував місто. Тепер гуркіт вибухів незмінно стояв у повітрі, як тиша, ледве помітний уже і непоборно жахливий. Електричну станцію було знищено, місто цілу ніч було в темряві, під захистом якої чинились нечувані насильства. Оборонялися тільки робітничі квартали, що найменше зазнали лиха. Тут ладу доглядала самоохорона; злодіїв вона розстрілювала, і на кожному розі можна було наткнутись на трупи, що лежали в калюжі крові з підігнутими колінами, скрученими назад руками, з хусткою на обличчі й написом на животі.

Прибирати уламки й ховати мерців стало вже неможливим. Незабаром сморід від трупів зробився нестерпучим. Пішли пошесті, від яких людей мерло без ліку, а хто вижив, лишився недолугим і пришелепуватим. А решту без малого забрав голод. На сто сорок перший день після першого замаху, коли прибуло шість корпусів війська з польовою і важкою артилерією, в найбіднішому кварталі міста, що один тільки й зацілів, але вже оточений був кільцем полум'я й диму, Кароліна з Клером стояли вночі, побравшись за руки, на даху високого будинку й дивилися. З вулиці, де танцювала божевільна юрба, долинали веселі пісні.

— Завтра всьому буде кінець, — сказав Клер, — і так буде краще.

Молода жінка з розпущеним волоссям і відблиском пожежі на обличчі побожно й радісно дивилась на вогняне кільце, що стискалося круг них.

— Так буде краще, — сказала вона й собі.

І кинувшись в обійми руйнника, безтямно його поцілувала.

§ 4

Інші міста федерації теж потерпіли від заколотів і насильства, але лад зрештою було поновлено. В установах були зроблені реформи, в звичаях сталися великі зміни, але країна не могла вже ожити після втрати столиці й вернути свій колишній добробут. Торгівля й промисловість загинули, культура покинула країну, якій так довго давала

перевагу перед іншими. Грунт зробився безплідним і нездоровим, і земля, що годувала колись мільйони людей, обернулася в пустелю. На горбі Святомихайлівського Форту дикі коні паслися в соковитій траві.

Дні спливали, як струмок із джерел, і століття крапотили, як вода з кінців сталактитів. На горбах, що вкрили забуте місто, мисливці полювали на ведмедів, пастухи пригнали сюди свої череди; хлібороби орали землю, садівники почали садити в загородах салату й щепити дикі груші. Вони були бідні й не знали мистецтв. На стінах їхніх хиж вився старовинний виноград і трояндові кущі; козяча шкура прикривала їм засмагле тіло; жінки вдяглися у вовняну тканину, яку самі ж і пряли. Пастухи кіз ліпили з глини людські й звірячі постаті й співали пісень про дівчину, що йде в ліс за своїм коханим, та про кіз, що пасуться під шум сосон і дзюркіт води. Господар лютував на жуків, що точать йому фіґи, вигадував пастки, щоб обороняти свої кури від пишнохвостої лисиці, і частував сусідів вином, приказуючи:

— Пийте! Сарана не пошкодила в мене врожаю,— коли насунула, виноградники вже повсихали.

Потім з бігом часу розбагатілі села й родючі ниви були пограбовані й спустошені після наскоку варварів. У країні кілька разів мінялись господарі. Завойовники спорудили замки на горбах; почали більше сіяти всякої рослини, з'явилися млини, кузні, чинбарні, ткальні, по лісах і болотах було прокладено шляхи, річки вкрилися човнами. З сіл поробилися містечка, що поєднались одне з одним і створили місто, обведене для захисту глибокими ровами й високими мурами. Пізніше, коли воно зробилося столицею великої держави, йому тісно стало в непотрібних уже валах, і їх обернули на зелені доріжки для прогулянок.

Місто надміру збагатіло й зросло. Будинки все здавалися недосить високими; їх безупинно підвищували, будували їх на тридцять-сорок поверхів, де скупчувались контори, магазини, банки, управи товариств і все глибше копали під землю льохи та тунелі. П'ятнадцять мільйонів людей працювали у велетенському місті.

ПІСЛЯМОВА

Роман «Острів пінгвінів», написаний у 1908 році, належить до найвидатніших творів Анатоль Франса (1844—1924). В епоху занепаду і загнивання буржуазного мистецтва Франс протиставляє імперіалістичному варварству великі традиції гуманістів, просвітителів і демократів світової літератури. Своєю викривальною силою і сатиричним пафосом «Острів пінгвінів» дорівнює великим творам Рабле, Свіфта, Вольтера, Салтикова-Щедріна.

Максим Горький говорив, що Анатоль Франс «передусім дивує своєю мужністю і духовним здоров'ям». Ця мужність письменника і громадянина блискуче виявилася не тільки в художній творчості: в знаменитій справі Дрейфуса Франс разом з Е. Золя і Ж. Жоресом вступив у відкритий бій з темними силами імперіалістичної реакції. Коли в Росії вибухла революція 1905 року, Франс став на захист героїчного російського пролетаріату. Надаючи величезного значення російській революції, Франс, очоливши «Товариство друзів російського народу», з винятковою прозорливістю говорив про те, що «російські революціонери зробили рішучий вплив на долю своєї країни і на долю всього світу. Російська революція — революція всесвітня. Вона продемонструвала перед світовим пролетаріатом свої засоби і свою мету, свою міць і свою долю. Вона загрожує всякому деспотизмові, всякому пригніченню, всякій експлуатації людини людиною... На берегах Неві, Вісли і Волги — ось де вирішується тепер доля нової Європи і майбутнього людства». В кінці свого життєвого шляху Франс рішуче перейшов в табір демократії і соціалізму.

Генеральний секретар Комуністичної партії Франції Моріс Торез бачить в особі Анатоль Франса «одного з останніх представників буржуазного гуманізму, людину, яка на схилі своїх днів повірила в переможну російську революцію. Він зумів розгледіти, кому саме в нашій «демократичній» країні належить справжня влада. В своєму «Острові

пінгвінів» він іронічно зазначає: «Позбувшись влади королів та імператорів, тричі проголосивши свою свободу, Франція підкорилась фінансовим компаніям, які розпоряджаються багатствами країни і з допомогою продажно́ї преси керують громадською думкою». І ще Анатоль Франс сказав: «Гадають, що вмирають за батьківщину, а насправді вмирають за промисловців»¹.

В романі «Острів пінгвінів» Франс з небувалою дотн різкістю і нищівною силою обрушується на сучасну йому буржуазну дійсність. Він показує невідхильність і неминучість загибелі суспільства, заснованого на соціальній нерівності, експлуатації, насильстві і гнобленні. Все життя суспільства з того часу, як воно було поділене на класи, за словами письменника, «виткане із злочинів, бід і безумств».

Пафосом заперечення прийнята вся Франсова концепція людської історії. Це заперечення набирає універсального характеру. Воно поширюється на всі історичні епохи — від раннього феодального середньовіччя до імперіалізму, в надрах якого громадське зло набирає особливо страшної і нелюдської форми. Франс намагається викрити корінь громадянського зла, простежити його виникнення і дальшу еволюцію; для цього він звертається до історії, яка дає багатий матеріал для гнівного, сатиричного викривання.

Франс свідомо ухиляється від зображення позитивних фактів і героїчних епізодів народного життя Франції — він це робив в інших творах. В «Острові пінгвінів» він виступає у всеозброєнні, як сатирик, який приковує до ганебного стовпа ворогів народу всіх напрямів, факельників війни, душителей свободи, експлуататорів і насильників. Нещадно картаючи сучасне буржуазне суспільство і державу, письменник тим самим владно закликає до їх радикальної і корінної зміни — такий об'єктивний зміст роману. Франс був перейнятий глибокою вірою в світле майбутнє людства, про це свідчать численні його висловлювання. В передмові до своєї книги «Життя Жанни д'Арк» він з палким натхненням вигукує: «Я вірю в майбутнє єднання народів, і я кличу його». Свою промову, проголошену на честь Дідро, він закінчує словами, повними оптимізму: «Перемога пролетаріату неминуча... Вона вже вимальовується над світом з незаперечною ясністю геометричної побудови». Стаття, присвячена революції 1905 року в Росії, завершується бойовим закликом: «Пролетарі всіх країн, єднайтесь, щоб підготувати прихід соціальної справедливості і миру в цілому світі!» Проте внаслідок обмеженості й суперечності світогляду Франса, він у фіналі роману «Острів пінгвінів» несподівано приходиться до песимістичних висновків, заперечуючи прогрес і можливість революційного оновлення життя. На руїнах загибаючої пінгвінської (читай:

¹ Морис Торез. Сын народа, М., 1950, стор. 60.

буржуазної) цивілізації люди знову починають створювати світ за старою схемою. Рухаючись у замкнутому порочному колі, вони повторюють пройдений цикл розвитку і занепаду. Такі глибоко помилкові висновки, до яких приходять А. Франс. Проте життя внесло істотну поправку в цей песимістичний фінал. Сам Франс скоро переконався в неправдивості такої теорії. Він радісно привітав Велику Жовтневу соціалістичну революцію, яка відкрила нову світлу еру в історії людства.

Важливо, що разюча сатира «Острова пінгвінів» завдала міцного удару неадекватному старому світові, що вона зберегла до наших днів свою актуальність і злободенність.

Реакційна критика, яка пишалася своїм удаваним патріотизмом, обвинувачувала Анатолія Франса в нарузі і знущанні з історичного минулого французького народу. В цьому «моральному» обуренні реакціонерів немає нічого нового. Задовго до появи «Острова пінгвінів» ті ж самі аргументи були пущені в хід російською консервативно-монархічною критикою проти «Історії одного міста» великого сатирика і революційного демократа М. Є. Салтикова-Щедріна. Франсова сатира була, звичайно, породжена не презирством, а палкою любов'ю до своєї країни,— недарма М. Горький говорив, що «Анатоль Франс всебічно і глибоко зв'язаний з духом свого народу». Франс лише зняв з історичного минулого сусальну позолоту лжепатріотизму і клерикально-націоналістичних вигадок.

Малюючи історію Франції (бо саме вона зашифрована під ім'ям Пінгвінії), письменник користується казково-фантастичною формою оповідання. Він вдається до широких алегорій, сміливих вигадок, гротеску, пародії, шаржу, карикатурних перебільшень, але в основі цієї сатиричної фантастики, як правило, лежать реальні події і факти. Звичайна річ, що Франс не претендує на точний і послідовний виклад французької історії. Він вибирає з неї вузлові моменти, зосередивши, головним чином, увагу на сучасній дійсності. Громадське життя Третьої республіки зображено з найбільшою повнотою і силою; саме воно є головною мішенню для сатиричного обстрілу.

Чудове історичне чуття допомогло Франсу в яскравих малюнках відтворити колорит і дух французького середньовіччя. З незрівнянною дотепністю висміяні християнські легенди про святих і мучеників, чий культ протягом сторіч так старанно і корисливо підтримує католицька церква. Франс з убивчою іронією розповідає про спритних пройди-світів і шахраїв, які безсоромно використовували за допомогою церкви народні забобони. Так «діва» Орбероза, будучи розпутною, «приборкала» лютого дракона, який насправді був її замаскованим чоловіком Кракеном. За цей «подвиг» Орбероза була після смерті прилучена до сонму святих і стала небесною заступницею Пінгвінії: «Вона вилі-

ковувала дуже тяжкі хвороби, як от клишавість, водянку, параліч і хворобу святого Віта. Ченці, охоронці гробниці, жили у великих достатках...»

В такому ж саркастичному дусі Франс пояснює походження королівської влади. Виявляється, що заповзятий грабжик і злодій Кракен, який під виглядом дракона колись спустошував країну, вмер у багатстві й славі, а його син «заснував першу королівську династію в Пінгвінії». Антиклерикальні мотиви Франсової сатири органічно зливаються з різкою антимонархічною темою. Буйного, кровожерливого феодала незмінно підтримує служитель церкви. Лиходійство меча завжди освячується хрестом. А релігія в свою чергу зміцнювала своє панування через насильство, тортури і страти: «...незмінність церковних обрядів дуже сприяла однодумності віруючих: кожного пінгвіна, що думав не так, як інші, негайно спалювали».

Франс яскраво показує глибоку антинародність будь-якої монархічної влади. В епоху середньовіччя Драко Великий (під яким автор мав на увазі імператора Карла Великого) руйнував, мучив і катував народ: «Його суд був суворий. Коли взяті в полон селяни не могли сплатити викупу, він вішав їх на дереві, а коли якась нещасна жінка просила помиловати її незаможного чоловіка, він прив'язував її за волосься до хвоста свого коня і волочив по землі». Однак Драко Великий в принципі мало чим відрізняється від Наполеона, який виступає в романі під ім'ям Трінко. Франс сміливо розвінчує наполеонівську легенду. Він бачить в Наполеоні зрадника революції 1789 року, невгамовного агресора, ненаситного пожирателя людського життя, який проніс по всій Європі факел війни: «Новий дракон, як бусол серед жаб, чотирнадцять років пожирав їх своїм ненаситним дзьобом... Він залишив Пінгвінію зубожілою і спустошеною... Цвіт населення загинув у його війнах. Після його падіння у нас на батьківщині лишилися тільки горбаті та кульгаві...»

Франсова сатира переростає в найгостріший політичний памфлет, коли письменник переходить до зображення громадсько-соціального життя Третьої республіки кінця XIX і початку XX століття. Паразитичний, загниваючий капіталізм встає тут в усій своїй мерзкій багатоті. Франс малює потворну корупцію всього державного ладу: користолюбство, судіальну продажність, розбещеність і аморальність міністрів, які зраджують і продають свою країну; ганебну трагікомедію «правосуддя», брудні і злочинні інтриги монархістів і клерикалів.

Коло керма державної влади стояли авантюристи і пройдисвіти, які віддали країну на розграбування капіталістичним ділкам. Кабінет міністрів очолював паркетний шаркун, завсідник театральних куліс, хабарник і довірений слуга промислових корпорацій. Фінансами відав біржовий спекулянт і пройдисвіт, який дбав про надпробутки для ка-

пітадістів: «Справді, скоро налилися молоком багатства три соски сучасних націй: монополії, азіотаж і дуті спекуляції. Вже пішли чутки про експедиції в далекі країни, про колонізації, і найсміливіші журналісти говорили про проєкт військового і фінансового протекторату над Нігріцією».

Військовим міністром попихала жінка легкої поведінки, шпигунка, яка діставала платню «у сусідньої ворожої держави». Морський міністр, який вижив з розуму, плазував перед запеклими монархістами, мракобісами і клерикалами. Міністр іноземних справ, тупиця і бюрократ, хворий на графоманію, був оточений цілою сіткою шпигунів, які продавали секретні документи військовим аташе сусідньої імперії. Парламент схожий був на балаган, в якому блазнювали спритні демагоги під запальне улюлюкання «жовтої» продажної преси.

Такі в сатирично-гострому і типовому зображенні Франса люди, які заправляли долею Третьої республіки. Вони, безсумнівно, зв'язані найтіснішими узами духовного споріднення з міністрами сучасної Франції.

В «Острові пінгвінів» багато місця приділено реакційному духовництву. Католицькі попи всіх рангів на очах у «антиклерикального республіканського уряду» розгортали шалену агітацію за поновлення монархічного ладу і розпалювали в своїй пастві расову нетерпимість і ненависть. Клерикалам належала дуже видатна роль в усіх брудних махінаціях, громадських заколотах і антинародних змовах. Буржуазна демократія — це лише димова завіса, за якою промисловим і фінансовим магнатам зручніше безмежно збагачуватись і вести розбійницькі війни. Франс з дивовижною прозорливістю показує дряхлість і маразм буржуазного республіканського режиму, який являється тільки ширмою для «фінансової олігархії, що створювала громадську думку через газети і тримала в своїй владі депутатів, міністрів і президента. Вона владно керувала фінансами республіки і направляла зовнішню політику».

Одначе оскаженіла реакція неодноразово робила замах навіть і на існуючі жалюгідні «демократичні свободи». Вона намагалася повалити і знищити республіку. В історії «емірала» Шатійона Франс з винятковою сатиричною майстерністю відтворює майже всі перипетії монархічної змови генерала Буланже, яка справді відбулася у Франції наприкінці 80-х років ХІХ століття. Причому Франс викриває тайний механізм цієї змови, підлу роль католицького духовництва і аристократії, безпринципність і зрадянство буржуазного республіканського уряду.

Для характеристики французьких мілітаристів, шовіністів, войовничих клерикалів та інших чорносотенців Франс з блискучим сарказмом і політичним темпераментом викладає скандальну справу Дрейфуса,

яка фігурує в романі під алегоричним найменуванням «Справи про вісімдесят тисяч в'язок сіна». Капітан французької армії Дрейфус, який має на «Острові пінгвінів» псевдонім Піро, був несправедливо обвинувачений в зрадинстві і засуджений в 1894 році на довічне ув'язнення. Це кричуще беззаконня послужило приводом для гострої сутички прогресивних сил Франції з чорними силами реакції. Анатоль Франс, глибоко зрозумівши політичну суть справи Дрейфуса, кинув яскраве світло на закулісних режисерів цього ганебного процесу. Він з величезною силою викрив разючий цинізм буржуазного суду, який зухвало знущався з елементарної справедливості, хвастає фальсифікацією і підробками, служить вірою і правдою імперіалістичним верховодам держави. Військовий міністр Пінгвіні Гретоку, який керував справою Піро (Дрейфуса), був не звичайним шахраєм, а «теоретиком» і «філософом» шахрайства і підробок: «Підроблені документи взагалі, як докази цінніші, ніж справжні, по-перше, тому, що вони зроблені на замовлення для даного випадку, на мірку: вони точні і вірні. Але вони кращі за справжні ще й тому, що переносять нас в ідеальний світ і відвертають від дійсності...»

Кинувши до в'язниці ні в чому неповинного капітана Дрейфуса, чорносотенна згряя міністрів, депутатів, солдафонів, клерикалів і журналістів підняла на щит справжнього державного злочинця графа Естергазі, проголошеного майже не національним героєм Франції. Естергазі, який фігурував в «Острові пінгвінів» під ім'ям графа Мобека де ля Дандюлінкс, дістає в романі Франса нищівну характеристику. Цей титулований аристократ показаний негідником і пройдисвітом, який поринув у болото мерзенних афер. Цей зубожілий авантюрист прикрасив своїм дворянським гербом дім розпусти, що став єдиним джерелом його прибутків.

Якого ступеня падіння досягла Третя республіка, коли люди, подібні до Дандюлінкса, стають символом національної честі! Граф де ля Дандюлінкс, злодій за професією і погромник за покликанням,— один з попередників французьких фашистів.

Франс з обуренням і сарказмом показує, як буржуазна чернь і вуличні громили, розпалені людиноненависницькою пропагандою, несамовито цюкують благородного і відважного Коломбана (Еміль Золя), який заступився за безвинно засудженого Піро (Дрейфуса). Вбивча характеристика буржуазного правосуддя, дана в «Острові пінгвінів» понад сорок років тому, зберегла до наших днів всю свою разючу силу.

Малюючи громадсько-політичне життя Третьої республіки, Анатоль Франс з великою іронією говорить про опортунізм правих соціалістів, які продаються за сочевичну юшку імперіалістичній буржуазії. Тільки-но вони «вийдуть у люди», дістануть депутатський мандат чи

міністерський портфель, як зразу ж забувають про свою ліву фразологію, прокладають помилки своєї юності і стають енергійними захисниками і охоронцями капіталістичного порядку. Такий, наприклад, типовий реформіст депутат Ляріве, який стверджує, що «свобода не є сваволя. Я зробив вибір між порядком і безладдям; революція — це безсилля; насильство є найбільший ворог поступу».

Франса зраджує властива йому проникливість у трактуванні народних мас. Вони у нього залишаються в тіні, хоч він до них ставиться з явним співчуттям і симпатією. Народ, який, за словами Франса, глибоко відданий ідеям свободи, справедливості, демократії і миру, ні разу не виступає в романі як активна сила, що бореться і творить історію. Народ, як правило, байдужий і пасивний. Це серйозна помилка письменника, яка призвела його до невірного, песимістичного фіналу «Острова пінгвінів».

Франс з великою силою малює задушливу темряву і занепад капіталістичної ери. Він лаконічно і дуже виразно розповідає про повний занепад і виродження культури і мистецтва капіталізму; про забуття всіх великих традицій; про розумове здичавіння буржуазії; про науку, яка пішла служити імперіалізму і присвятила себе цілком винахідництву смертоносної зброї; про театр, який колись процвітав, але «звівся тепер на пантоміми й комічні танці. Навіть п'єси з вродливими жінками було занедбано... До вподоби більше припадали клоуни-стрибуни... Захоплювались тільки, коли бачили брильянти на шиї у статисток і бруски золота під час урочистих процесій». Великі міста набули «космополітичного і капіталістичного характеру», там запанувала потворність. Тяжкі кризи періодично хитали до основи все суспільство. Контраст між багатством і злиднями набрав кричущого характеру. «Держава трималася двома головними громадськими чеснотами: пошаною до багатих і зневагою до бідних». Правлячий клас був відзначений незмивною печаттю деградації і духовного розпаду. «Число божевільних збільшувалось з кожним днем. Самогубства траплялися все частіше і частіше серед багатих, і чимало з них супроводжувалися дивними і жорстокими обставинами, які свідчили про неймовірне спотворення інтелекту і почуттів».

Вся ця Франсова характеристика капіталістичного побуту і звичаїв, написана на початку століття, вражає і сьогодні своєю винятковою влучністю і гостротою.

Франс намагався показати читачам, що Третя республіка, при всій потворності свого соціально-політичного режиму, не являє собою якийсь феномен, якимось незвичайним явищем, а що в ній знайшли характерне втілення вочі закони імперіалізму. Для ілюстрації цієї думки Франс присвячує один прекрасний розділ роману сучасній Америці, яка виступає під дуже прозорим псевдонімом «Нової Атлантиди». В цю країну від-

правляється пінгвінський миролюбний професор Обнюбіль, який з тугою спостерігав військовий психоз, що охопив його батьківщину.

Франс соковитими мазками накидає зловісний пейзаж величезного капіталістичного міста Спрута, який всім ладом свого безглузлого життя ворожий простій людині. Це чорнобагряне місто, заслане димом і кіпоттю, позбавлене сонця. Воно наповнене гуркотом, скреготом і криками; в ньому безсило метушаться люди, які є додатками машин. Старий вчений, який ненавидів війну, сподівався побачити в «Новій Атлантиді» націю, яка мирно процвітає. «Залізний міст, який був перекинутий через воду, тягнувся, виблискуючи вогнями, між двома набережними, настільки віддаленими одна від одної, що професор подумав, чи не пливе він морями Сатурна й чи не бачить чудове кільце, що оперізує цю старезну планету. Через величезний міст переправляла більше чверті багатств всього світу». Обнюбіль, однак, не підозрював, що на цих багатствах лежить кров і бруд. Він у цьому скоро переконався, відвідавши парламент «Нової Атлантиди», де він побачив «натовп законодавців, що засідали в плетених кріслах, поклавши ноги на попітри». Обнюбіль був зовсім приголомшений ганебним видовищем неймовірного політичного цинізму. Законодавці «найбільшої з демократичних республік» були звичайними гангстерами з депутатськими мандатами, організаторами колоніального розбою та імперіалістичних воєн, вони проливали заради наживи ріки людської крові. «В Третій Зеландії ми вибили дві третини населення, щоб примусити решту купувати у нас парасолі й підтяжки». З байдужістю професіональних убивць вони оголошують війну Смарагдовій республіці, «яка зухвало змагається з нашими свинями за гегемонію шинки і ковбас на світовому ринкові». Причому, під цією географічною екзотикою слід мати на увазі цілком реальні війни, які велися імперіалістичною Америкою проти Гавайських островів, Філіппін та Куби. Приголомшеному Обнюбілю пояснили, що війна проти Смарагдової республіки — дрібничка, яка обійдеться у вісім мільйонів доларів, а щодо людей, то вони «враховані в ці вісім мільйонів».

Сучасні американські капіталісти, наслідуючи приклад своїх попередників, також намагаються купувати за долари життя і кров європейських найманців.

Про неприкрите і знахабніле варварство американського імперіалізму писав В. І. Ленін:

«Перед нами зовсім голий імперіалізм, який не вважає навіть за потрібне одягти себе в що-небудь, думаючи, що він і так прекрасний»¹.

Коли вчений пінгвін дізнався про те, що кількість кривавих воєн «природно зростає з ростом нашого виробництва», він пройнявся ба-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 399.

жанням висадити в повітря всю нашу планету, «якщо безумство і лють людей не можна вилікувати». Чесний, але політично наївний професор не міг зрозуміти того, що сотні мільйонів людей, які живуть на землі, хочуть жити в мирі й дружбі, що невиліковний лише капіталізм, для якого війна «...є таким же природним і законним станом, як експлуатація робітничого класу»¹.

За чотири десятиліття, які минули з дня подорожі лікаря Обнюбіля в «Нову Атлантиду», там сталися великі зміни. Перша світова війна принесла ненажерливим американським імперіалістам казкові багатства, але, як пише В. І. Ленін: «На кожному доларі — грудка бруду від «прибуткових» військових поставок, які збагачували в кожній країні багатців і розоряли бідняків. На кожному доларі сліди крові — в того моря крові, яку пролили 10 мільйонів убитих і 20 мільйонів покалічених...»².

В наші дні капіталісти — некороновані самодержці «учасної Америки» — відводять батьківщині Обнюбіля — Франції трагічну роль поставальника гарматного м'яса. Але французький трудовий народ, чия революційна, творча енергія недооцінив Анатоль Франс, сповнений бойової рішучості боротися проти імперіалістичної агресії за мир в цілому світі.

Анатоль Франс є активним епільником усіх чесних людей в цій благородній боротьбі. «Острів пінгвінів», попри всі свої ідейні протиріччя, являє собою грізний обвинувальний акт проти світової імперіалістичної реакції. Гнівний і обурений голос Анатолія Франса і понині приєднується до голосів борців за мир, демократію і соціалізм.

І. Глікман.

¹ Історія ВКП(б). Короткий курс, стор. 148.

² В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 45.

ПРИМІТКИ

Стор. 3. *Луї Філіпп* (1830—1848) — ставленник буржуазії, названий тут «Першим» іронічно, бо він був не тільки першим і останнім королем, що мав таке ім'я, а і взагалі останнім французьким королем.

Створюючи пародійну історію Франції, А. Франс користується як вигаданими, так і справжніми історичними іменами і назвами. Деякі з вигаданих імен — смислові, наприклад, *Тальпа* від лат. *talpa* — кріт. *Бергарденський монастир* — назва, утворена від англійського слова *beargarden* — ведмежий закуток (що влаштовувались у парках) і разом з тим пародійна назва дуже поширених у середні віки «бернардинських» монастирів (від імені святого Бернарда, засновника відомого чернечого ордену).

Стор. 5. Зв'язок назви *пінгвінів* з латинським словом *pinguis* — знову пародія на мудрування учених педантів. Насправді ж назва пінгвінів походить від бретонського (кельтського) словосполучення: *pen gwen* — біла голова.

Стор. 6. *Гіперборейці* — так називали стародавні греки жителів далекої півночі. *Oz sublime* (лат.) — дзьоб. *Кліо* (грецьк. міф.) — муза історії.

Стор. 7. *Жако-Філософ* — особа вигадана. Жако — зменшене від Жак, звичайна кличка папуг.

Стор. 8. *Фульгенцій Тапір* — особа вигадана. Малюючи зовнішність цього лжеученого, А. Франс навмисне робить його схожим з тапіром (тапір — тварина, у якої ніс схожий на хоботок).

Стор. 14. Малюючи місцевість, де жив святий Маель, а потім саму Пінгвінію, А. Франс частіше за все користується географічними назвами, які реально існують у Франції, особливо в Бретані, — наприклад, Морбіганські острови, острів Едік, мис Пенмарк, місто Ванн. Іноді ці назви вигадані автором, — наприклад, острів Гад або річка Клянж. Часто також А. Франс користується назвами, які існували в

старовину, — наприклад, *Арморіка* — стародавня назва Бретані, *Іберія* — Піренейський півострів.

Стор. 15. *Аполло́н* (римськ. міф.) — бог сонця і мистецтва. *Меркурій* (римськ. міф.) — бог скотарства і торгівлі. *Вергілій* (Публій Вергілій Марон, 70—19 до н. е.) — римський поет, автор поетичних збірочок «Буколіки», «Георгіки» і поеми «Енеїда». «*Jam redit et virgo*», — початок вірша з 4-ої еклоги Вергілія; переклад: «Діва повернулася вже». Вергілій має на увазі діву Діку, богиню справедливості, яка, за міфом, покинула землю, коли закінчився «золотий вік», але за царювання Августа, на думку Вергілія, знов повернулася до людей. Середньовічні богослови тлумачили це місце як пророкування Вергілія про пришествя «дів» Марії, якій було призначено родити Ісуса Христа.

Стор. 17. *Фарисеї* — староврейська богословська школа формальних тлумачів біблейського тексту. В пізніші часи слово «фарисей» стало означати — лицемір.

Стор. 20. *Юнона* (римськ. міф.) — верховна богиня, дружина Юпітера. *Вікінги* — скандинавські морські розбійники, що грабували узбережжя Європи з VIII по XI ст.

Стор. 21. *Столбамі Фіви* — одне з семи славетних міст стародавнього Єгипту. *Форум* — головна міська площа. *Левіафан* — морське чудовисько, що згадується в біблії; зображувалось у вигляді величезного кита. «*Inscire, parve ruer*» (лат.) — початок рядка з 4-ої еклоги Вергілія: «Маленький хлопчику, почни»... Ці слова середньовічні богослови вважали пророкуванням пришествия Христа.

Стор. 24. Глави VI—VII («Нарада в раю») являють собою гостру сатиру на християнську філософію і вчення «отців церкви». Більшість із згаданих тут А. Франсом «святих» богословів — особи історичні, і письменник пародіює їх твори і метод міркування; такі, наприклад, відомі богослови *Августин*, *Лактанцій* та ін. Але інколи А. Франс вводить вигадані імена з комічним значенням: наприклад, *Герма* по-латині означає — стовп з людською головою; інколи ж, під виглядом імен, він дає просто набір звуків (Орішель, Рогель, Тотішель). Деякі імена мають в собі сатиричні натяки на розбещеність церкви. Наприклад, «не внесений до списку святих» *Проб* (лат. *probus* — чесний) був священником у церкві святої Модести (лат. *modesta* — скромна), що була «за міською стіною». Автор хоче сказати, що чесності не буває в церкві, і скромність відсутня у великих містах.

Стор. 26. *Апулей* — римський письменник і філософ II століття н. е., автор романа «Золотий осел».

Стор. 28. Середньовічне духівництво в основній своїй масі було вкрай темне, і латинську мову, якою провадилось богослужіння, воно дуже перекручувало. У Франса у відомій богослужбній формулі «В ім'я

отця і сина і святого духа» («*In nomine patris et filii et spiriti sancti*») неукі-священники всі слова ставлять у жіночому роді, від чого утворюється безграмотна фраза, що приблизно означає: «В ім'я батьківщини, дочки і святої духині» («*In nomine patria et filia et spirita sancta*»). Платон — грецький філософ (427—347 до н. е.), вважався чудовим стилістом. Цицерон — славетний римський оратор, політичний діяч і письменник (106—43 до н. е.), чия проза вважалась вищим зразком літературної мови.

Стор. 30. Горгона — чудовисько, яке своїм поглядом обертало все живе на камінь. Сцилла — чудовисько з шістьма головами і дванадцятьма кінцівками. Кентаври — напівлюди, напівкони. Ахілл — герой «Іліади». Лікомед — легендарний цар острова Скіроса. Ахілла перодягла дівчиною його мати Фетіда, яка гадала таким чином уберегти сина від участі в Троянській війні, в якій, як їй було відомо, він повинен був загинути.

Стор. 31. Траян — римський імператор (98—117 н. е.). Гарпії (грецьк. міф.) — крилаті чудовиська, напівжінки, напівптахи.

Стор. 32. Павло Орозій (V ст. н. е.) — богослов і історик. Бослюе (1627—1704) — французький богослов і письменник, єпископ і проповідник; теоретик абсолютизму. Геродот, Фукидід, Полібій, Діодор Сіцилійський, Діон Кассій — старогрецькі, Тит Лівій, Веллей Патеркул, Корнелій Непот, Светоній, Лампрідій, Тацит — римські історики. Манефон — єгипетський жрець III ст. до н. е., автор праць з історії стародавнього Єгипту.

Стор. 43. Беда Достохвальний — англосаксонський чернець початку VIII ст., один з видатних істориків раннього середньовіччя.

Стор. 46. Греток, герцог Скульський — англ. skull означає — череп. Франс хоче сказати, що славетний дворянський рід веде початок від «героя», що проломив череп. Ім'я Греток — теж смислове: по-англійськи great аук означає — велика гагарка.

Стор. 48. Еміль Літре (1801—1881) — французький філософ-позитивіст, філолог, упорядник великого тлумачного французького словника, яким користуються ще й зараз.

Стор. 50. Жак Казанова (1725—1798) — відомий італійський авантюрист, автор скандальних мемуарів.

Стор. 52. Марс (римськ. міф.) — бог війни.

Стор. 54. Колхіда — стародавня назва Кавказу. Явон — ватажок «Аргонавтів» (плавців на кораблі, що мав назву Арго), який здобув у Колхиді «золоте руно», що охоронялося страшним драконом. Гесперіди — дочки велетня Атланта, який охороняв сад з золотими яблуками. Кастальське джерело — джерело біля підніжжя гори Парнасу, присвячене музам, воно вважалося здатним пробуджувати поетичне натхнення. Андромеда — дочка царя Ефіопії, яку Персей врятував від дракона.

Стор. 56. *Гнатон* — типовий персонаж римської комедії, блюдолиз або паразит.

Стор. 58. *Василиск* — міфічне чудовисько, яке поглядом вбиває людей і тварин. У середні віки його зображували з півнячою головою, тулубом жаби і хвостом дракона.

Стор. 64. *Пліній Старший* (24—79 н. е.) — римський письменник і природознавець.

Стор. 69. В розділах I і II третьої книги Франс висміює романтично розмальовані і сповнені шовіністичного пафосу описи у буржуазних істориків первісного періоду історії Франції. В I розділі Франс дає історію династії Меровінгів, у розділі II — історію династії Каролінгів, зображуючи під ім'ям *Драко Великою* імператора Карла Великого.

Стор. 71. *Лукреція* (VI ст. до н. е.) — римлянка, за легендою, збещена сином царя Тарквінія Гордого, яка після цього наклала на себе руки.

Стор. 74. *Королева Крюша*. — По-французьки *сгисхе* означає кухоль, глечик, а також — дурепа.

Стор. 75. *Семіраміда* — асиро-вавілонська цариця. *Амазонки* — за грецькими легендами, плем'я жінок-воївниць, яке начебто жило на узбережжі Чорного моря. *Саломея* — іудейська царівна, дочка Ірода і Іродіади, яку євангельська легенда вважає винною у смерті Іонна Хрестителя.

Стор. 76. Кінець III розділу дає опис подій Столітньої війни між Францією і Англією (1337—1453).

Стор. 77. *Амікус*. — Вчителя звали Амікус (*amicus*, лат. — «друг»). Тальпа хоче сказати, що, зважаючи на його жорстокість, йому більше підійшло б ім'я *Інімікус* (*inimicus*, лат. — «ворог»).

Стор. 78. *Fonds ring. K. Z. 12 390 guater* — каталогізаційне позначення рукопису, який начебто перебуває в Паризькій Національній бібліотеці.

Стор. 79. *Валуа* — династія французьких королів, які правили з 1328 по 1589 рр. *Генріх IV* (1589—1610) — король Франції, засновник династії Бурбонів. *Брати Ван-Дейк* — відомі нідерландські живописці XVII ст. *Мемлінг* і *Ван-дер-Вейден* — нідерландські живописці XV ст. *Амброджо Лорейцетті* — італійський живописець XV ст. *Старі умбрійці* — італійська школа живопису другої половини XV століття. *Брюгге*, *Кельн*, *Сіена*, *Перуджа*, *Ареццо* — міста, в яких міститься велика кількість стародавніх пам'яток мистецтва.

Стор. 80. *Маргарітоне в Ареццо* — італійський живописець XIII ст. *Абат Ланці* (1732—1810) — італійський археолог і історик мистецтва.

Стор. 81. *Джорджо Вазарі* (1512—1574) — італійський живописець, архітектор і історик мистецтва.

Стор. 82. *Даная* (грецьк. міф.) — мати героя *Персея*, яку запліднив *Зевс*, що проник до неї у в'язницю у вигляді золотого дощу.

Стор. 83. *Аврора* (римськ. міф.) — богиня ранкової зорі. *Діана* (римськ. міф.) — богиня полювання. *Німфи* — божества річок, джерел, гаїв. *Болонська школа* — академічний напрям італійського живопису, що виник у Болонії у другій половині XVI ст. і існував до XVIII ст. *Марбод* — вигадана подорож *Марбода* до пекла, пародіюючи широко розповсюджені в середні віки «привиди», має на меті висміяти уявлення християнської церкви про загробне життя. *Подорож святого Брендана* — англо-нормандська поема XII ст. *Видіння Альберіка* — латинська поема про загробне життя. *Чистилище святого Патрика* — ірландська легенда подібного змісту, оброблена у XII ст. латинською і французькою мовами. «*Божественна комедія*» — славетна поема італійського поета Данте Аліг'єрі (1265—1321), «останнього поета середньовіччя і першого поета нового часу» (Енгельс). *Місто Елені і Великого Костянтина* — місто Візантія, пізніше переіменоване в Костянтинополь, нині Стамбул. У 1453 році Костянтинополь здобули турки.

Стор. 84. *Анхіз* — батько *Енея*, героя «Енеїди» Вергілія. *Дідона* — карфагійська цариця, коханка *Енея*, яка заповдіяла собі смерть, коли він покинув її. *Дочка Пріама* — Кассандра, яка мала пророчий дар.

Стор. 86. *Борей* (грецьк. міф.) — бог північного вітру. *Сивілла* — Франс має на увазі Сивіллу, яка, за легендою, охороняла Авернський ліс, що ріс навколо озера біля Неаполя. Сірчані випарування цього озера послужили ґрунтом для віри в те, що там міститься вхід до пекла. *Проверпіна* (грецьк. міф.) — богиня підземного царства, дружина бога Плутона. *Стікс* — за античною міфологією, у підземному царстві протікало п'ять річок: *Ахерон* — річка суму, *Коцит* — річка плачу, *Флегетон* — річка вогню, *Стікс* — річка жаху, *Лета* — річка забуття. *Харон* — перевізник тіней померлих через *Стікс*. *Цербер* — триголовий пес, що охороняє вхід до підземного царства (*Аїд*). *Мінос* — цар острова Крит, син *Зевса* і Європи. *Федра* — дочка царя *Міноса*, дружина афінського царя *Тезея*, яка загинула через любов до свого пасинка *Іпполіта*. *Прокріда* — вірна дружина героя *Кафала*. *Еріфіла* — дружина одного з царів, учасника легендарного походу семи царів проти *Фів*; кинулась в похоронне вогнище свого чоловіка. *Евадна* — дружина учасника легендарного походу проти *Фів*; кинулась в похоронне вогнище свого чоловіка. *Пасіфая* — дочка бога сонця *Гелія*, дружина *Міноса*. *Лаодамія* — дружина *Протесілая*, героя *Троянської війни*; безмірно кохаючи свого чоловіка, вона заклинаннями на деякий час оживила його статую, а коли він помер вдруге, вмерла разом з ним. *Кенія* — німфа. *Тартар* — підземна безодня, де перебу-

вали подолані титани; місто перебування грішних або нікчемних душ після смерті. *Елісейські поля* — місце перебування блаженних душ після смерті. *Діс*, інакше Аїд або Плутон — володар підземного царства. *Грації*, або харити — божества досконалих форм і гармонії рухів. *Солон* (близько 640—558 до н. е.) — старогрецький політичний діяч і реформатор. *Демокріт* (V ст. до н. е.) — один з визначних філософів давнини, основоположник атомістичної філософії. *Піфагор* (VI в. до н. е.) — старогрецький філософ і математик.

Стор. 87. *Гесіод* (кінець VIII — початок VII ст. до н. е.) — старогрецький поет, автор дидактичної поеми «Труди та дні». *Орфей* — легендарний старогрецький (фракійський) співак і поет. *Евріпід* (близько 480—406 до н. е.) — старогрецький поет, молодший з трьох великих драматургів античної трагедії. *Сафо* (кінець VII ст. до н. е.) — старогрецька поетеса. *Горацій* (65—8 до н. е.) — славетний римський поет. *Варій* (I ст. до н. е.) — римський поет, писав трагедії та епічні поеми. *Галл* (I ст. до н. е.) — римський поет, основоположник римської елегії. *Лікоріда* — римська куртизанка, коханка Галла, яку він оспівував у своїх віршах. *Авзонія* — стародавня, вживана в поезії, назва Італії. *Партенопея* — давня назва Неаполя.

Стор. 88. *Сивіліни книги* — три книги з пророцтвом про долю Риму, продані, за легендою, за велику суму грошей мандрівною Сивілою римському цареві Тарквінію Гордому (616—578 до н. е.), що зберігалися після цього в Римі, як величезна дорогоцінність. Зміст цих пророцтв майже нікому не був відомий, а уривки з них, що дійшли до деяких осіб, які повідомляють про них, були фальшивими. *Макр* (помер 16 р. до н. е.) — римський поет, друг Вергілія і Овідія.

Стор. 89. «*Сора*» (лат.) — «Трактирниця», або «Шинкарка», латинська поема, яка приписується Вергілію. *Сірой* — старогрецький філософ-епікурець, який мав у Неаполі школу, де вчився Вергілій. *Епікур* (341—270 до н. е.) — старогрецький філософ-матеріаліст. *Зенон* (помер близько 264 р. до н. е.) — старогрецький філософ, засновник школи стоїків. *Нерей* — бог моря, батько численних дочок — nereїд. *Арістарх Самоський* (III ст. до н. е.) — старогрецький астроном.

Стор. 90. *Рея* (грецьк. міф.) — дочка Урана і Геї (неба і землі), мати Зевса. *Енеади* — супутники Енея. *Пан* — бог гір і гаїв, втілення сил природи. *Дріади* — німфи дерев. *Сільвани* — боги лісів. *Сілен* — супутник Діоніса, бога вина і землеробства; зображався у вигляді п'яного лисого старика. *Аглая* — одна з трьох грацій. *Коммодіан* (III ст.), *Пруденцій* (IV ст.), *Фортунат* (V ст.) — латинські християнські поети. *Божественний Юлій* — Юлій Цезар. *Фезула*, нині Фезоле — містечко біля Флоренції. *Сулла* — (138—78 до н. е.) — римський полководець і державний діяч. *Август Октавіан* (31 до н. е. —

14 н. е.) — перший римський імператор, ідеалізований пізнішою римською історіографією.

Стор. 91. *Порсена* — цар етрусків, що воював з римлянами після повалення ними царя Тарквінія Гордого, союзником якого він був. *Бавій* і *Мевій* — римські поети, що жили в I ст. до н. е., їхні імена стали синонімом бездарних, але зарозумілих поетів.

Стор. 92. *К'юзі та Корнето* — місцевості північної Італії, де збереглося дуже багато пам'яток давньої етруської культури. *Орканья* — флорентійський художник і архітектор XIV ст. *Жіль Луавельє* — французьке ім'я gilles l'Oiselier в латинізованому вигляді має таку форму: Aegidius Auscipis. Друге слово в обох мовах означає: птицевод, а латинське слово означає, крім цього, ще — базика, торохтій.

Стор. 93. *Амброзія* (грецьк. міф.) — пожива богів, що давала їм юність і безсмертя.

Стор. 97. *Еразм Роттердамський* (1466—1536) — видатний нідерландський гуманіст, автор сатири «Похвальне слово глупості».

Стор. 98. *Сімплісіссімус, Овідій Капіто* — особи вигадані. Simplicissimus по латині означає — простак, Capito — великоголовий. *Делос* — один з Цикладських островів, який вважається місцем народження Аполлона і Артеміди. «*Нарис про мораль*». В книзі четвертій Франс подає короткий нарис історії Франції з XVI до початку XIX ст. В розділі I він пародійно викладає історію Франції до Наполеона, причому зупиняється на подіях, які вважає найбільш характерними: на релігійних війнах XVI ст., на зростанні критичного раціоналізму в XVII ст., на епосі просвіщення і її матеріалістичних і атеїстичних тенденціях. У наведеному тут «*Нарисі про мораль*» Франс прямо цитує або перифразує висловлювання найвидатнішого французького просвітителя Дідро, а потім дає яскраве зображення французької буржуазної революції.

Стор. 99. *Папа Пій X* (1903—1914) — крайній реакціонер, який переслідував християнсько-демократичні течії.

Стор. 101. *Азріппіна* (I ст. н. е.) — мати імператора Нерона, яка була вбита за його наказом. *Анахарсіс* (VII—VI в. до н. е.) — скіф з царського роду, який, спонукуваний жадобою знань, зробив мандрівку у Грецію і був пізніше причислений греками до визначних мудреців старих часів. *Інсула* (лат. insula) — острів.

Стор. 102. Розділ II присвячений наполеонівським війнам. Під ім'ям *Трінко* Франс виводить Наполеона I.

Стор. 103. *Обнюбіль* (лат. obnubilus) — окутаний хмарами, похмурий. *Нова держава дістала назву «Громадської Справи», або Республіки*. Після наполеонівської епохи Франс переходить прямо до

зображення Третьої республіки, малюючи епоху панування фінансової олігархії і імперіалістичних воєн.

Стор. 104. *Нова Атлантида* — Сполучені Штати, *Титанпорт* — Нью-Йорк, *Гігантополіс* — Вашингтон. *Залізний міст* — Бруклінський міст. Війни, про які йде мова на засіданні парламенту, — це захоплення Філіппін, Гавайських островів, Куби і економічне поневолення Китаю.

Стор. 110. Під ім'ям *Формоза Франс* зображує французького реакціонера, президента Фелікса Фора (1895—1899). *Агарік* (франц. agaris) — гриб. *Конгрегація* — об'єднання католических монастирів, що належить до одного чернечого ордену.

Стор. 111. *Корнемюз* (франц. cornemuse) — волинка.

Стор. 114. *Чіттерлінгс* (англ. chitterlings) — тельбухи.

Стор. 116—117. *Сенешаль* — головний управитель королівським палацом. Франс наділяє прихильників Крюшо комічними іменами: маркіз *де Сепле*, досвідчений в революціях (франц. sept plaies — сім ран), *де Плюм* (франц. la plume) — перо, *Тортіколь* (франц. torticolis) — викривлення шні, герцог *Ампуть* (франц. ampoule) — посудина; тут мається на увазі «священна» посудина, де зберігається олива для помазання французьких королів і т. ін.

Стор. 120. *Ялу* — річка у східній Азії між Маньчжурією і Кореєю. Битва на ній відбулася в російсько-японську війну 1904—1905 рр.

Стор. 121. Опис заколоту *Шатійона* відображає історію «буланжизму». Наприкінці 60-х років генерал Буланже, безпринципний авантюрист, зв'язаний з монархічними колами, за допомогою туманних демагогічних лозунгів добився деякого впливу серед нестійких кіл дрібної буржуазії і став готувати реакційний державний переворот. Незабаром, однак, Буланже було викрито, він втратив усяку популярність, і, вважаючи на загрозу арешту, в 1889 р. утік у Бельгію і в 1891 р. застрелився.

Стор. 123. *Конетабль* — вище військове звання у Франції до революції 1789 р.

Стор. 124. *Рем* — один з легендарних засновників Рима. Гіпсовими статуєтками на вулицях Парижа в минулі часи звичайно торгували молоді приїжджі італійці.

Стор. 128. «*Мулен де ля Галет*» (дослівно «млин грошей», на жаргоні паризьких злодіїв galette — гроші) — паризький кафешантан. Франс у сцені бесіди Агаріка з представниками синдикатів зло висміює продажних опортуністів з-поміж так званих «синдикалістських діячів».

Стор. 134. Nunc est bibendum (лат.) — «Тепер слід випити», слова з оди Горация, присвяченої перемозі Августа над флотом Антонія і Клеопатри.

Стор. 137. Книга шоста сатирично змальовує так звану «справу Дрейфуса». У 1894 р. капітан Дрейфус, що служив у французькому генеральному штабі, єврей, був звинувачений, під натиском реакційних військових і клерикальних кіл, у тому, що він продав германському військовому аташе секретні військові документи. Хоч ніяких реальних доказів не було, Дрейфус був засуджений на довічне ув'язнення і засланий на Чортів Острів. В цей час справжній винуватець згаданого злочину, інший французький офіцер генерального штабу граф Естергазі, якого прикривала реакційна військова кліка, залишався на волі. Проте багато хто був обурений таким наслідком справи. Уся Франція розкололась на два табори — «дрейфусарів» і «антидрейфусарів». Всі чесні і прогресивні люди були на боці Дрейфуса, в тому числі і сам А. Франс, Е. Золя, Ж. Жорес і інші. Публічний виступ Золя на захист Дрейфуса допоміг сколихнути громадську думку. Боротьба навкруг справи Дрейфуса тяглась кілька років. Усі перипетії цієї боротьби яскраво показані Франсом. Перегляд справи Дрейфуса привів спочатку до пом'якшення вироку, а пізніше — до остаточного виправдання і звільнення Дрейфуса в 1906 році.

Стор. 144. *Мобек де ля Дайдюлінкс* (франц. *dent du loup* — зуб рисі) — граф Естергазі.

Стор. 146. *Робен М'єлле* — прем'єр-міністр Мелін (1896—1898), прихильно ставився до антидрейфусарів. *Коломбан*. — Під ім'ям Коломбана показаний Золя.

Стор. 156. *Бідо-Кокіль* — сам автор. Франс хоче сказати, що він стояв поза партіями і виступав на боці Дрейфуса, лише борючись за справедливість.

Стор. 158—159. У справі Дрейфуса між соціалістами не було згоди, і Анатоль Франс це дуже яскраво показує. Під ім'ям товариша *Фенікса* (Фенікс — чудесна птиця) він зображує Жореса, під ім'ям *Сапора* (лат. *sapor* — смак, дотепність) — Геда, в уста Ляперсона вкладає ідеї бланкістів і т. ін.

Стор. 163. *Леена* — афінська куртизанка VI ст. Знаючи про змову проти тиранії, вона, незважаючи на катування, яким її піддавали, не виказала змовників. Згодом афіняни за це поставили їй статую. *Епіхаріда* — римлянка, що брала участь у змові проти імператора Нерона і наклала на себе руки, щоб не виказати співучасників змови.

Стор. 165. *Дуяр* (франц. *douillard*) — солоденький.

Стор. 166. «*Deposuit potentes de sede*» (лат. — «Скинув владу імущих з престолу»). *Філістимляни* — народ, який проживав у давні часи на східному березі Середземного моря, в Палестині.

Стор. 167. *Agnosco fortunam ecclesiae pinguicanae* (лат.) — «Бачу долю церкви пінгвінської».

Стор. 169—170. Тут Франс знову вводить смислові імена: *Ля Трініте* (франц. *trinité*) — трійця; *Ван Жюлер* (франц. *juler*) — прохолодний напій.

Стор. 171. *Касаційний суд* — тут у Франса гра слів: *casser* (франц.), крім значення: припиняти (дію вироку), означає: бити, ламати, руйнувати.

Стор. 177. *Граф Робер де Монтеск'є* (1885—1921) — третьорозрядний французький поет, неокласик і естет.

Стор. 184. *Іпполіт Тен* (1828—1893) — буржуазний філософ і історик реакційного напрямку. *Климент Олександрійський* (III ст.) — видатний богослов. *Колісниця Джагернаута* — священна колісниця індуського бога Вішну, під колеса якої кидались релігійні фанатики.

Стор. 185. *Леон Блом* (помер у 1950 р.) — лідер французьких правих соціалістів, зрадник французького робітничого руху, ворог демократії і миру, слуга американської реакції.

Стор. 188. *Марія Лещинська* — французька королева, дружина Людовіка XV. *Марія-Жозефа* — її дочка. *Брунгільда* — в скандинавських легендах — валькірія, дочка бога Одіна, який за неслухняність усипив її на вершині горба, оточивши його вогненним колом з тим, що тільки сміливий герой, який наважиться перестрибнути через це коло, розбудить її і візьме її собі за дружину. Таким смільчаком виявився Сігурд (в німецьких варіантах легенди — Зігфрід).

Стор. 192. Більшість імен міністрів, членів кабінету Візира, смислові: *Бук* — означає козел, *Серес* — Церера (римська богиня родючості), *Дебонер* — добродушний і т. ін.

Стор. 194. *Конкордат* — погодження між папою і главою якої-небудь держави.

Стор. 201. *Ніґріція* — натяк на колоніальне захоплення Францією Томбукту та просування по річці Нігеру.

Стор. 209. *Річка Гіпопотамів* — Нігер.

Стор. 212. *Букмекер* — особа, що збирає і записує ставки публіки на бігах і скачках.

Стор. 215. Всі чотири епіграфи — вигадані. Ніякої «книги жажів» не існує. *Геродот* і *Вільям Рамсей* (англійський хімік кінця XIX — початку XX століття) — особи реальні, але приписані їм висловлювання вигадані Франсом. Епіграф 3-й в оригіналі написаний криптограмою, яка в перекладі розкрита.

З М І С Т

Передмова	Стор. 3
---------------------	------------

Книга перша

ПОХОДЖЕННЯ

Розділ I. Життя святого Маеля	13
» II. Апостольське покликання святого Маеля	14
» III. Спокуса святого Маеля	17
» IV. Плавання святого Маеля по Льодовитому океану	20
» V. Хрещення пінгвінів	22
» VI. Нарада в раю	24
» VII. Нарада в раю (<i>продовження й кінець</i>)	30
» VIII. Перетворення пінгвінів	34

Книга друга

ДАВНІ ЧАСИ

Розділ I. Перше одіння	39
» II. Перше одіння (<i>продовження й кінець</i>)	43
» III. Межування полів і походження власності	43
» IV. Перша державна Рада в Пінгвінії	46
» V. Одруження Кракена і Орберози	48
» VI. Алькійський дракон	50
» VII. » » (<i>продовження</i>)	52
» VIII. » » »	54
» IX. » » »	56
» X. » » »	58
» XI. » » »	60
» XII. » » »	63
» XIII. » » (<i>продовження й кінець</i>)	65

Книга третя

СЕРЕДНІ ВІКИ ТА ВІДРОДЖЕННЯ

Розділ I. Бріан Благочестивий і королева Гламор- гана	69
» II. Драко Великий. Перенесення мощей святої Орберози	72
» III. Королева Крюша	74
» IV. Письменство. Іоанн Тальпа	76
» V. Мистецтво. Примітиви пінгвінського ма- лярства	79
» VI. Марбод	83
» VII. Знаки на місяці	92

Книга четверта

НОВІ ЧАСИ. ТРІНКО

Розділ I. Рукіна	97
» II. Трінко	100
» III. Подорож доктора Обнюбіля	103

Книга п'ята

НОВІ ЧАСИ. ШАТІЙОН

Розділ I. Преподобні панотці Агарік і Корнемюз	109
» II. Принц Крюшо	114
» III. Таємні збори	117
» IV. Віконтеса Олів	120
» V. Принц де Босено	124
» VI. Падіння емірала	128
» VII. Закінчення	134

Книга шоста

НОВІ ЧАСИ. СПРАВА ПРО ВІСІМДЕСЯТ ТИСЯЧ В'ЯЗОБ СІНА

Розділ I. Генерал Греток, герцог Скульський	139
» II. Піро	141
» III. Граф Мобек де ля Дандюлінкс	144
» IV. Коломбан	146
» V. Преподобні панотці Агарік і Корнемюз	149
» VI. Сімсот піро	152
» VII. Бідо-Кокіль і Маніфлора. Соціалісти	156
» VIII. Процес Коломбана	161

» IX. Панотець Дуяр	165
» X. Радник Шоссп'є	168
» XI. Закінчення	172

Книга сьома

НОВІ ЧАСИ, ПАНІ СЕРЕС

Розділ I. Салон пані Кларенс	177
» II. Товариство святої Орберози	180
» III. Іпполіт Серес	183
» IV. Одруження політичного діяча	188
» V. Кабінет Візіра	191
» VI. Софа фаворитки	195
» VII. Перші наслідки	198
» VIII. Нові наслідки	201
» IX. Останні наслідки	206
» X. Апогей пінгвінської цивілізації	210

Книга восьма

НАЙБУТНІ ЧАСИ. ІСТОРІЯ БЕЗ КІНЦЯ

§ 1. Будинки все здавалися недосить високими...	215
§ 2. В південно-західній частині міста...	219
§ 3. Починаючи з цього дня...	223
§ 4. Інші міста федерації...	226
Післямова	228
Примітки	237

Художнє оформлення *В. Фатальчука і О. Юнак*
Художній редактор *К. К. Калугін*
Технічний редактор *О. О. Кадашевич*
Коректори *Г. М. Горлач, Г. І. Ревенко.*

АНАТОЛЬ ФРАНС. *Остров пингвинов.*

(На українском языке)

БФ 15162. Здано на виробництво 31/V 1955 р. Підписано до друку 27/X 1955. Формат паперу $84 \times 108^{2/32}$. Папер. арк. 3,938. Друк. арк. 12,915+1 вкл. Облік.-вид. арк. 12,862. В друк. арк. 68.800 зн. Замовлення 766. Тираж 30.000. Ціна 4 крб. 75 коп.

Надруковано з матриць книжкової фабрики ім. Фрунзе на Книжково-журнальній фабриці Голоовидаву Міністерства культури УРСР.
Київ, вул. Воровського, 24.

4 крб. 75

~~0-48~~